

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ, ІННОВАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ ТА МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ОБЛІКОВО-ФІНАНСОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА ТА СУСПІЛЬНИХ НАУК

СОЦІОЛОГІЯ І ПОЛІТОЛОГІЯ:

Курс лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Агроінженерія» спеціальності 208 «Агроінженерія»
денної форми здобуття вищої освіти

Миколаїв
2026

УДК 316:32

С69

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету протокол № 8 від «20» квітня 2026 р.

Укладачі:

Конопляник Д. О. – асистент кафедри українознавства та суспільних наук
Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

Потриваєва Н. В. – доктор економічних наук, професор кафедри обліку і оподаткування Миколаївського національного аграрного університету

Зінченко А. І. – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

С69 **Соціологія і політологія** : курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Агроінженерія» спеціальності 208 «Агроінженерія» денної форми здобуття вищої освіти / уклад. Д. О. Конопляник, Миколаїв: МНАУ, 2026. 179 с.

УДК 316:32

© Миколаївський національний аграрний університет, 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. СОЦІОЛОГІЯ	7
Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА	7
Тема 2. МЕТОДИКА КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	14
Тема 3. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА	25
Тема 4. СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ.....	34
Тема 5. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ	41
Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	50
Тема 7. СОЦІОЛОГІЯ ШЛЮБУ ТА СІМ'Ї	62
Тема 8. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ.....	73
Тема 9. СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ	80
Тема 10. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ	88
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ПОЛІТОЛОГІЯ	100
Тема 11. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА.....	100
Тема 12. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇДУМКИ ...	104
Тема 13. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	110
Тема 14. ПОЛІТИКА І ВЛАДА. МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	115
Тема 15. ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ І ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ.....	123
Тема 16. ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ. ПРАВОВА ДЕРЖАВА	133
Тема 17. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.....	142
Тема 18. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	151
Тема 19. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ.....	161
Тема 20. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ.....	167
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	173

ПЕРЕДМОВА

Дисципліна «Соціологія і політологія» належить до нормативних дисциплін загальноосвітнього та соціально-гуманітарного циклу. Основними принципами викладання та вивчення курсу політології і соціології є системність, єдність логічного та історичного, національного й загальнолюдського, суспільного та особистісного, теорії й практики, навчання і виховання.

Головне завдання даної дисципліни – опрацювання і викладення загальнотеоретичного і практичного матеріалу так, щоб відповідно до завдань соціологічної і політологічної підготовки спеціалістів будь-якого профілю надати їм необхідний рівень наукових знань для ефективного функціонування в соціумі.

Мета: формування у здобувачів вищої освіти стійких світоглядних засад, усвідомленого ставлення до своєї ролі у власному житті та житті суспільства, цілісної картини соціальної реальності, наукових уявлень про основні закономірності виникнення, функціонування та розвитку суспільства, усталення гуманістичних, моральних принципів внутрішньої структури особистості, що ґрунтується на засадах загальнолюдської культури і цивілізації.

Основними *завданнями*, що мають бути вирішені у процесі викладання дисципліни, є:

- опанування належного обсягу інформації про соціологію як науку, її основні структурні елементи, методи та форми соціологічного аналізу суспільства, його специфічні особливості; про головне соціальне призначення та функції соціології;

- засвоєння наукових знань про ґрунтовні механізми й принципивзаємодії основних складових суспільства як соціальної системи, місце і роль особистості в життєдіяльності суспільства, про способи соціалізації індивіда;

- ознайомлення з найважливішими у сучасній соціології спеціальними та галузевими теоріями, що надають конкретну, вірогідну, адекватну інформацію про певні соціальні процеси та виявляють специфіку соціологічних досліджень суспільства.

Вивчивши курс *здобувач вищої освіти повинен знати:*

- основні поняття курсу, основні елементи суспільства як соціальної системи, елементи соціальної структури суспільства, компоненти соціальної структури особистості, механізми соціалізації індивіда; що становить специфіку соціологічного аналізу суспільства, чинники виникнення соціології як науки, її соціальне призначення і функції; теоретичне узагальнення результатів соціологічних досліджень у різних галузях життєдіяльності сучасного суспільства, основні закономірності функціонування соціальних спільностей у різноманітних

сферах соціального буття.

- основні етапи розвитку світової та вітчизняної культури політичної думки, феномен політики та політичних відносин, взаємодію особистості і політики, концепцію політичної культури.

Вивчивши курс *здобувач вищої освіти повинен вміти:*

- застосовувати отриману наукову інформацію для аналізу, розглядання та обговорення найактуальніших проблем сучасного періоду розвитку українського суспільства, характеризувати основні соціальні спільності, їх положення в ієрархії соціальних статусів, можливості соціальної мобільності, що надає суспільство для самореалізації та самоствердження кожної особистості;

- використовувати здобуті наукові знання для самостійного пошуку необхідної наукової інформації, розвитку власних духовних та інтелектуальних здібностей, самовиховання та самовдосконалення, для формування відповідальної, незалежної громадянської позиції компетентного фахівця аграрної сфери – повноправного і вільного члена українського суспільства;

- користуватися політологічним категорійним апаратом, оцінювати конкретні політичні ситуації, розстановку та співвідношення діючих політичних сил та груп, розпізнавати прояви прямої та представницької демократії, сприяти їх утвердженню у українському суспільстві, самостійно формувати і відстоювати свою життєву позицію, чітко розуміти власні права і обов'язки, вміти їх відстоювати, діяти в умовах плюралізму, толерантного ставлення до різних політичних партій та діючих соціальних груп, робити свій внесок до гармонізації громадянських, політичних, людських відносин.

Об'єктом соціологічного пізнання виступає вся сукупність властивостей, зв'язків і відносин, котрі носять назву соціальних. Соціальні зв'язки, соціальна взаємодія, соціальні відносини і спосіб їх організації є об'єктами соціологічного дослідження.

Предметом соціології є соціальне – як специфічний аспект всіх сфер життєдіяльності суспільства. У широкому розумінні «соціальне» – це все те, що можна віднести до людського суспільства, а у вузькому – це особлива сфера суспільних відносин, що характерна для різних груп людей, як носіїв різних видів діяльності.

Під *об'єктом* науки розуміються сторони об'єктивної реальності, що підлягають розгляду. Об'єктом політології є політична сфера суспільного життя, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування і розвитку та зв'язками з економічною, соціальною й духовною сферами.

Предметом політології є вивчення політичної влади, її природи і сутності, зміст і механізми здійснення. При цьому влада розглядається як сутність феномену політики, що безпосередньо стосується розподілу ресурсів, забезпечення

загального порядку. Політологія вивчає універсальні та специфічні закони політичного життя, спосіб організації та реалізації влади у динаміці.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. СОЦІОЛОГІЯ

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

План

1. Специфіка соціологічної системи знань. Об'єкт, предмет, категорії соціології.
2. Структура, метод і функції соціології.
3. Соціологія в системі суспільних і гуманітарних наук.

1. Специфіка соціологічної системи знань. Об'єкт, предмет, категорії соціології.

Поява соціології як самостійної науки була зумовлена розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У цей час світ зазнав глибоких соціальних змін, пов'язаних з переходом від традиційного до сучасного індустріального суспільства. Нові форми економічного та політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство, про тенденції розвитку до позитивної науки про суспільство як живе функціонуюче утворення.

Вперше в науковий обіг термін «соціологія» був запроваджений французьким вченим Огюстом Контом у 1838 р. *Соціологія* – термін, утворений шляхом злиття двох коренів з різних мов *societatis* (лат. – суспільство) – і *logos* (грецьк. – наука, знання, вчення). Таким чином, соціологія – наука (знання) про суспільство.

Наука соціологія виникає як відповідь на потреби суспільства в знаннях про соціальні явища, процеси, закони розвитку, які характеризують суспільство. Деякі науковці вважають, що поняття суспільства формується зі здатністю людей відокремлювати себе від природи. По мірі дорослішання людина стає індивідом, а взаємодія індивідів – це соціум. В широкому розумінні соціум є суспільством «тут і тепер», і чим більше соціумів, тим складніше між ними відносини.

Специфіку соціології зумовлює той факт, що на відмінну від інших соціальних наук, які досліджують окремі сфери суспільства (економіку, культуру, політику, право) вона прагне досягнути універсальні закономірності функціонування й розвитку суспільства в цілому, механізми динамічних змін всього соціального організму як єдиного цілого.

Об'єктом тієї чи іншої науки завжди виступає певна сфера суспільного життя. Прийнято вважати, що *об'єктом* соціологічного пізнання виступає вся сукупність властивостей, зв'язків і відносин, котрі носять назву соціальних. Соціальні зв'язки, соціальна взаємодія, соціальні відносини і спосіб їх організації є об'єктами соціологічного дослідження.

Уявлення про предмет соціології постійно змінювалось, оскільки предметом

соціології виступає результат дослідницьких дій і не може бути визначений однозначно. Справа не тільки в тому, що вивчає наука. Важливо зрозуміти, як вона це робить.

Предметна частина науки – це досліджувана частина. У соціології – це та об'єктивна й суб'єктивна реальність, що нас оточує й підлягає вивченню.

Предметом соціології є **соціальне** – як специфічний аспект всіх сфер життєдіяльності суспільства. У широкому розумінні «соціальне» – це все те, що можна віднести до людського суспільства, а у вузькому – це особлива сфера суспільних відносин, що характерна для різних груп людей, як носіїв різних видів діяльності. Соціальне з'являється там і тоді, де і коли поведінка одного індивіда (групи) опиняється під впливом іншого, навіть якщо той фізично у даній взаємодії не присутній. Соціальне сигналізує про неоднакові позиції різних суб'єктів у суспільстві і суспільних структурах, про неоднакові повноваження і очікування у ситуації взаємовідносин між ними.

Один із основоположників соціології – німецький вчений Макс Вебер писав, що предмет соціології – соціальні дії, які вона повинна розуміти й пояснювати.

Відомий американський соціолог Пітер Бергер зазначав, що предметом соціології є як «суспільство в людині», так і «людина в суспільстві».

Попри відсутність одностайності в цьому питанні найбільш поширеними у вітчизняній науці є трактування соціології, в яких досить чітко описується предмет її дослідження:

- соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії;

- соціологія – наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну людину-творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку;

- соціологія – наука про тенденції, закони функціонування і розвитку соціальних систем, про прояви цих законів у діяльності суб'єктів – великих і малих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.

У наведених визначеннях досить повно представлені основні категорії соціології, а саме: суспільство, соціальна система, соціальна дія, соціальна взаємодія, соціальна група, соціальна спільнота тощо.

Умовно виділяють три групи категорій:

- загальнонаукові категорії у соціологічній інтерпретації (структура, система, суспільство, соціальна система, соціальний розвиток тощо);

- безпосередньо соціологічні категорії (соціальний статус, соціальна роль, соціальна стратифікація, соціальний інститут, соціальна мобільність тощо);

- категорії дисциплін, суміжних з соціологією (особистість, сім'я, політика,

економіка, культура тощо).

2. Структура, метод і функції соціології

Соціологія як наука про соціальні відносини, механізми та закономірності функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот має складну структуру.

Складність суспільства, різноманітність процесів, явищ, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується багаторівнева структура соціологічної науки та визначаються її функції.

Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології – від найпростішого (поділ соціології на фундаментальну і прикладну) до найскладнішого (виокремлення семи рівнів соціології: методологічні та теоретичні засади, спеціальні знання, прикладний рівень, соціоінженерний рівень, теорія соціологічного дослідження, методи здобуття соціологічної інформації, знання про організацію соціологічних служб).

Проте, найбільш поширеною є думка про **трирівневу структуру соціології**, яка передбачає такі рівні соціологічного знання: теоретична соціологія, спеціальні соціологічні теорії та емпіричні дослідження.

Теоретична соціологія – це багатоманітні концепції, що розглядають різні аспекти соціального розвитку суспільства, а саме: всю сферу соціального життя – соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси, інститути. Інакше кажучи, соціологічна теорія охоплює на високому рівні абстрагування причинні зв'язки у розвитку соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки у загальному вигляді. Слід наголосити, що є багато концепцій розвитку суспільства, тому теоретична соціологія – це велика кількість усіляких течій, шкіл, напрямків, які по-своєму, зі своїх методологічних позицій пояснюють специфіку розвитку суспільства.

Структуру теоретичної соціології формують такі компоненти:

- система загальних і специфічних законів, що виявляють і закріплюють типові, відносно сталі зв'язки в суспільстві, його соціальних інститутах і системах;
- система постулатів, аксіом та інших тверджень про соціальне життя суспільства;
- логіка висновків і доведень, використовуваних для обґрунтування соціальних висновків, прогнозів, тенденцій і закономірностей у соціальному житті суспільства;
- загальний і спеціальний соціологічний категоріальний апарат;
- обґрунтування різних підходів до аналізу об'єкта і суб'єкта досліджень;
- система пізнавальних методів і процедур, яка забезпечує повноту опису, пояснення і передбачення соціальних явищ і процесів на певному рівні соціальної

організації суспільства;

- емпірична база (зафіксовані факти), що потребує теоретичної інтерпретації.

Західні вчені поділяють соціологічну науку на макро- і мікросоціологію.

Макросоціологія вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодію його структурних утворень. **Мікросоціологія** зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистісному рівні, який вважається базовим і вирішальним у формуванні складніших форм соціальної поведінки.

Ці рівні взаємопов'язані, оскільки безпосередня повсякденна поведінка людей відбувається в межах конкретних соціальних систем, структур та інститутів.

Спеціальні соціологічні теорії – це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні, специфічні підсистеми суспільного цілого і соціальних процесів (наприклад, соціологія соціальних груп, соціологія міста або села, етносоціологія, економічна соціологія, соціологія освіти, соціологія політики, соціологія сім'ї, соціологія культури, соціологія управління та праці тощо).

Найвдалішою у теоретичному і практичному аспектах прийнято вважати таку класифікацію спеціальних соціологічних теорій:

1. Спеціальні соціологічні теорії. Вивчають соціальні закони, закономірності функціонування і розвитку соціальних спільнот. Усі вони безпосередньо пов'язані з предметом соціології як науки (теорія соціальної структури, теорія соціальної стратифікації, теорія соціальних систем, теорія соціального розвитку, теорія соціальних конфліктів).

2. Галузеві соціологічні теорії. Назва має умовний характер і свідчить, що критерієм диференціації в даному разі є окремі сфери суспільного життя і форми масової свідомості (соціологія праці, соціологія науки, соціологія освіти, соціологія дозвілля тощо).

3. Соціологічні теорії вузького значення (теорія бюрократії, теорія референтних груп, теорія мотивації та ін.).

Емпіричні соціологічні дослідження – практична частина соціологічної науки. Емпіричне дослідження є не тільки нагромадженням і відбором соціальних фактів, що підтверджують чи спростовують теоретичні гіпотези. Це спеціальні наукові процедури, які за допомогою соціологічних методів дослідження (аналіз документів, опитування, спостереження, соціальний експеримент) дають змогу зареєструвати соціальні факти, що є базою для подальших теоретичних пошуків та узагальнень.

Емпіричне соціологічне дослідження є найдинамічнішим і має специфічну організаційну структуру, яка відрізняється від структури традиційної теоретичної діяльності. Охоплюючи елементи теоретичного знання, необхідного для попереднього аналізу предмета дослідження, емпіричне дослідження потребує

вирішення багатьох організаційних проблем, володіння професійними дослідницькими прийомами та засобами здобування первинної соціологічної інформації, математичними методами опрацювання та аналізу статистичного матеріалу.

Важливе значення має також вміння встановити контакт із людьми, щоб одержати якісну інформацію.

Отже, проведення соціологічного дослідження є своєрідним мистецтвом, яке вимагає не тільки володіння специфічними соціологічними знаннями і навичками, а й значного професійного досвіду та певних морально-психологічних якостей.

Специфіку будь-якої науки визначають в тому числі й відповідні, власні методи наукового дослідження, або ті способи отримання й обґрунтування знання, сукупність прийомів, процедур і операцій теоретичного і емпіричного пізнання реальності, які дозволяють здобувати істинне знання.

Соціологія використовує як загальнонаукові, так і спеціальні, соціологічні, дослідницькі методи.

Соціологічний метод – це узагальнене поняття, що характеризує основні когнітивні установки соціолога, які реалізуються ним в процесі соціального дослідження й допомагають нагромаджувати й поглиблювати соціологічні знання. Особливе значення для отримання надійної соціологічної інформації відіграє використання методології емпіричних досліджень, зокрема, методів збирання й аналізу первинної соціальної інформації.

У сучасному складноорганізованому динамічному суспільстві для всіхланок соціального управління вкрай важливо при ухваленні принципових рішень спиратися на точну, надійну, повну інформацію про стан соціальної системи, мати ефективні канали зворотнього зв'язку з громадськістю, широкими соціальними масами. Реалізуючи такі складні соціальні завдання, соціологія виконує свої найважливіші функції.

Теоретико-пізнавальна передбачає нагромадження, поглиблення, удосконалення, уточнення наукових знань про соціальні процеси, соціальні спільності, механізми їх взаємодії, про соціальні зміни, які відбуваються у суспільстві.

Пов'язані з цією функцією **описова** та **інформаційна**, які дозволяють систематично й цілісно характеризувати соціальні об'єкти, готувати необхідні аналітичні записки, наукові звіти, статті, що містять конкретні практичні рекомендації і поради для відповідних управлінських органів.

Матеріали проведених та узагальнених соціологічних досліджень стають корисним джерелом ґрунтовної інформації для спеціалістів засобів масової комунікації, експертів, політичних менеджерів. Такі матеріали використовуються й для передбачення тих чи інших соціальних тенденцій, дозволяють створювати

коротко- або довгострокові соціальні прогнози, попереджати про небажані, небезпечні суспільні події, дисфункції. Отже, йдеться про **прогностичну** функцію соціології.

Багато дослідників виокремлюють також **світоглядну** функцію соціології, яка покликана формувати точний образ, картину соціальної реальності, соціальних відносин і процесів, що допомагає сучасній людині відшукати надійні об'єктивні орієнтири у нинішньому рухливому, мінливому світі, визначити свою соціальну позицію і ставлення до навколишньої реальності.

Критична функція проявляється в тому, що соціологія, надаючи об'єктивне знання, покликана попереджувати соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Виховна функція полягає в тому, що соціологічні знання безпосередньо використовуються системою виховання і впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування їх соціальних якостей. Цю функцію соціологія виконує також тому, що забезпечує передачу новим поколінням соціального досвіду попередніх поколінь.

Таким чином, соціологія виконує надзвичайно важливі соціальні функції, забезпечуючи суспільство практичними знаннями про способи досягнення належного рівня соціальної стабільності, консенсусу, порозуміння.

3. Соціологія в системі суспільних і гуманітарних наук

У системі суспільних та гуманітарних наук соціологія займає особливе місце. Це пояснюється тим, що:

- 1) вона є наукою про суспільство, його явища та процеси;
- 2) вона вміщує в себе теорію суспільства або загальну соціологічну теорію, яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних та гуманітарних наук;
- 3) всі суспільні науки, які вивчають різноманітні сторони життєдіяльності суспільства і людей, завжди містять у собі соціальний аспект, тобто закони і закономірності, які досліджуються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей;
- 4) техніка та методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального виміру, розроблені соціологією, є необхідними і використовуються всіма іншими суспільними науками;
- 5) склалася ціла система досліджень, які проводяться на стику соціології та інших наук.

Соціологія тісно пов'язана із суспільними дисциплінами. Так, зокрема, межі між філософією та соціологією є нечіткими. Філософія через *соціальну філософію* глибоко проникає в соціологію, і стає, по суті, частиною її теоретичної системи.

Історія соціології невіддільна від історії філософії, їх корені тісно переплітаються і по сьогоднішній день. Соціологія, здійснюючи конкретний аналіз суспільного життя у всій його багатомірності, сприяє збагаченню понятійного апарату та предметного змісту соціальної філософії.

Спостерігається тісний зв'язок із *соціальною психологією*. Проблеми соціальної поведінки індивідів та груп не вирішуються без знань психології, зокрема психоаналізу. Існує психологічний напрям у розвитку соціологічних учень, психологічні методика (тестування, соціометрія) збору соціологічної інформації. У свою чергу соціальні психологи, поряд із психологічними методиками, застосовують соціологічні методи у своїх дослідженнях (опитування, аналіз документів, соціальний експеримент). Спільними проблемами дослідження для соціології та ряду психологічних наук є потреби, мотиви, інтереси, цінності, установки, думки, настрої людей.

Тісний зв'язок існує між соціологією та правознавством. Існує ряд соціологічних теорій: *соціологія права, юридична, правова, кримінальна соціологія*. Без розгляду юридично-правових знань неможливо з'ясувати природу взаємовідносин людей у правовій сфері, нормативи та відхилення їх поведінки та діяльності.

Те ж саме можна сказати і про тісний зв'язок між соціологією та політичною наукою, на стику яких сформувалися такі напрями, як: *соціологія політики, політична соціологія, політична психологія, соціологія громадської думки, соціологія влади* та інші, які з'ясовують природу взаємовідносин людей, спільностей з одного боку, політики, політичних процесів, влади – з іншого. Політика як дуже широке, складне і багатомірне явище проявляється в усіх сферах суспільного життя і багато в чому визначає розвиток суспільства в цілому. Крім того, соціальні спільності, соціальні інститути, організації є важливими діючими складовими політики.

Історія також тісно переплітається із соціологією. Вона також відображає соціальну дійсність. Історія, як і соціологія, вивчає суспільство та закономірності його розвитку в конкретних проявах. Тільки історія описує та пояснює соціальні явища та процеси в минулому (в хронології), а соціологія – ті, що спостерігаються в даний час. Соціологія в поясненні сучасного та впрогнозі майбутнього бере до уваги «зигзаги» минулого, також і історія на сучасному рівні, володіючи соціологічними знаннями про суспільство, глибше прояснює природу історичних процесів. Вчені прогнозують виникнення нової міждисциплінарної галузі – *соціології історії*, яка може дати соціологічний аналіз історичних процесів.

Соціологія активно співпрацює із *соціальною статистикою*. Соціальна статистика забезпечує соціологію соціальною та демографічною інформацією для оперативного аналізу змін у соціальних відносинах. На основі цього

розробляються соціальні прогнози, проекти соціального розвитку. Крім того, у своїх дослідженнях соціологія широко застосовує статистичні та математичні методи в обґрунтуванні вибірки дослідження, обробки, групування та аналізу інформації.

Надалі немає потреби говорити про тісне переплетіння соціології та ряду інших суспільних наук (політична економія, культурологія, етнографія, демографія, релігієзнавство, менеджмент та ін.). Варто лише назвати альтернативні галузі, які виникли на стику соціології та цих наук: *економічна соціологія, соціологія праці, організацій, управління, культури, побуту та вільного часу, релігії, етносоціологія.*

Особливе місце соціології в системі соціальних і гуманітарних наук полягає у формуванні у людей соціологічної культури та мислення, здатності правильно сприймати соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, сприяє формуванню знань про соціальну дійсність, пояснює логіку та істинність процесів соціального розвитку, розробляє «універсальну технологію» емпіричного дослідження суспільства.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. У чому полягає специфіка науки як соціологічної системи знань?
2. Яким був історичний розвиток терміну «соціологія»? В чому полягає його зміст та передумови виникнення?
3. На які умовні групи поділяють категорії? Наведіть приклади до кожної групи.
4. Стисло охарактеризуйте основні підходи структуроутворення з кількістю рівнів соціології, від найпростішого до найскладнішого.
5. Розкрийте сутність трирівневої структури соціології. Охарактеризуйте кожний із структурних рівнів.
6. Охарактеризуйте функції соціології.
7. Яке місце займає соціологія в системі суспільних і гуманітарних наук?

Тема 2. МЕТОДИКА КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

План

1. Поняття, види, етапи проведення соціологічного дослідження.
2. Програма соціологічного дослідження, її структура.
3. Методи збирання та обробки первинної соціологічної інформації.

1. Поняття, види, етапи проведення соціологічного дослідження.

Соціологічні дослідження виступають тим особливим, специфічним науковим інструментом, методом пізнання, що принципово відрізняє соціологію

від соціальної філософії, будь-яких абстрактно-теоретичних узагальнень та конструкцій, надає їй науковий статус й чільне місце серед інших суспільствознавчих дисциплін, позаяк лише прерогативою соціології є опрацювання та удосконалення методології, методики і техніки конкретних, емпіричних досліджень, які можуть бути використані й іншими науками для отримання точної, вірогідної інформації.

Дослідження, орієнтоване на збирання та аналіз даних з використанням відповідних методів, процедур та прийомів, тобто, емпіричне, можездійснюватися як у рамках фундаментальної, так і прикладної соціології.

Більшість соціологічних досліджень – емпіричні дослідження, спрямовані на розв'язання певної, окремої соціальної проблеми, відтак ці дослідження називають конкретними або прикладними.

Соціологічне дослідження являє собою систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою щодо отримання достовірної інформації про конкретні соціальні явища або процеси для їх використання у практиці соціального управління.

Залежно від складності й масштабу поставлених завдань вирізняють три основних види досліджень: розвідувальне (пілотажне), описове та аналітичне.

Розвідувальне дослідження – попереднє дослідження, що проводиться з метою перевірки, уточнення, всіх елементів основного дослідження та внесення до них необхідних корективів.

Описове дослідження – має на меті визначення структури, форми й характеру досліджуваного явища, охоплює досить великі сукупності людей, неоднорідних за своїми параметрами.

Аналітичне дослідження – спрямоване не тільки на характеристику основних елементів системи, а й на встановлення причин, детермінант певного процесу.

Соціальні процеси й явища можуть вивчатися як у статичній формі, так і в динамічних змінах: відтак, виокремлюють разові та повторні дослідження.

Разове дослідження надає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики певного явища безпосередньо в момент його вивчення.

Повторне дослідження – це дослідження одного й того ж об'єкту, що здійснюється через певні проміжки часу, в однакових чи відмінних соціальних умовах.

Повторні дослідження, в свою чергу, поділяються на трендові, панельні і лонгitudні. **Трендове дослідження** здійснюється в аналогічних вибірках в межах однієї генеральної сукупності з інтервалами в часі з метою аналізу змін на рівні певної групи. Особливістю панельного дослідження є обстеження однієї й тієї ж

сукупності через однакові часові інтервали. **Лонгітюдне дослідження** враховує розвиток сукупності, що вивчається.

Перспективною формою отримання й упорядкування соціальної інформації є **соціологічний моніторинг**, що являє собою цілісну систему визначення змін у суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні та щоквартальні експрес-опитування з найактуальніших проблем. Разом із статистичним моніторингом соціологічний моніторинг складає цілісну систему соціального моніторингу, яка дозволяє фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз одержаних даних про динаміку соціальних процесів, що відбуваються у конкурентному пункті, регіоні, країні.

Як правило, *проведення соціологічного дослідження* включає такі **основні етапи**:

- 1) підготовчий, передбачає формування програми дослідження;
- 2) етап збору первинної соціологічної інформації (соціологи називають його польовим);
- 3) підготовка отриманої інформації до опрацювання та її обробка;
- 4) аналіз опрацьованої інформації, оформлення заключних документів, формулювання висновків та практичних рекомендацій.

Таким чином, соціологічне дослідження являє собою досить складний, жорстко визначений комплекс послідовних процедур і операцій, чітке виконання яких забезпечує не лише важливий результат, а й якість, точність і вірогідність отриманих даних та ефективність конкретних порад і рекомендацій. Лише ретельно організовані та проведені дослідження гарантують надійність результатів, високий професіоналізм виконаної роботи, а відтак, і довіру громадськості до соціології.

Особливість процедури соціологічного дослідження полягає в тому, що кожен з його етапів жорстко пов'язаний з наступним логічною послідовністю.

Легковажна, неякісна підготовка й проведення першого етапу можуть спричинити неминучі помилки, виправити які на наступних етапах нереально, отже, буде зіпсоване все дослідження в цілому. Тому кожен з етапів має здійснюватися відповідно, ретельно, чітко узгоджено з програмою дослідження. Власне, її підготовка, детальне опрацювання є першим та найважливішим кроком будь-якого розвідувального, описового чи аналітичного дослідження.

2. Програма соціологічного дослідження, її структура.

Програма соціологічного дослідження – документ, що містить методологічні, методичні та організаційно-процедурні передумови, обґрунтування наукового пошуку. Складання програми є необхідним й обов'язковим початком серйозного дослідження. У ній відображена структурна організація соціологічних

способів, процедур та прийомів отримання необхідної наукової інформації, закладається механізм пошуку теоретичних висновків дослідження. Можна сказати, що програма – це модель творчої дослідницької діяльності соціолога, наукового колективу.

Програма, як правило, включає дві частини.

Перша (методологічна) передбачає формування соціальної проблеми, визначення цілей та завдань дослідження, характеристику об'єкта й предмета вивчення, процедуру інтерпретації та операціоналізації понять, розгортання основних гіпотез.

Друга частина програми (процедурна чи методична) містить стратегічний план дослідження обґрунтування вибірки, окреслення основних процедур збирання та аналізу вихідних даних. Слід зазначити, що теоретичні судження програми мають гносеологічний (пізнавальний) характер, отже, потребують емпіричного доведення.

Емпірізм (грец. *ἐμπειρία* – досвід) – напрям у теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід джерелом знань і стверджує, що все знання ґрунтується на досвіді. Протистоїть раціоналізму та містицизму. При цьому, інша пізнавальна здатність людини – розум – розглядається в емпіризмі тільки як сполучення і перекомпонування того матеріалу, що даний нам у досвіді, а також як здатність, що у принципі нічого не додає до змісту нашого знання. У методологічному плані емпіризм – це принцип, відповідно до якого життєва практика, мораль і наука повинні базуватися винятково на відповідному досвіді.

Початковий етап розробки програми – визначення соціальної проблеми. Проблемою вважають усвідомлення об'єктивне протиріччя, що вимагає нагального розв'язання; це - суперечність між незадовільним станом певної системи та незнанням способів його подолання.

Наступний крок – визначення мети дослідження. Мета – це загальна регулятивна ідея, що спрямовує дії дослідників, формує проект їх наукового пошуку. Мета визначає орієнтацію дослідження - чи є воно – фундаментальним, суто теоретичним, або прикладним. Для конкретизації мети дослідження, деталізації дослідницької поведінки, соціологи формулюють окремі завдання. Виконання чітко визначених, конкретних завдань сприяє оптимальному досягненню мети дослідження.

Далі необхідно встановити об'єкт та предмет дослідження. Об'єктом можна вважати певну сферу соціальної реальності, що включена в процес наукового пізнання. Ясно, що вона містить певну проблемну ситуацію, реальне протиріччя, яке потребує наукового аналізу. Об'єктом може бути будь-яка спільність, організація, соціальний інститут, соціальні відносини чи взаємодії між групами, котрі виступають джерелом конфлікту, кризи, соціальної дестабілізації. Предметом

виступають найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору особливості, сторони акту, які треба ретельно дослідити.

Наступний етап складання програми є одним з найскладніших – це процедури інтерпретації та операціоналізації понять.

Інтерпретація понять – це процедура розтлумачення, пояснення, уточнення змісту понять, які використовуються для характеристики досліджуваної проблеми. Вирізняють теоретичну та емпіричну інтерпретацію понять, остання дозволяє виокремити певні емпіричні параметри, що доступні для вимірювання та аналізу.

Процедура операціоналізації понять передбачає сукупність операцій, в процесі яких необхідні соціологічні терміни подрібнюються на складові елементи (індикатори), що вони доступні для спостереження та фіксації. Наприклад, якщо одним з понятійних індикаторів активності членів незалежної профспілки є ставлення до профспілкових зборів, то емпіричними індикаторами можуть бути: відвідування зборів, кількість виступів на них, конструктивність пропозицій, критичність в оцінках ситуацій, участь в реалізації рішень.

Від правильної реалізації цих процедур значною мірою залежить успішність наступних етапів дослідження, в тому числі, опрацювання гіпотез.

Гіпотеза – це наукове передбачення, що висувається для пояснення певних фактів, явищ чи процесів, які треба підтвердити або відкинути в ході дослідження. До формульованих соціологами гіпотез існують такі вимоги:

- 1) верифікованість, або можливість перевірки, підтвердження за допомогою відповідних понять-індикаторів;
- 2) несуперечливість з уже відомими науковими фактами;
- 3) простота, відсутність численних варіантів та протилежних припущень;
- 4) відповідність наявним у розпорядженні соціолога методам емпіричного дослідження.

Гіпотези, що відповідають цим вимогам, і є попередніми поясненнями чи припущеннями, називають робочими. Вони підвищують оперативність дослідження, виступають критерієм правильності вибору об'єкта і предмета дослідження, обраних методів та процедур.

Формулюванням гіпотез завершується методологічний розділ програми, далі соціологи приступають до другого розділу – процедурного, основні завдання якого – обґрунтування вибірки, підготовка інструментарію дослідження, розробка робочого плану, характеристика основних операцій по збиранню та аналізу даних.

Соціологічне дослідження, як будь-яке інше наукове дослідження, має свою специфіку. Зокрема, це використання вибіркового методу. Необхідність вибірки обумовлена тим, що об'єкт аналізу становлять, зазвичай, великі сукупності людей, диференційовані за різними соціальними ознаками та розселені по великій території. Отже, організація суцільного опитування ускладнена. Результати

соціологічних досліджень демонструють, що можна отримати ту ж саму інформацію, охопивши як 5000 людей, так і 250. Проблема полягає в тому, аби правильно вибрати 250 респондентів із потенційних одиниць спостереження.

Таким чином, вибірка становить ту частину заданої спільності, яка дозволяє робити висновки про всю сукупність в цілому. Отже, *генеральна сукупність* – це вся сукупність одиниць спостереження, якої торкається досліджувана проблема, частина генеральної сукупності, що безпосередньо стає об'єктом вивчення в результаті спеціальних селективних процедур. Вірогідність та об'єктивність всього дослідження завжди залежить від такої якості вибірки як її *репрезентативність* – властивість вибіркової сукупності відтворювати основні параметри та структурні елементи генеральної сукупності.

Наприклад, у відомому соціологічному центрі США – Інституті Геллапа – національна вибірка складає 15 тис. осіб, в той час як населення країни становить близько 250 млн. людей. Опитування громадської думки за такої вибірки дозволяє американським соціологам прогнозувати результати виборів до Конгресу США та президента країни з точністю до одного відсотка.

Соціологи вирізняють декілька **типів вибірки**:

- *випадкова* – використовується при наявності повної статистичної інформації про генеральну сукупність (добір здійснюють за таблицею випадкового числа, датою народження, прізвищами, що починаються за певною літерою);

- *систематична або механічна* – здійснюється добір осіб з генеральної сукупності за певним кроком, наприклад, кожного десятого, двадцятого тощо);

- *гніздова* – обирають деякі статистичні групи («гнізда» або «кластери»), такі як бригади, сім'ї, шкільні класи, студентські групи, що підлягають повному обстеженню;

- *стратифікована* – передбачає попередній поділ всієї генеральної сукупності на страти (верстви), в кожній з яких проводиться випадкова або механічна вибірка;

- *пропорційна або квотна* – добір обстежуваної сукупності здійснюється відповідно до найважливіших пропорцій генеральної сукупності;

- *багатоступенева* – процедура вибірки розбивається на декілька етапів, на кожному з яких змінюються одиниці та методи відбору.

Обсяг вибірки (N_1) – це загальне число одиниць спостереження, включених до вибіркової сукупності. Як правило, він складає не менше 5% генеральної сукупності.

Наступним кроком є опрацювання інструментарію, тобто сукупності методичних і технічних прийомів проведення дослідження, втілених у відповідних операціях та процедурах, та представлених у формі різноманітних документів. Це – анкети, опитувальні листи, бланки інтерв'ю; картки, щоденники

спостережень; соціометричні картки; таблиці експертних оцінок тощо, з допомогою яких реалізуються основні методи соціологічного дослідження та здійснюється збирання емпіричних даних про об'єкт.

Надзвичайно відповідальним завданням для соціологів є вибір й обґрунтування необхідних, найбільш адекватних, слухних методів збирання інформації, що найдоцільнішим способом дозволяють точно та надійно перевірити всі гіпотези.

Опрацювання програми дослідження завершується складанням робочого плану послідовних заходів та процедур. Робочий план включає календарні строки дослідження, забезпечення матеріальними та людськими ресурсами, порядок реалізації пілотажного дослідження, методики проведення і порядок організації польового (основного) дослідження, забезпечення підготовки до опрацювання первинних даних, їх аналіз, інтерпретацію та формулювання результатів дослідження. Складанням робочого тану завершується перший (підготовчий) етап дослідження й починається основний (польовий), змістом якого є збирання первинної соціологічної інформації.

3. Методи збирання та обробки первинної соціологічної інформації.

Найбільш популярним серед методів збору інформації є метод опитування. *Соціологічне опитування* – метод збору первинної вербальної інформації про явища індивідуальної чи суспільної свідомості або об'єктивні факти, події, процеси у вигляді звернення соціологів до респондентів з переліком впорядкованих питань, об'єднаних загальною темою дослідження.

У сучасній соціології найчастіше використовують такі різновиди опитування: анкетування, інтерв'ю, експрес-опитування, соціометрія.

Анкетування – письмове опитування за допомогою анкети, що містить упорядкований набір питань, які представляють досліджувану проблему на рівні емпіричних індикаторів.

Анкета, як правило, складається з трьох частин: увідної, основної, демографічної. Преамбула, увідна частина анкети містить звернення соціологів до респондента з поясненням мети дослідження, важливості участі респондента, характеристики дослідницької групи, порядку й принципів заповнення анкети. Друга частина складається з декількох змістових блоків питань, об'єднаних певною темою. Третя частина, класифікаційна (паспортна) встановлює соціально-демографічні та професійно-кваліфікаційні відомості прореспондентів (стать, вік, стаж, професія тощо).

За своїми характеристиками та призначенням розрізняють такі види питань:

- *контактні* запитання слугують встановленню довірливого контакту з респондентом, мають викликати інтерес, бажання щиро допомогти дослідникам;

- *основні* запитання, відповіді на які виступають основою інформації висновків про досліджувані явища;

- *запитання-фільтри* використовують для «відсіювання» некомпетентних осіб;

- *контрольні* запитання призначені для перевірки правдивості і несуперечливості відповідей, визначення їх достовірності та щирості;

- *буферні* запитання мають на меті переключити увагу респондентів з однієї проблеми на іншу; найчастіше починаються з формулювання «Як Ви думаєте...».

За характером відповідей вирізняють такі види запитань:

- *закриті* запитання - пропонують респонденту декілька варіантів готових відповідей, серед яких він може вибрати один або більше;

- *відкриті* запитання передбачають вільну форму відповіді, що надається самим респондентом;

- *напівзакриті* питання передбачають варіанти відповідей, сформульованих дослідником, а також можливість власної вільної відповіді;

- *шкальні* запитання, відповіді на які подаються у вигляді шкали, де необхідно відмітити той чи інший якісний показники.

Анкетування може бути: *очним* (коли анкета заповнюється в присутності соціолога); *заочним* (поштове або пресове опитування); *індивідуальним* або *груповим* (коли соціолог працює з цілою групою респондентів).

Перевагами анкетного опитування вважають економічність, оперативність проведення, дотримання анонімності (безособовості). Недоліки – кількісна методика, неможливість впливати на хід опитування, небезпека спотворення відповідей під час групового опитування.

Специфічним різновидом групового опитування є *метод соціометрії*, запропонований Якобом Леви Морено, що використовується для вивчення соціальних процесів у малих групах. Цей метод дозволяє визначити рівень згуртованості, емоційної стабільності, стан соціально-психологічного клімату групи, позиції емоційного благополуччя кожного учасника взаємодії, а також конфліктні зони шляхом виявлення соціометричних позицій кожного, неформальних мікрогруп та лідерів, взаємних претензій членів групи на ділові та особистісні контакти один з одним або відсутності таких. Використання соціометрії є досить ефективним способом отримання важливої соціально-психологічної інформації.

Інтерв'ю – один з основних видів опитування, що передбачає безпосередньо усну соціально-психологічну взаємодію між соціологом та респондентом з метою отримання даних, необхідних для аналізу. Інтерв'ю більшою мірою нагадує бесіду. За різними параметрами виділяють такі види інтерв'ю:

1) залежно від форми й характеру вагань та відповідей розрізняють:

- *стандартизоване* інтерв'ю – соціолог користується листком опитування з чітким й послідовним порядком запитань, які в основному є закритими;

- *сфокусоване* (напівстандартизоване) – використовується «путівник інтерв'ю» з переліком як строго необхідних, так і імовірнісних питань;

- *глибинне*, коли інтерв'юер має значну свободу у проведенні інтерв'ю, у кількості, порядку, формулюванні питань і спілкуванні з респондентом,

2) залежно від числа респондентів вирізняють *індивідуальне* та *групове* інтерв'ю;

3) залежно від способу спілкування виділяють *особисте* й *телефонне* інтерв'ю;

4) залежно від частоти проведення інтерв'ю може бути *одноразовим* та *багаторазовим* (панельним).

Інформація, отримана за допомогою інтерв'ю, є більш повною, глибокою, точною, ніж при анкетуванні, адже пропуск питань неможливий, суперечливі відповіді можуть уточнюватися. Є можливість спостереження реакцій респондента. Але метод інтерв'ю вимагає значних матеріальних і часових витрат. Досить трудомістким є процес підготовки інтерв'юера для проведення дослідження.

Досить ефективним методом одержання соціологічної інформації є також різновид опитування, як *метод емпіричних досліджень* – дані про предмет дослідження отримують шляхом виявлення позиції, точки зору компетентних осіб – спеціалістів, професіоналів у даній галузі, організації. Видами експерт-опитування виступають інтерв'ю, дискусії, наради, ділові ігри, «мозкові атаки». Перевага цього методу, в тому, що погляди, оцінки експертів покращують якість та надійність інформації, дозволяють суттєво підвищити рівень соціального управління.

Ще одним важливим методом збору соціологічної інформації виступає *аналіз документів*, який передбачає використання інформації, фіксованої у тому чи іншому вигляді. Цінність такого методу зумовлена тим фактом, що потоки документальної інформації різного роду пронизують всі сфери життєдіяльності сучасного суспільства, відтак він вважається самостійним методом отримання необхідних знань та учень про досліджуваний предмет.

Термін «*документ*» визначається як засіб закріплення на спеціальному матеріалі інформації про факти і події, процеси об'єктивної практичної та розумової діяльності людини.

Види документів класифікуються за багатьма ознаками:

Залежно від технічних засобів фіксації інформації документи поділяються на: письмові (всі види друкованої та рукописної продукції); іконографічні (фото-, кіно-, відеодокументи, картини, гравюри і ті.); фонетичні, які сприймаються на

слух (радіо – на будь-яких носіях тощо). Активно розвиваються нові види носіїв інформації, що використовуються у комп'ютерних мережах.

За змістом документи класифікують на: історичні; правові; технічні; економічні; політичні; педагогічні тощо.

Методи аналізу включають дві основні групи: традиційні (неформалізовані) та формалізовані (конвент-аналіз).

Для отримання соціологічної інформації використовують також метод спостереження. Найчастіше його застосовують як додатковий, допоміжний прийом, що комбінується з іншими методами.

Спостереження – метод збору соціологічної інформації, що передбачає цілеспрямоване сприймання та реєстрацію соціальних фактів, які підлягають контролю та перевірці. Головною перевагою спостереження вважають безпосередній контакт дослідника та об'єкта, можливість його прямого вивчення у конкретних життєвих ситуаціях. Обмеженість цього методу обумовлена його складністю, неможливістю повторення, недостатнє охоплення одиниць спостереження.

Спостереження класифікують за такими критеріями:

1. *За рівнем організації процедури спостереження* поділяють на стандартизовані та не стандартизовані.

2. *Залежно від позиції спостерігача до об'єкту дослідження* відрізняють невиключене та включене спостереження, останнє може бути відкритим або прихованим.

3. *За умовами організації* виділяють польові (у природних умовах організації) та лабораторні (у спеціально створених умовах).

4. *За регулярністю проведення* – систематичні та випадкові спостереження.

Організація спостереження відбувається за певними правилами та нормами, які регламентують поведінку дослідника, забезпечуючи найнадійнішу інформацію.

Метод експерименту використовують як допоміжний, для отримання інформації про причинно-наслідкові залежності, про вплив певних змінних факторів на хід соціальних процесів. Його застосування є досить обмеженим через складність організації, значні витрати та дискусійність. Розрізняють *натурний* (польовий, лабораторний) та *уявний* (модельний, розумовий) експерименти.

Останній етап соціологічного дослідження передбачає процедури обробки, узагальнення, аналізу, інтерпретації даних та формулювання висновків, підсумкових результатів та рекомендацій. Зібрані соціологами анкети, листи, інтерв'ю, картки спостережень готуються до обробки, яка, зазвичай, здійснюється з допомогою ПК. Для того, аби отримана інформація могла виконувати своє призначення, їй треба надати відповідного вигляду, а далі – узагальнити, проаналізувати, науково інтерпретувати дані.

Логіка соціологічного дослідження полягає у перетворенні якісної інформації у кількісну, а потім знов у якісну, але вже на іншому рівні. Починаючи дослідження, соціолог має теоретичну модель певного процесу, явища. У ході інтерпретації ключові поняття подрібнюються на безліч показників, що дозволяють емпіричним шляхом вимірювати об'єкт вивчення. Ізобчислювального центру соціолог отримує табуляграми, що представляють результати статистичних обчислень. Це кількісна інформація, яку треба в процесі аналізу та інтерпретації перетворити на якісну. Але на останньому, завершальному етапі ця якісна концептуальна інформація буде набагато змістовніша, повніша, ніж на початку дослідження. Соціолог на основі нових, ретельно перевірених даних має можливість обґрунтування доказово підтвердити або спростувати певні гіпотези, зробити конкретні висновки. Результати дослідження оформлюються у вигляді звіту, який містить характеристику використаних концепцій та методів, опис всіх розділів програми, аналіз отриманих результатів, а також висновки, конкретні практичні поради та рекомендації.

Отже, надійність (валідність) соціологічного дослідження забезпечується ретельно опрацьованою програмою, правильно обраною стратегією та методикою обстежень, професіоналізмом наукового колективу, сприятливим стилем взаємодії між суб'єктом та об'єктом дослідження. Репрезентативність гарантується якістю вибірки, а також адекватністю вибраних інструментів та методів збирання й обробки інформації цілям і завданням дослідження.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що являє собою соціологічне дослідження ?
2. Які основні види досліджень вирізняють залежно від складності й масштабу поставлених завдань ? Охарактеризуйте їх.
3. Якими, як правило, є основні етапи проведення соціологічного дослідження? Стисло розкрийте сутність кожного з них.
4. Розкрийте сутність програми соціологічного дослідження та її структурних елементів.
5. Розкрийте сутність таких понять: мета, предмет та об'єкт соціологічного дослідження, інтерпретація понять, гіпотеза, генеральна сукупність.
6. Які типи вибірки вирізняються соціологами? Розкрийте їх сутність.
7. Назвіть різновиди найбільш популярного серед методів збору інформації. Розкрийте їх сутність, переваги та недоліки.
8. Яким чином оформлюються результати дослідження? Що забезпечує валідність соціологічного дослідження?

Тема 3. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

План

1. Поняття «суспільство» в соціології. Системні якості суспільства.
2. Основні структурні елементи суспільства як системи.
3. Проблема типологізації суспільств.

1. Поняття «суспільство» в соціології. Системні якості суспільства.

Поняття «суспільство» є досить багатозначним, адже суспільством називають певний етап в історії розвитку людства (первісне суспільство, феодальне, капіталістичне тощо); конкретно-історичну систему відносин і взаємодій між людьми, що виникає в умовах певного географічного, територіального простору (українське, польське, німецьке суспільство); все населення землі, сукупність всіх країн і держав, людство в цілому.

З позиції соціології, **суспільство** – це сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, що втілює їх усебічну залежність один від одного, зумовлену спільним життям та діяльністю.

Більшість соціологів, починаючи з О. Конта, розглядали суспільство як динамічну, багатовимірну та багаторівневу систему. У загально-філософському смислі **система** означає сукупність елементів, що перебувають у постійних зв'язках та відносинах, створюючи й підтримуючи певну єдність.

Принципами існування будь-якої **системи** виступають:

- цілісність (принципова незведеність властивостей системи до суми властивостей її елементів);
- інваріантність (спроможність залишатися незмінною за будь-яких трансформацій);
- структурність (встановлений порядок взаємодії елементів, частин системи);
- обумовленість поведінки системи не діями окремих елементів, а властивостями її структури;
- ієрархічність (передбачає координацію та субординацію, підпорядкування всіх елементів);
- залежність кожного елемента, властивостей і відносин від його позиції, функцій всередині цілого;
- взаємозалежність системи та середовища.

Відповідаючи всім цим ознакам, *суспільство* виступає як складна динамічна система, у якій постійно виникають, розвиваються нові та зникають старі елементи і зв'язки між ними. Суспільство відрізняється від інших систем тим, що у ньому живуть і діють люди, проте не як механічна сукупність «атомізованих індивідів», а як об'єднання, у межах якого відбувається їх постійний, стійкий, досить тісний взаємовплив та взаємодія.

Системними якостями суспільства соціологи вважають:

- спільність території проживання людей, взаємодіючих між собою;
- цілісність та сталість, потенціал самовідтворення, саморегуляції, саморозвитку, автономії, самоорганізації, самодостатності;
- певний рівень культури, системи норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язки»;
- здатність підтримувати та відновлювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків.

Отже, суспільство постає як надзвичайно складний об'єкт дослідження, що передбачає численні методи, способи; варіанти його аналізу, а також сполучення різних підходів, теоретичних моделей, кожна з яких характеризує певний, окремий його аспект.

Суспільна системи неординарна, за твердженням О. Конта, вона є найскладнішою серед всіх існуючих систем, адже вона містить величезну кількість різнопланових та багатовимірних соціальних явищ на різних рівнях організації суспільства.

Першоосновою будь-якої соціальної системи і суспільства в цілому виступає усвідомлена й цілеспрямована соціальна активність індивіда, що пов'язана з діяльністю інших людей.

Соціальна взаємодія – систематичні, регулярні взаємовідносини соціальних акторів, спрямовані один на одного, такі, що мають на меті певну очікувану реакцію з боку партнера. Саме такі специфічні моменти, як стійкість, довготривалість, постійна відновлюваність дій, їх координованість та глибока взаємна зацікавленість партнерів відрізняють соціальну взаємодію від одиничного соціального контакту.

2. Основні структурні елементи суспільства як системи.

Важливішими елементами суспільства і формами взаємодії людей виступають соціальні спільноти та групи.

Соціальна спільнота – це численна сукупність людей, що виступає суб'єктом соціальної дії, для якої характерні відносна цілісність, єдність мети та завдань.

Соціальним спільнотам притаманні безструктурність, аморфність, відносна організованість, нестійкість, недостатня визначеність меж, розпливчастість складу.

Соціальні спільноти виникають спонтанно, під впливом об'єктивного руху суспільного розвитку, стихійної спільної взаємодії між людьми. Конкретні види соціальних спільностей формуються на різному об'єктивному підґрунті.

Зокрема, **деякі спільноти** – виробничий колектив, соціальний клас, соціально-професійні об'єднання – обумовлені процесом суспільного

виробництва; інші, наприклад, соціально-демографічні виокремлюються на основі демографічних факторів: стать, вік тощо.

Специфічний вид соціальних спільнот становлять соціально-етнічні спільноти (племена, народності, нації), які виникають у надзвичайно складний спосіб як результат досить тривалої взаємодії природних, економічних, соціокультурних, політичних, історичних чинників.

Складнішим соціальним утворенням виступає соціальна група, яка, на відміну від соціальної спільноти, визначається певною стійкістю, спільними інтересами, цінностями, нормами поведінки й свідомості.

Отже, **соціальна група** – це сукупність індивідів, які мають загальноприродні та соціальні ознаки об'єднані спільною діяльністю, а також системою певних відносин, що регулюються визнаними цінностями, нормами, стандартами поведінки.

У соціології загальноприйнятою є **класифікація соціальних груп**, що вирізняє поміж них *великі* та *малі групи*, *велика група* – це багаточисельна соціальна група, що включає різні типи соціальних зв'язків, які не передбачають обов'язкових особистих взаємодій між її членами.

Серед *великих груп* розрізняють також *номінальні* та *реальні групи*.

Номінальною групою називають сукупність людей, виділену з метою соціального аналізу за певною ознакою. Це, наприклад, статистичні групи.

Реальні групи – такі спільноти людей, що здатні до самодіяльності, спроможні виступати як єдине ціле, об'єднані спільною метою, прагнуть досягти їх організованими діями. Це такі групи як клас, професійні організації, політичні партії.

Мала група – це невелика за розмірами сукупність людей, відносини між якими існують у формі безпосередніх систематичних, міжособистісних контактів і спільної діяльності, що виступають основою для певних групових норм, цінностей, а також емоційних стосунків.

При вивченні механізмів соціальної адаптації та інтеграції індивіда соціологи, як правило, звертають увагу на роль *первинних* і *вторинних соціальних груп*.

Первинна група – різновид малої групи, що характеризується високим рівнем солідарності, просторовою близькістю її членів, єдністю цілей та діяльності, неформальним контролем за поведінкою. Такою групою є сім'я, група однолітків, друзів тощо. Цей термін був запроваджений американським соціологом Ч. Кулі для характеристики первинної групи як базового «осередку» всієї соціальної структури суспільства.

Вторинна група – соціальна спільність, в якій соціальні контакти та відносини мають опосередкований характер, спільна діяльність підпорядкована

досягненню загальної мети та регламентується формальними засобами.

Значна частина соціальних груп існують у вигляді соціальних організацій, які виступають ще складнішим від спільностей та груп соціальним утворенням.

Соціальна організація – це добровільне об'єднання людей для реалізації спільної мети, чіткий розподіл та закріплення функцій між якими спрямовані на досягнення найвищого результату. Сутність організації полягає в ефекті синергії, це означає, що діючи спільно, разом, люди спроможні досягти набагато більшого та якісно іншого результату, ніж діючи поодиночі. При свідомому створенні організацій передбачається, що досягнення загальних цілей є можливим лише через реалізацію індивідуальних потреб, а досягнення індивідуальних цілей забезпечується тільки завдяки реалізації колективної мети.

Для підтримки оптимального режиму функціонування будь-якої організації формує певну, досить жорстоку структуру соціальних ролей, статусів і відносин, які раціонально впорядковують взаємодію між різними підрозділами. Як правило, така структура створюється у вигляді ієрархії, що передбачає підпорядкування і контроль «вищими» інстанціями «нижчих». Зразковим втіленням такого порядку взаємовідносин виступає бюрократія. Разом з тим, найчастіше поряд з формальною структурою, яка фіксує обсяг обов'язків та повноважень відповідно до формального статусу, незалежно від особистісних якостей співробітника, завжди спонтанно виникає неформальна структура організації.

Неформальна структура являє собою систему соціальних зв'язків, норм, цінностей, яка створюється в результаті тривалого міжгрупового та міжособистісного спілкування, зберігаючи індивідуальні риси всіх учасників.

Надзвичайно важливі соціальні функції виконує такий елемент суспільства як соціальний інститут. Для суспільства життєво необхідно закріпити певні типи соціальних відносин, пов'язаних із задоволенням фундаментальних потреб, зробити їх загальнообов'язковими для членів групи і суспільства в цілому. Це передбачає сувору фіксацію системи ролей та статусів, які приписують індивіду чіткі стандарти поведінки, а також механізм соціального контролю і відповідних санкцій за порушення встановлених норм.

Отже, **соціальний інститут** визначає стійкий комплекс формальних і неформальних правил, норм, постанов, які регулюють різні сфери людської діяльності та організують їх у систему певних ролей та статусів.

Соціальні інститути слід відрізнити від конкретних організацій та соціальних груп. Наприклад, поняття «моногамної сім'ї» передбачає не сукупність відносин в конкретній сім'ї, а набір відповідних норм, цінностей, моделей поведінки, що реалізуються у численній множині сімей певного типу.

Фундаментальна роль соціальних інститутів реалізується через ряд важливих функцій, що вони їх виконують. Йдеться, насамперед, про регулятивну,

інтегративну, комунікативну, транслуючу та функцію закріплення й відтворення суспільних відносин.

Здійснення цих функцій соціальними інститутами забезпечує стійкість та стабільність соціальної структури суспільства, непорушність базових, ключових механізмів його життєдіяльності, розвитку та самовідтворення. Соціальні інститути гарантують впорядкованість та передбачуваність діяльності соціальних індивідів та груп, можливість задовольнити різноманітні потреби та інтереси у будь-якій сфері людської практики.

Зокрема, **економічні інститути** реалізують потреби у забезпеченні засобів існування, можливість виробництва і споживання необхідних товарів та послуг; **політичні інститути** покликані підтримувати соціальний порядок і безпеку, визначати перспективи соціального розвитку; **стратифікаційні інститути** відтворюють неоднакові соціальні позиції, значущість різних верств і груп суспільства, їхні відмінні соціальні шанси; **родинні інститути** впорядковують сімейні, статеві відносини між індивідами, уможливаючи цивілізоване відтворення людського роду; **інститути культури**, в тому числі освітянські, наукові, духовні, забезпечують культурну безперервність всього людства, його прогресивний розвиток, а також, відповідають за процес соціалізації кожного індивіда.

Унікальне значення для забезпечення життєдіяльності суспільства має культура. *Культура* постає специфічною, поза біологічно створеною, «штучною» реальністю, яка виступає «інобуттям» природи і кардинально відмежовує людську спільноту від всіх інших систем. Культура не успадковується і не передається генетично від одного покоління до іншого, вона підтримується і транслується кожною новою генерацією людства прийдешнім поколінням. Індивід не народжується з необхідними соціальними якостями, звичаями, уміннями, вони не є природженим «оздобленням» нової людини. Важливіші соціальні властивості, навички діяльності та спілкування, людська істота здобуває лише в процесі соціалізації, інтеграції до культурного довілля, тільки успішна інтерналізація культурних норм і цінностей дозволяє особі стати повноправним, повноцінним членом людського товариства.

Отже, **культура** – це специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений в результатах матеріального і духовного виробництва, в системі соціальних норм і установ, духовних цінностях, що передаються наступним поколінням.

Культура є універсальним механізмом адаптації суспільства і будь-якого індивіда до навколишнього світу, вона існує у всіх сферах людського буття як його атрибутивна якість, про що свідчать ґрунтовні **функції культури**. Найважливішими є такі:

- *комунікативна*, формує правила спілкування між людьми, спільнотами, інститутами;

- *інформаційна*, здійснює необхідний обмін інформацією за допомогою образів, символів, знаків;

- *ціннісна*, надає оцінку явищ довкілля з позиції певної системи культурних цінностей;

- *нормативна*, виробляє комплекс правил, засад життєвої діяльності суспільства;

- *регулятивна*, пропонує систему ціннісних орієнтацій, ідеалів, зразків, норм поведінки, які впорядковують соціальні відносини;

- *інтегративна*, покликана забезпечувати об'єднання, згуртування людей навколо пріоритетних, базових цінностей, сприяти розвитку солідарності й соціального консенсусу;

- *гуманістична*, або людино-творча, надає можливості для творчої самореалізації, виявлення соціальної активності і духовного саморозвитку;

- *трансляційна*, уможливорює передавання всього багатства людських досягнень майбутнім поколінням.

Таким чином, суспільство представляє собою надзвичайно складну соціальну систему як цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, культурні цінності і норми.

3. Проблема типологізації суспільств.

Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «держава», «країна», з іншого – з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство – природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися позаним, оскільки і природа, і суспільство підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства – це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину – природно-соціальну основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі

соціального у цій єдності. На певних етапах розвитку соціології домінували різні точки зору, то абсолютно відриваючи людину, суспільство від їх природних основ, то абсолютизуючи місце і роль біологічного на противагу соціальному.

На думку представників сучасної американської соціології, у XX ст. сформувалася так звана «парадигма людської винятковості», сутність якої визначається екологічними залежностями та обмеженнями. Згідно з нею людина, істотно відрізняючись від тварин, здатна розпоряджатися собою і діяти як завгодно для досягнення мети. Соціокультурне середовище, соціальні та культурні чинники є головними для неї, що змушує інколи ігнорувати біофізичне середовище. Позаяк усі проблеми можна вирішити за допомогою науки, соціальний і технологічний прогрес ніщо не може обмежити.

Однак сучасний стан суспільства, людини і довкілля доводить наукову неспроможність абсолютного протиставлення суспільства і природи, ресурси якої не безмежні.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «державна», «країна», слід виходити з того, що «країна» – поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети, а «державна» – категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Як і будь-яка наука соціологія прагне у всій різноманітності та багатовимірності соціальних систем виявити та зафіксувати певні повторювані, стійкі, необхідні та об'єктивні закономірності, які притаманні всім соціальним організаціям, які виражають єдину сутність суспільства у реальному світі.

У соціології існує значна кількість різних типологій суспільства, створених на підставі того чи іншого критерію, базового принципу.

З середини XIX ст. і донині залишається досить популярною **марксова типологія суспільств**, яка розрізняє первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне і комуністичне (соціалістичне) суспільства на основі характеристики певного типу суспільно-економічної формації, що залежить від конкретного способу виробництва, виробничих відносин, зокрема, відносин власності.

Досить відомою у сучасній соціології є **типологізація американських дослідників Герхарда і Джин Ленські**, які виокремлюють суспільства відповідно до основних способів забезпечення засобів існування. Так вирізняються наступні **типи суспільств**:

1. **Суспільство мисливців і збирачів**, індивіди ведуть кочовий спосіб життя,

займаючись полюванням та збиранням, користуючись примітивнимизнаряддями праці. Соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, великий вплив має старшина або вождь. Такими є суспільства бушменів південно-західної Африки, аборигенів центральної Австралії.

2. **Садівничі суспільства;** збереглися переважно на півдні Сахари. Використання простих знарядь праці не забезпечує ще додаткового продукту. Соціальна структура включає вже декілька соціальних верств, стосункивиникають на ґрунті родинних зв'язків, але вже набагато складніших, кланових взаємовідносин.

3. **Аграрні суспільства вперше виникають в Єгипті.** Цьому сприяє використання тварин як робочої сили, удосконалення орала. В результаті з'являється додатковий продукт, розвиваються ремесла й торгівля, виникають міста. В аграрних суспільствах з'являється держава, винайдена писемність, перші грошові системи.

4. **Промислові суспільства** виникли наприкінці XVIII ст., основну роль їх появи відіграли удосконалення технології, використання нових джерел енергії. Індустріальне виробництво почало спиратися на наукові знання. Значний додатковий продукт дозволяє забезпечити життя великих мас населення, сконцентрованих у великих містах. Сформувались системи державного управління, що включають бюрократичний апарат та військових. Відбувається послаблення ролі сім'ї.

Широко відомою і дуже популярною є **типологія філософа й соціального мислителя К. Поппера**, який поділяв всі суспільства на «закриті» та «відкриті» на основі характеристики культурно-історичних та політичних систем:

«Відкрите» суспільство є демократичним, пронизане духом критики, легко змінюється й адаптується до зовнішніх обставин, сприйнятливим до інновацій, людям притаманний раціональний тип мислення, індивідуалізм. Зразками «відкритого суспільства» Поппер вважає давні Афіни, сучасні західні демократії.

«Закритим» є тип суспільства, що характеризується статичною соціальною структурою, обмеженою мобільністю, нездатністю до інновацій, традиціоналізмом, догматичною авторитарною ідеологією (має місце система, коли більшість членів суспільства охоче приймають ті цінності, які їм призначені, звичайно це тоталітарне суспільство. Прикладом є Спарта, Пруссія, Царська Росія, нацистська Німеччина, Радянський Союз.

Досить авторитетною й часто згадуваною соціологами є типологія суспільств, запропонована американським дослідником Д. Беллом. Вона ґрунтується на характеристиці технологічної бази, засобів виробництва та знань, відтак розрізняє три основних типи суспільства: традиційне; індустріальне; постіндустріальне.

Традиційне (або доіндустріальне) **суспільство** – суспільство з аграрним укладом, переважанням натурального господарства, застиглими соціальними структурами, заснованими на традиції способами соціокультурної регуляції.

Індустріальне суспільство – це складне суспільство, що ґрунтується на промисловому способі господарювання, використанні наукових знань у виробництві, воно має розвинуту, динамічну соціальну структуру, основним способом соціокультурної регуляції виступає узгодження свободи особистості й інтересів суспільства. Для цих суспільств притаманні значна диференціація праці, масове виробництво товарів, машинізація й автоматизація трудового процесу, розвиток засобів масової комунікації, урбанізація тощо.

Постіндустріальне (або інформаційне) **суспільство** розвивається на основі вироблення, обміну й використання інформації. Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства визначається низкою чинників: поступове скорочення виробництва товарів і зростання виробництва послуг; зміни у соціальній структурі класовий поділ за професійно- кваліфікаційними критеріями; провідне місце у спрямуванні політики посідають університети як центри теоретичного знання, відтак вони перетворюються на головні інститути суспільства; створення нової інтелектуальної технології, запровадження планування й контролю за технологічними новаціями. Основні конфлікти розгортаються між знанням та некомпетентністю.

Існують також інші типології суспільств, всі вони є рівнозначними, жодна не може претендувати на статус єдино правильної.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що являє собою суспільство з позиції соціології?
2. Назвіть характерні принципи для існування суспільства як динамічної, багатовимірної та багаторівневої системи.
3. Які системні якості суспільства вирізняються соціологами? Розкрийте їх сутність.
4. Розкрийте сутність таких елементів суспільства: соціальні спільноти та групи.
5. Розкрийте сутність поняття соціальний інститут. Назвіть різновиди соціальних інститутів та їх фундаментальне значення у сфері людської практики.
6. Яке значення для забезпечення життєдіяльності суспільства відіграє культура? Охарактеризуйте її функції.
7. Що являє собою типологізація суспільств? В чому сутність проблеми типологізації суспільств?
8. Назвіть відомі в соціології різновиди типологій суспільства. Наведіть підстави, критерії або базові принципи цих типологій.

Тема 4. СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Основні поняття соціології особистості. Особистість у системі соціальних відносин.
2. Соціальна структура і типологія особистості.
3. Соціалізація особистості: поняття, основні етапи.

1. Основні поняття соціології особистості. Особистість у системі соціальних відносин.

Безпосереднім об'єктом соціології виступає суспільство як складна, цілісна, динамічна система. Між тим, базовим, найважливішим елементом суспільства, що конститує його специфіку й існування, є конкретна людина, індивід, особистість як окремий представник біологічного виду «*Homo sapiens*» в його унікальних природних і соціальних параметрах. Характеризуючи особистість, необхідно, в першу чергу, з'ясувати співвідношення понять, які найчастіше використовують поряд з поняттям «особистість»: «людина», «індивід», «індивідуальність».

До теперішнього часу однозначного єдиного визначення особистості не існує, також як немає єдиного визначення культури, що задовольняло б всі науки, що її вивчають. При визначенні поняття особистості головна увага акцентується на розмежуванні біологічної й соціальної складових цієї категорії.

Особистість – це якісно нове утворення, яке формується у процесі взаємодії людини з умовами зовнішнього середовища, її риси, детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства. У процесі діяльності людина налагоджує зв'язки з іншими людьми (суспільні відносини), які і формують особистість. Кожна особистість з певного періоду починає робити вагомий внесок у життя окремих людей і суспільства.

Особистість – центральний елемент будь-якого суспільства, а відношення суспільство-особистість є одним з головних відносин в соціології. Людина особистістю не народжується, вона нею стає в процесі своєї життєдіяльності. Будучи біологічним організмом, вона має соціальну сутність, володіє соціальними якостями. Формування соціальних рис у людини починається з моменту народження й вступу її в спілкування з іншими людьми.

Тому поряд з поняттями «особистість», «особистісне», виявляється і поняття «суспільно значиме», те, яке має значення для суспільства, і яке може бути як суспільно-прийнятним, так і суспільно-неприйнятним.

Отже, **особистість** – це стійка система соціально значимих властивостей, ознак і рис, яких набуває індивід у певному суспільстві під впливом інститутів соціалізації, відповідної культури, конкретних соціальних спільнот і груп, до яких

він належить, і в життєдіяльності яких, він залучений. Відповідно, поняття «особистість» застосовується стосовно до кожної людини, яка пройшла соціалізацію, оскільки вона індивідуально виражає головні риси певного суспільства, тієї чи іншої соціальної спільноти або групи.

Людина – це найширше поняття для визначення суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування. Поняття «людина» означає конкретного представника біологічного виду (лат. «homo sapiens»); це жива істота, яка володіє мовою і свідомістю, здатна створювати знаряддя праці і користуватися ними.

Отже, поняття «людина» визначає якісну відмінність людей і тварин. До **головних ознак людини** належить:

- конституція тіла, зокрема будова, функціонування; прямоходіння; свідомість і самосвідомість;

- володіння мовою тощо.

Індивідом називають людину як одиничного представника якогось цілого (біологічного виду, соціальної спільноти, групи).

Специфічні особливості реального життя і діяльності конкретної людини у зміст цього поняття не входять.

Індивід – означає окремого представника людського виду, певну частину людського співтовариства. Разом з тим, кожна людина має свої особливі індивідуальні риси, що виділяють його з людського співтовариства.

У понятті «індивід» відображаються дві головні ознаки:

по-перше, нероздільність або цілісність суб'єкта;

- по-друге, наявність у нього особливих (індивідуальних) рис, які відрізняють його від інших представників такого ж виду.

Таким чином, *індивідуальність* – це сукупність соціальних і природних якостей, які відрізняють конкретну людину від інших людей. Разом із цією якістю в понятті індивідуальність включаються також такі властивості особистості людини як цілісність і значимість.

Індивідуальність свідчить про неповторність, оригінальність, одиничність ознак і їх вияв у конкретної людини. Індивідуальність – це те особливе, специфічне, яке відрізняє одну людину від інших людей, охоплюючи як природні, так і соціальні, як тілесні (соматичні), так і психічні, як вроджені, такі набуті, вироблені у процесі індивідуального розвитку (онтогенезу) властивості. Таким чином, соціологія розглядає особистість як продукт і елемент суспільних відносин, як суб'єкт суспільного і особистого життя, як учасника і представника певної соціальної групи, спільноти.

Важливішим соціальними параметром особистості, що визначає її рід занять, способи самореалізації, життєві шанси, а також характер взаємодії з іншими особами у суспільстві та групах виступає соціальний статус.

Соціальний статус – це певна позиція, місце особистості у системі соціальних відносин, що визначається виконуваними соціальними функціями, обов'язками, а відтак, певними повноваженнями і правами. Ясно, що кожна людина виконує багато функцій у системі соціальних зв'язків, у тих групах, до яких вона інтегрована, отже, має стільки ж соціальних статусів. Зазвичай, соціологи виділяють головний (основний) статус – тобто пріоритетний, домінуючий, який значною мірою обумовлює й інші соціальні статуси. Це може бути статус, визначений соціальним походженням, громадянством, етнічною належністю, проте, найчастіше головний статус пов'язують з основним родом занять людини, її професійною діяльністю, творчими успіхами.

Також прийнято розрізняти **приписані статуси** та **здобуті**. *Приписані статуси*, в тому числі природні (стать, вік, раса) людина отримує не від своїх індивідуальних бажань, прагнень, інтересів. Це статуси, які надаються, приписуються людині суспільством чи групою залежно від конкретних обставин (соціальне походження, національність, а також, наприклад, ситуації безробіття, нещасного випадку). *Досягнення статусу* означає певне положення, позицію особистості, отриману у результаті свого власного, суб'єктивного, вибору, завдяки своїм зусиллям, волі, здібностям. Найчастіше у сучасному суспільстві це – *освітнянський, професійно-кваліфікаційний та сімейний статуси*. Слід розрізняти *соціальні та особисті статуси* людини. Останній характеризує положення особи в системі міжособистісних, неформальних стосунків (сусідських, дружніх, інтимних).

Соціальний статус особистості означає, що вона, маючи певний обсяг повноважень, можливостей і прав, виконує і відповідні функції, обов'язки, завдання, тобто у системі конкретних соціальних координат відіграє чітко визначену роль. Загальноприйнятою і досить поширеною в соціології є теорія соціальних ролей. Її представники (Дж. Мід, М. Вебер, Т. Парсонс) вважали, що **соціальна роль** – це зразок поведінки, закріплений та усталений як найдоцільніший для людей, що мають певний статус в системі суспільних відносин.

Соціальна роль, як правило, аналізуються у двох вимірах: рольового очікування та рольового виконання.

Рольове очікування – це типова очікувана модель поведінки, що асоціюється з особою даного статусу, це певний набір норм і стандартних дій, які передбачені для людей певної соціальної позиції. **Рольове виконання** – фактичний, реальний варіант поведінки особи, яка має той чи інший статус. Очевидно, що рольове виконання орієнтоване на рольове очікування, а в ідеалі вони співпадають. Сукупність соціальних ролей, відповідних даному статусу, називають **рольовим набором**.

Таким чином, людина розглядається соціологією як складний комплекс

соціально значущих властивостей, які забезпечують її повноцінну життєдіяльність та самореалізацію в будь-якій сфері суспільних відносин, взаємодій і зв'язків. Важливішими соціальними характеристиками особи виступають багатоманітні соціальні статуси та відповідні соціальні ролі, які упорядковують, регулюють і контролюють її поведінку та взаємодію з іншими людьми.

2. Соціальна структура і типологія особистості.

Особистість як сукупність соціальних властивостей має цілісність та характеризується певною структурою. Основними елементами структури особистості є:

- інтегрованість особистості у соціальне середовище (соціальні статуси і ролі);
- спрямованість особистості, як її домінуюче соціально-зумовлене ставлення до соціальної дійсності, яка її оточує;
- соціальна активність (потреби, цінності тощо).

Джерелом активності людини є її *потреби* – внутрішній психологічний стан людини, відчуття нестачі чогось. Цей стан регулює активність, стимулює діяльність, спрямовану на здобуття того, чого не вистачає. Задовольняючи власні потреби, людина створює нові умови, які обумовлюють виникнення нових потреб.

Отже, потреби є засобом розгортання діяльності людини. Потреби людини утворюють систему, що має ієрархічну будову. Американський соціальний психолог Абрахам Маслоу вважається засновником ієрархічної теорії потреб. Він розділив потреби на:

- 1) потреби фізіологічні (їжа, вода, одяг, повітря, тепло, секс тощо);
- 2) потреби у безпеці (захист від фізичної і психологічної небезпеки);
- 3) потреби відчуття причетності (друзі, сім'я, подружжя близькість);
- 4) потреби у повазі (гідність, впевненість, визнання, самоповага);
- 5) потреби у самовираженні (творчість, моральність, неупередженість, спонтанність, розв'язування проблем).

Потреби формуються під впливом умов життєдіяльності людини, залежать від реальних можливостей людини і суспільства. Вроджені потреби є підконтрольними, підпорядкованими соціальним. Людина, задовольняючи свої потреби, не тільки зважає на свої можливості, але й вирішує питання щодо дозволених бажаного з огляду на моральні вимоги. Потреби більш високого рівня стають актуальними для людини у міру задоволення ним, хоча б частково, потреб нижчого рівня. Пріоритет соціальних потреб над природними, вітальними підтверджений багатьма іншими дослідженнями.

Потреби людини бувають неусвідомленими (їх називають потягами) та усвідомленими. У процесі усвідомлення потреб у людини формується інтерес до

діяльності, який трансформується у мотив з врахуванням ціннісних орієнтацій особистості. Фіксація потреб у формі ціннісних орієнтацій, усвідомлення реальних можливостей їх реалізації, а також визначення конкретних способів та засобів їх досягнення – усе це необхідні складові процесу адекватного відображення потреб у свідомості людини, формування мотивів до діяльності.

Інтерес – це конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби.

Цінності особистості – це відносно стійке та соціально обумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного та матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя та діяльності, а також засобів їх досягнення.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку в особистості і поділяються нею. Основою для визначення мети діяльності людини є ціннісні орієнтації – орієнтації особистості стосовно соціальних цінностей. Саме вони, закріплені життєвим досвідом, спрямовують діяльність, регулюють поведінку особистості. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації індивіда. Сформована система ціннісних орієнтацій особистості забезпечує її становлення як активного суб'єкту соціальної діяльності.

Соціальна активність розпочинається з формування у людини стану готовності до діяльності, що виникає внаслідок відображення дійсності, певних її об'єктів у свідомості відповідно до потреб та інтересів особистості, її ціннісних орієнтацій. Цей стан людини, що передує конкретним виявам її активності, називається **спрямованістю особистості**.

Спрямованість особистості: ідейно-політична; соціально-культурна; моральна.

Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства.

Соціальна норма – правило поведінки, зразок, стандарт діяльності, дотримання якого очікується від члена суспільства й підтримується санкціями. Особистість як свідомо, відповідальна, вільна у своїх поглядах і діях істота, має вільно вибирати ті керівні начала своєї активності, що корелюють з критеріями «належного», «необхідного», «пристойного», дозволяючи зберігати рівновагу і стабільність у взаєминах з іншими, непорушність і стійкість соціального цілого. Норми можуть виглядати як зовнішній регулятор, обмежувач соціальної свободи особи, виконання яких контролюється санкціями, примусом, зокрема, якщо йдеться про правові норми. Проте найціннішими досягненнями, здобутками кожної людини є її внутрішні моральні норми, необхідність дотримання яких вона

розуміє й сприймає сама, за власним переконанням та принципами.

Отже, особистість повинна мати здатність формувати свою безпристрасну, об'єктивну оцінку власної діяльності, вчинків, здійснювати самоконтроль, підтримувати самодисципліну, аби запобігти необхідності зовнішнього соціального примусу та спонукань.

Таким чином, особистість представляє складну систему, комплекс соціально обумовлених та індивідуально сформованих якостей, властивостей, рис та характеристик, що гарантують можливості соціальної діяльності, самореалізації та самоутвердження людини у постійно змінюваних, динамічних суспільних реаліях.

3. Соціалізація особистості: поняття, основні етапи

Стати повноцінним і рівноправним членом суспільства, увійти до складу соціальних груп та інститутів, особа спроможна лише в процесі соціалізації. Соціологами він розглядається як надзвичайно складний процес взаємодії і взаємовпливу суспільства на людину, та людини на суспільство, який може тривати протягом цілого життя особи.

У американській і французькій соціології поняття «соціалізація» (лат. *societatis* – суспільство) з'явилося наприкінці XIX ст. і пов'язане з іменем американського соціолога Франкліна Генрі Гіддінгса (1855-1931 рр.) і французького соціолога Жана Габрієля Тарда (1843-1904 рр.). В основу **теорії соціалізації** Г. Тард поклав принцип наслідування, регульоване суспільством через соціальні інститути – систему освіти і виховання, сім'ю, громадську думку та ін.

Однією з поширених **моделей**, джерела якої лежать у **теорії психоаналізу** Зигмунда Фрейда, є розуміння соціалізації як розвитку особистого контролю. Основна ідея, на якій побудовано модель, полягає у визнанні людей споконвічно від народження асоціальними внаслідок вроджених агресивних інстинктів. Тому соціалізація має конфліктний характер і потребує не лише особистого, а й громадського контролю.

Виходячи з розуміння головної рушійної сили поведінки людини (її сексуальний потяг), етапи соціалізації З. Фрейд пов'язує з домінуванням впливу тих чи інших ерогенних зон на задоволення сексуальних потреб.

Прихильники **моделі «міжособистісного спілкування»** (Чарльз Хортон Кулі, Джордж Герберт Мід та ін.), яку іноді називають «Я-теорія» або теорія «дзеркального Я», вважають, що особистість виростає з множини інтеракцій людей з навколишнім світом, в результаті яких вона навчається дивитися на себе очима інших, тобто думати про себе як і про інших, а також розуміти поведінку людей.

Відомий інтерес для організації процесу соціалізації становить положення Джорджа Міда про **три стадії соціалізації**: імітація, рольові ігри, колективні ігри.

На **першій стадії** діти імітують поведінку дорослих, не завжди розуміючи її.

На **другій стадії** діти, виконуючи в іграх дорослі ролі, «приміряючи» їх до себе, вчаться надавати своїм думкам і діям такого самого значення, що й дорослі. На **третій, завершальній стадії** дитина до розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування.

Дотримання правил рольових та колективних ігор готує дітей до виконання правил гри у суспільстві, закріплених у законах і нормах. Тим самим здобувається почуття соціальної ідентичності.

«Когнітивна» (тобто **пізнавальна**) **модель соціалізації** (Жан Піаже, Лоренцо Кольберг, Абрахам Маслоу та ін.), побудована на ідеї, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює в її свідомості образ (картину) навколишнього світу.

Саме ця картина світу керує поведінкою людей, а не сама реальність. Головним аспектом соціалізації при цьому є процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних та емоційних структур особистості.

Важливою для розуміння сутності процесу соціалізації є розробка міжрівневого дослідження проблем людини, що акцентує увагу на внутрішніх відносинах, взаємопереходах біологічного, психічного соціального рівнів.

Загальний принцип, якому підпорядковуються міжрівневі відносини, у формулюванні Олексія Миколайовича Леонтьєва полягає в тому, що «наявний найвищий рівень завжди залишається провідним, але не може реалізуватися лише за допомогою рівнів, що лежать нижче, і в цьому від них залежить».

Стосовно розуміння механізмів соціалізації цей принцип на початкових етапах психічного розвитку дитини полягає в тому, що на перший план виступає механізм біологічного пристосування, завдяки якому відбувається становлення, сприйняття та емоції дитини. У подальшому процесі цей механізм трансформується, виконуючи інші завдання, реалізуючи вищі рівні діяльності, взаємодіючи з психічними та соціальними механізмами соціалізації.

На різних етапах свого життя особистість зазнає впливу від різних що соціалізують (формує особистість) факторів. На початкових етапах свого життя головними факторами, що соціалізують, для людини і його особистості є батьки, родина, дитячі дошкільні установи, сусіди й ін. Потім – колективна навчальних закладів, де навчається людина, друзі, групи однолітків, знайомі. Далі – трудовий колектив, професійні групи, взаємозв'язки з різного роду спільнотами. Очевидно, що людина протягом всього життя формує й змінює свою свідомість, соціалізується, здобуваючи всі нові соціальні якості, розвиваючись й удосконалюючись.

Виділяють наступні етапи соціалізації особистості: соціальну адаптацію й інтеріоризацію. **Соціальна адаптація** являє собою пристосування індивіда до соціального середовища, а **інтеріоризація** – процес входження у внутрішній мир

людини цінностей, соціальних правил, законів, норм.

Люди протягом всього життя включені в численну кількість груп й, взаємодіючи, відчувають їхній соціальний вплив і вплив суспільства в цілому. Разом з тим, особистість активно впливає на соціальне й природне середовище свого існування, активно перетворюючи їх відповідно до своїх потреб. Тому можна стверджувати, що особистість є не тільки продуктом громадського життя, але й активним її суб'єктом.

Отже, **соціалізація** – процес засвоєння особистістю соціальних норм, правил, законів, зразків поведінки, цінностей (у широкому розумінні – культури) суспільства, у якому особистість здійснює свою життєдіяльність.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Розкрийте сутність категорій «особистість», «людина».
2. Наведіть характерні особливості понять: індивід та індивідуальність.
3. Що являє собою соціальний статус, які його основні різновиди?

Розкрийте їх сутність.

4. Що таке соціальна роль і у яких вимірах, як правило, вона аналізується?
5. Охарактеризуйте основні елементи структури особистості ?
6. Розкрийте сутність поняття «потреби». Охарактеризуйте їх відповідно до ієрархічної теорії потреб А. Маслоу.
7. Що являє собою «соціальна норма»? Обґрунтуйте відповідь.
8. Коли у американській і французькій соціології з'явилося поняття «соціалізація», з іменами яких науковців воно пов'язане? Який принцип покладено в основу?
9. Яка основна ідея розуміння соціалізації Зигмунда Фрейда? Відповідь обґрунтуйте.
10. Що таке соціалізація? Охарактеризуйте етапи соціалізації особистості.
11. Назвіть прихильників та сутність моделі «міжособистісного спілкування» та «когнітивної» моделі соціалізації.

Тема 5. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

План

1. Предмет і основні категорії соціології праці та управління.
2. Соціально-трудові відносини і процеси.
3. Соціальні інститути і спільноти у сфері праці.
4. Соціологія управління і менеджмент: відмінність і взаємозв'язок предметів дослідження.

1. Предмет і основні категорії соціології праці та управління.

Соціологія праці – галузь соціології, що вивчає соціально типові процеси, які знаходять своє вираження відносно людини до праці, його соціальної активності, взаєминах людей і соціальних груп у виробничих колективах. У вузькому змісті соціологія праці досліджує поведінку роботодавців і найманих робітників у відповідь на дію економічних і соціальних стимулів до праці.

Соціологія праці та управління – це:

- по перше – галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його соціальні інститути;

- по друге – соціальні спільності в сфері праці, соціально-трудова відносина і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Наведене визначення виділяє щодо **соціології праці** (перша частина) **чотири ключові елементи**, які вивчає соціологія взагалі:

1) соціальні спільності, тобто різні соціальні групи (суб'єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники та ін.;

2) соціальні інститути в сфері праці, тобто історично сформовані специфічні форми спільної діяльності людей, а саме: праця, трудова діяльність та поведінка, трудовий колектив та ін.;

3) соціально-трудова відносина, тобто відносина рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами;

4) соціально-трудова процеси, тобто процеси, що відбуваються безпосередньо в трудових колективах, у процесі праці і пов'язані з функціонуванням та зміною станів соціальних груп, окремих працівників, пов'язаних з їх трудовою діяльністю.

Щодо другої частини визначення, то тут слід зазначити, що взагалі спеціалісти-соціологи виділяють окремо **дві теорії середнього рівня**: *соціологію праці*, що вивчає соціальні спільності, відносина, інститути, процеси у сфері праці, і *соціологію управління*, що концентрує увагу безпосередньо на закономірностях, формах і методах впливу на них, їх регулюванні.

Соціологія праці та управління – одна із спеціальних соціологічних теорій, **предметом** вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці.

Предмет науки поєднує п'ять складових:

- соціальні верстви,
- соціальні інститути в сфері праці,
- соціально-трудова відносина,

- соціально-трудова процес,
- соціальне управління ними.

Об'єктом соціології праці та управління є праця як суспільно значуще явище, як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

Соціологія вивчає працю як соціально-економічний процес.

Процес праці – явище складне й багатоаспектне. Основні форми його прояву – це витрати людської енергії, взаємодія працівників із засобами виробництва (предмети й засоби праці) і виробнича взаємодія працівників один з одним як по горизонталі (відношення співучасті в єдиному трудовому процесі), так і по вертикалі (відношення між керівниками й підлеглими). Роль праці в розвитку людини й суспільства полягає не тільки в створенні матеріальних і духовних цінностей, але й у тім, що в процесі праці сама людина розкриває свої здатності, здобуває корисні навички, поповнює й збагачує знання. Творчий характер праці знаходить своє вираження в появі нових ідей, прогресивних технологій, більше зроблених і високопродуктивних знарядь праці, нових видів продукції, матеріалів, енергії, які, у свою чергу, ведуть до розвитку потреб.

Процес праці включає в себе: доцільну діяльність людини (сама праця); предмет праці, тобто те, на що спрямована діяльність; знаряддя виробництва, якими людина впливає на предмет праці.

Праця – цілеспрямована діяльність людей, в результаті якої створюються матеріальні і духовні блага. Соціологія розглядає працю як основну форму життєдіяльності людського суспільства, основну умову його буття.

Організація праці – форми, способи і порядок поєднання живої і предметної праці.

Умови праці – сукупність соціально-економічних, санітарно-гігієнічних організаційних та соціально-побутових чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника. Умови праці можуть бути нормальні і шкідливі. За нормальних умов праця не шкодить здоров'ю людини. Шкідливі умови праці небезпечні для здоров'я людини і нерідко ставлять під загрозу самелюдське життя.

Зміст праці – узагальнена характеристика процесу праці. Основними елементами змістовності праці, якщо її розуміти як соціально-психологічну структуру трудової діяльності, є: мета, стимули до праці, ставлення до праці, мотиви праці, цінності і ціннісні орієнтації.

Суб'єкти праці – це соціальні верстви працівників, які беруть участь у трудовій діяльності (підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо) і різняться своїм соціальним станом, положенням у трудових колективах. Вони мають різні кваліфікацію, досвід, соціальне становище, рівень і канали здобуття прибутків, нарешті, інтереси, які не завжди збігаються.

Трудовий колектив – це добровільне соціально-політичне і економічне об'єднання людей для спільних дій заради досягнення особистісно-цінних і суспільно-корисних цілей, які пов'язані єдністю інтересів, оформлені структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідності. Трудовий колектив – найважливіша характеристика суспільної праці, його слід розглядати як соціальну організацію і як соціальну спільноту.

Соціологія праці та управління вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них.

Соціально-трудові відносини – це відносини, які складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей. Цей тип відносин, на відміну від відносин функціональних, пов'язаних з поділом і кооперацією праці, актуалізується як відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами (підприємцями і робітниками та ін.).

Зайнятість – діяльність людини, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Безробіття – соціальне явище, викликане низькими темпами економічного зростання, змінами у структурі економіки (наприклад, падіння традиційних галузей працевісткої промисловості), а також кількісним зростанням потенційної робочої сили.

2. Соціально-трудові відносини і процеси.

Необхідним ключовим елементом будь-якої економічної системи є соціально-трудові відносини, оскільки економічно активне населення не може виробляти чи надавати послуги, не об'єднуючись за допомогою певних організаційних форм для спільної діяльності та взаємного обміну результатами своєї праці.

Соціально-трудові відносини, – це комплекс взаємовідносин між їхніми сторонами – найманими працівниками і роботодавцями, суб'єктами і органами сторін за участі держави (органів законодавчої та виконавчої влади) і місцевого самоврядування, що пов'язані з найманням, використанням, відтворенням робочої сили і спрямовані на забезпечення високого рівня та якості життя особистості, колективів і суспільства в цілому.

Ці відносини охоплюють широке коло питань – від соціально- економічних аспектів майнових відносин до системи організаційно- економічних і правових інституцій, що пов'язані з колективними та індивідуальними переговорами,

укладенням договорів та угод, визначенням умов і розмірів оплати праці, вирішенням трудових конфліктів, участю найманих працівників в управлінні виробництвом тощо.

Соціально-трудова відносина є провідною складовою всієї системної відносини суспільства, утворюючи своєрідне «ядро» соціально-економічного розвитку. Вони, зрештою, визначають спосіб життя людей, структуру пов'язаних з ним процесів і відносин. Рівень розвитку соціально-трудова відносин характеризує ступінь демократизації суспільства, соціальну орієнтованість його економічної системи, досконалість суспільних відносин у цілому.

Система соціально-трудова відносин. Комплексна характеристика соціально-трудова відносин передбачає з'ясування сутності таких категорій, як сторона, суб'єкт, орган, предмет відносин у соціально-трудова сфері, їх види, типи тощо. У сукупності ці елементи та відносини, що відображують їх, утворюють систему соціально-трудова відносин.

У перекладі з грецької термін «система» означає устрій, поєднання, утворення. В економіці терміном «система» позначають сукупність якісно визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. У соціально-трудова сфері систему утворюють окремі процеси, явища, суб'єкти, органи, що взаємодіють між собою. Характерними рисами цієї системи є її багатоелементність, ієрархічність, цілісність.

Провідною складовою системи відносин, що розглядається, є їх сторона (сторони).

Сторона соціально-трудова відносин – носій первинного права у відносинах у соціально-трудова сфері. Правомірно виділяти два основні носії зазначеного первинного права – найманих працівників і роботодавців.

Наймані працівники – це особи, які уклали трудовий договір (контракт) з роботодавцем на виконання певної роботи відповідно до своїх здібностей, фахової підготовки, практичних навичок тощо. Зазначимо, що стороною соціально-трудова відносин можуть бути лише ті працівники, у яких є договори з роботодавцями і, відповідно, певний правовий захист. Та частина економічно активного населення, яка зайнята у так званому неформальному секторі економіки, практично випадає з офіційної сфери соціально-трудова відносин.

Роботодавці – фізичні або юридичні особи, які є власниками засобів виробництва і наймають на роботу осіб, здатних надавати необхідні послуги праці. В соціально-трудова відносинах роботодавця представляє керівник підприємства (організації), який діє від імені роботодавця, виражаючи його інтереси.

Третьою специфічною стороною соціально-трудова відносин є **державні органи місцевого самоврядування**. Специфіка держави як сторони соціально-трудова відносин полягає у тому, що її функції багатоманітні. У відносинах у

сфері праці держава може виступати у ролі власника (роботодавця), посередника, арбітра, координатора і організатора регулювання цих відносин, гаранта прав і свобод тощо.

Суб'єкт соціально-трудових відносин – це юридична або фізична особа, яка володіє первинними або делегованими первинними носіями правами у соціально-трудовах відносинах. Суб'єктами відносин, що аналізуються, можуть бути роботодавці, об'єднання роботодавців чи їхні органи; наймані працівники, об'єднання найманих працівників чи їхні органи; органи законодавчої та виконавчої влади, місцевого самоврядування.

Глибокі зміни, що постійно відбуваються у соціально-трудовах відносинах, слід розглядати у контексті змін, що відбуваються у суспільному виробництві в цілому. Ці зміни є наслідком таких глибоких соціально-економічних *процесів*: розвиток продуктивних сил, нова структура і якість робочої сили; зростання усупільнення виробництва; трансформація відносин власності; роздержавлення у соціально-економічній сфері та підвищення ролі соціального партнерства; підвищення якості життя і створення об'єктивних передумов демократизації, гуманізації відносин між «працею» і «капіталом».

В соціологічній системі практично немає «елементів», об'єктів і суб'єктів, які не змінюються. Соціальні відносини, інститути, що існують в суспільстві, зокрема в сфері праці, постійно знаходяться у динаміці.

Соціальні зміни – це перехід соціальних систем, об'єктів, явищ, їх елементів і структур, зв'язків, взаємодій і відносин з одного стану в інший, зокрема виникнення або зникнення тих чи інших соціальних явищ, їх елементів.

Соціальні зміни у суспільстві відбуваються в результаті цілеспрямованих дій і взаємодій. Такі дії людей можуть бути підсвідомими, завдяки наявності в них однакових мотивів і орієнтацій. Такі соціальні зміни і називають соціальними процесам, де важливим різновидом яких виступають соціально-трудова процеси.

Соціально-трудова процеси – різновид соціальних змін, які є результатом послідовної зміни стану соціальних систем і об'єктів; акти, серії взаємодій між людьми і соціальними групами, результатом яких є зміни у відносинах між індивідами, соціальними групами, а також зміни їх ставлення до праці.

Типи соціально-трудовах процесів:

1) інтеграційні і дезінтеграційні (в т.ч. співробітництво, суперництво, конфлікти);

2) процеси соціальної мобільності (в т.ч. соціальна адаптація, соціальні переміщення);

3) ціннісно-орієнтовані процеси (в т.ч. формування цінностей, норм); процеси соціального управління.

Співробітництво – соціальний процес, який полягає в узгодженні діяльності

індивідів, груп для досягнення загальної мети незалежно від її характеру.

Суперництво – соціальний процес, що полягає у зіткненні протилежних інтересів індивідів, груп або прагнення до задоволення однакових інтересів за допомогою засобів, якими інші групи чи індивіди хочуть реалізувати власні інтереси.

3. Соціальні інститути і спільноти у сфері праці.

Поняття «соціальний інститут» належить до наукових термінів, які широко використовуються майже в усіх галузях суспільствознавства. Дане поняття соціологія запозичила у юриспруденції, де його використовували для характеристики окремого комплексу юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини в певній предметній сфері. Предметне поле поняття «інститут» у соціології, на відміну від економіки або права, де його зміст обмежується сукупністю норм чи правил – охоплює широкий діапазон суспільних утворень. Як наслідок, існує досить велика кількість визначень, за якими до інститутів можуть бути віднесені різні за змістом і призначенням соціальні явища.

Соціальний інститут (від лат. *institution* – організація, лад) – це форма закріплення і форма здійснення спеціалізованої діяльності, яка забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин.

Соціальний інститут – це певним чином організована, стандартизована і узгоджена форма суспільних відносин, орієнтована на задоволення соціально значимих потреб.

Спільна діяльність людей породжує складну систему соціальних зв'язків, яка згуртовує індивідів у єдине соціальне ціле – соціальну спільноту. **Соціальна спільнота** – сукупність людей, об'єднаних відносно стійкими соціальними зв'язками, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності.

Соціологи розглядають трудовий колектив як соціальну організацію і як соціальну спільноту. **Соціальна організація** – система соціальних груп і відносин між ними, **соціальна спільнота** – це сукупність індивідів, що характеризується відносною цілісністю, є самостійним суб'єктом соціальних дій і виконує певну спільну діяльність.

Колектив як соціальна спільнота є елементом соціальної структури суспільства, і йому притаманний розподіл на соціальні групи. **Соціальна структура** – це сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих між собою упорядкованих соціальних спільнот, груп, а також відносин між ними. Суспільство складається з різних соціальних спільнот, груп, які займають різні місця у системі соціальної нерівності.

Соціальні спільноти – це такі об'єднання людей, які виникають та формуються на основі:

- культурно-історичної самобутності (народи, нації);
- родинних зв'язків та схожості стадії життя (сімейні, статево-вікові тощо).

Соціальні спільноти також *розрізняються за професійно- кваліфікаційними, територіально-регіональними ознаками.*

Професійно-кваліфікаційна структура суспільства включає спільноти, що утворюються на основі професійної діяльності в різних галузях народного господарства. Чим більше видів виробничої діяльності, тим більше розрізняються професійні категорії (медики, педагоги, підприємці тощо).

Соціально-територіальна структура – обов'язковий компонент соціальної структури будь-якого суспільства. Територіальні спільноти розподіляються за місцем проживання (жителі міста, жителі села, жителі певних регіонів).

Основні види соціальних спільнот:

За ступенем стійкості: тимчасові, нестійкі (тимчасово непрацевдатні, мітингова група); середньостійкі (трудовий колектив заводу, бригада будівельників); стійкі (клас, нація).

За розмірами: великі (класи, соціальні прошарки, верстви); середні (мешканці міста, робітники підприємства-гіганта); малі (сім'я, екіпаж корабля, колектив малого підприємства) .

За змістом: соціально-класові (класи, соціальні групи); соціально-етнічні (нації, народності та ін.); соціально-демографічні (жінки, чоловіки, діти, молодь, пенсіонери); соціально-професійні (лікарі, викладачі, шахтарі та ін.); соціально-територіальні (мешканці міста, села, району, області, країни).

4. Соціологія управління і менеджмент: відмінність і взаємозв'язок предметів дослідження.

Менеджмент (від англ. *managment* – управління, керівництво).

Сьогодні **менеджмент трактується** принаймні в таких **чотирьох значеннях:**

1) як специфічний соціальний і економічний інститут, який впливає на підприємницьку діяльність і породжує специфічний спосіб життя у ринковому суспільстві;

2) як сукупність осіб, зайнятих управлінською працею у сферах приватного та суспільного бізнесу, тобто це своєрідний клас управляючих;

3) як наукова дисципліна, що вивчає проблеми управління суспільним виробництвом;

4) як своєрідне, мистецтво управління, поєднання керівництва виробництвом і практичних зразків ефективного управління, які становлять основу професійної кваліфікації менеджера. Тобто йдеться про формування у менеджерів і застосування ними на практиці якихось загальних принципів, методів, прийомів

управління.

Таким чином, коли йдеться про взаємозв'язок соціології праці й управління, з одного боку, і менеджменту – з другого, то мається на увазі значення менеджменту, як науки управління.

Відмінність ситуації в нашій країні від ситуації у зарубіжних країнах полягає не в тому, що там соціологія праці й управління (індустріальна соціологія), з одного боку, і менеджмент – з другого, конституювалися як різні наукові дисципліни, а в тому, що і індустріальна соціологія, і менеджмент там реально існують та мають порівняно тривалу історію розвитку.

Якщо розглянути предмети цих наук, то можна зробити такі висновки, менеджмент, по-перше, пов'язаний лише з проблемами управління виробництвом (звичайно, у найширшому розумінні), по-друге, розглядає ці проблеми комплексно, поєднуючи соціологічні, економічні, організаційні, психологічні та інші підходи.

Соціологія праці й управління, *по-перше*, розглядає не тільки проблеми управління виробництвом, а й методологічні й інші аспекти функціонування і розвитку соціальних інститутів, специфіку соціально-трудоких відносин, різноманітні соціальні групи в сфері праці тощо. *По-друге*, коли вона розглядає проблеми управління, вона це робить, виходячи з найбільш широкого соціального змісту, використовуючи принципи, методи, закономірності соціального управління.

Таким чином, предмети соціології праці та управління, з одного боку, і менеджменту – з другого, взаємно перехрещуються, а не знаходяться у відносинах підпорядкованості. Отже, соціологія праці й управління йде попереду менеджменту, вивчає найбільш глибокі загальні тенденції, притаманні розвитку соціальних інститутів, соціально-трудоких відносин і процесів, найважливіші методологічні принципи і методи їх регулювання. Менеджмент, використовуючи ці підходи, поєднуючи їх з підходами економічними, організаційними, правовими, психологічними та іншими, виробляє і застосовує на практиці найбільш ефективні моделі, технології, засоби, методи управління виробництвом.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. У чому полягає специфіка соціології праці?
2. Що є предметом та об'єктом соціології праці та управління?
3. Розкрийте сутність процесу праці. Назвіть основні форми його прояву.
4. Охарактеризуйте поняття «умови праці», «зміст праці».
5. Надайте визначення понять «суб'єкти праці», «трудокий колектив», «соціально-трудокі відносини».

6. Охарактеризуйте сторони соціально-трудо­вих відносин – як носіїв первинного права у відносинах соціально-трудо­вої сфери.

7. Що таке соціально-трудо­ві процеси? Охарактеризуйте типи соціально-трудо­вих процесів.

8. Розкрийте сутність категорії «соціально­ний інститут».

9. Наведіть, щонайменше, чотири значення трактовки менеджменту.

10. Назвіть основні відмінності та взаємозв'язок предметів дослідження соціології управління і менеджменту.

Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

План

1. Соціологія конфлікту.
2. Структура, функції та механізм соціального конфлікту.
3. Біхевіоризм як наука про поведінку. Девіантна поведінка.

1. Соціологія конфлікту.

Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних дисциплін, серед яких наприкінці ХХ ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія – соціологія конфлікту.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Науково-практичний інтерес *соціології конфлікту* зосереджений на таких **проблемах**:

- сутність конфлікту, з'ясування джерел природи та ступеня конфліктності суспільства;

- специфіка власне соціологічного підходу до аналізу конфліктів; мотивація конфлікту;

- взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях;

- управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше послуговується такими категоріями, як «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту». Найуживанішою є категорія «конфлікт». Він є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт. *Соціальний конфлікт* – зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп.

За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим

особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиборством суб'єктів соціуму. Стан конфлікту – далеко нерідкісне явище. Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних фазах його розвитку. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для розв'язання суперечностей. Це стимулювало увагу науковців до проблеми прогнозування та управління конфліктом, наслідки яких здебільшого відчутно залежать від гостроти зіткнення учасників конфліктної взаємодії.

Гострота конфлікту – ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії. Як правило, цю гостроту засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що ставить у пряму залежність можливість вирішення конфлікту. Гострота конфлікту дає підстави спрогнозувати час, який потрібно буде затратити на подолання конфліктної ситуації, тобто спрогнозувати тривалість конфлікту.

Тривалість конфлікту – часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протиборствующих сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Особливості конфліктної ситуації, можливості розв'язання її багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її учасників (*конфліктантів*). Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави.

Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі.

Межі конфлікту – зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: суб'єктні (кількість учасників), просторові (територія, на якій відбувається конфлікт), часові (тривалість конфлікту).

Першим звернув свій погляд на соціальний конфлікт Аристотель. Певні думки щодо природи та розв'язання конфлікту присутні у філософських системах Томаса Гоббса, Жан-Жака Руссо. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель вбачав причину соціального конфлікту в соціальній поляризації суспільства. На окремих аспектах соціальних конфліктів та засобах їх вирішення зосереджувалися фрейдистські, неофрейдистські концепції, теорії соціал-дарвінізму та соціобіології. Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають Карла Маркса, Макса Вебера, Георга Зіммеля.

К. Маркс застосовував конфліктологічну парадигму до всього історичного розвитку, розглядаючи його як боротьбу класів. Міжкласовий конфлікт він вважав передусім антагоністичним зіткненням інтересів правлячого та пригнобленого класів, стверджуючи, що чим виразнішою буде їх поляризація, тим більше

насильницьких форм набуде розв'язання конфлікту. Підхід до вивчення конфліктів у теорії К. Маркса був однобічним та обмеженим. Об'єктивно і глибоко проаналізувавши реальне розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його розв'язання – соціальний вибух і революцію.

Ширший і багатогранніший розгляд суспільства у світлі конфліктологічної парадигми зробив М. Вебер. Головний конфлікт сучасного йому суспільства він вбачав у боротьбі між політичними партіями, які репрезентують інтереси громадськості, та бюрократією.

Формулювання засадничих принципів теорії конфлікту, впровадження в науковий обіг терміна «соціологія конфлікту» відбулося завдяки німецькому соціологу Г. Зіммелю, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. На його думку, чим гостріший конфлікт, тим згуртованішими є групи, що конфліктують; чим менша гострота конфлікту, тим імовірніше, що він виконує інтегруючу функцію у суспільстві; чим частіші конфлікти й менша їх гострота, тим імовірніше, що учасники конфліктуючих груп можуть позбутися ворожнечі й підтримати систему, розробивши норми врегулювання конфлікту. Отже, на відміну від К. Маркса, Г. Зіммель вважав, що конфлікт не тільки може бути врегульований мирними засобами, а й стати засобом розвитку суспільства.

Т. Парсонс трактував конфлікт як соціальну аномалію, фактор, що дезорганізовує та дестабілізує життя. На його думку, головне завдання суспільства полягає в попередженні конфліктів і підтриманні безконфліктних відносин між його елементами. На рівні соціальної системи таку функцію виконують правові інститути, релігія та звичаї.

З розвитком суспільства все менше стає причин для виникнення конфліктів. Американський соціолог Льюїс Козер у праці «Функції соціального конфлікту» обґрунтував ідею позитивної функції соціального конфлікту, який є своєрідним запобіжним клапаном системи, з допомогою якого суспільство пристосовується до нових умов. Всі різновиди конфлікту він типізував на внутрішні та зовнішні, виокремлюючи у кожному з них соціально-позитивні, які ведуть до розвитку системи, та деструктивні конфлікти, що загрожують її існуванню. Л. Козеру належить найпоширеніше у світовій соціології трактування конфлікту як боротьби за цінності й претензії на певний статус, владу й ресурси; боротьби, в якій цілями є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення суперника. Демократичні, гнучкі суспільства небезуспішно намагаються використати конфлікти собі на користь, оскільки толерантне ставлення до них дає змогу соціальній системі перетворити їх на засіб самооптимізації.

Німецький соціолог Ральф Густав Дарендорф у своїй теорії «конфліктної моделі суспільства» розглядав конфлікт всюдисущим, оскільки кожне суспільство

спирається на примушування одних його елементів іншими. Нерівність соціальних позицій, відмінність інтересів людей якраз і спричиняють конфлікти. А особливості суспільств він вбачав у різному ставленні до конфліктів з боку влади. У демократичному суспільстві теж є конфлікти, проте раціональні методи регулювання роблять їх невибухонебезпечними. *Сам конфлікт у своєму розвитку долає, на думку Дарендорфа, три стадії розвитку:*

1. Формування квазігруп з власними інтересами та готовністю до самозахисту;
2. Організація квазігруп в угруповання, усвідомлення ними власних глибинних інтересів;
3. Безпосереднє зіткнення соціальних груп (класів, націй, політичних партій тощо).

Американський соціолог Кенет Юарт Боулдінг у своїй праці «Конфлікт та захист: загальна теорія» стверджував, що конфлікт є невід'ємним елементом суспільного життя, певним різновидом соціальної взаємодії, а сучасні суспільства здатні вивчати і регулювати його. Конфлікт є ситуацією, за якої сторони розуміють несумісність власних позицій та намагаються випередити одна одну в своїх діях. У колишньому Радянському Союзі конфліктологічна традиція була практично відсутня. У наукових працях в основному йшлося про матеріально-економічну та класову природу конфліктів. Згідно з доктриною про відсутність у соціалістичному суспільстві антагоністичних класів було зроблено висновок про неможливість конфліктів. Існування їх припускалося лише в царині міжособистісних стосунків, якими займалася соціальна психологія. До конфліктологічної тематики інколи зверталася так звана «критика буржуазної соціології», яка тенденційно розглядала реалії переважно західних суспільств.

Ситуація змінилася після того, як колишнє «безконфліктне» суспільство вибухнуло безліччю конфліктів – національних, політичних, конфесійних, економічних, регіональних, локальних тощо, а наукова думка виявилася повністю обеззброєною перед ними. Під натиском невідкладних потреб соціальної реальності за кілька років було загалом сформовано українське конфліктознавство, центром якого став Інститут соціології НАН України. Однак відчутною залишається недорозвиненість загальних концептуальних засад вивчення конфлікту.

2. Структура, функції та механізм соціального конфлікту.

Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою. До найважливіших із них належать:

1. Сторони, що конфліктують. У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктанти). Крім них, у конфлікті можуть бути

задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної страти, соціальна роль, службове становище, вік, стать, освіта – якщо йдеться про індивидів).

2 Зона конфліктної взаємодії. Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.

3. Уявлення про ситуацію. Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.

4. Причини, мотиви. Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.

5. Умови, за яких відбувається конфлікт. З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.

6. Дії. За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Здебільшого вони проявляються в:

- створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів танамірів однієї зі сторін;
- невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;
- загарбанні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить саме їй;
- нанесенні прямої чи побічної шкоди майну чи репутації;
- фізичному насильству;
- погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діятивсупереч своїй волі та обов'язкам;
- діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти. Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегії, тактики.

Серед головних **принципів** визначають концентрацію, координацію сил, нанесення удару по найвразливіших зонах суперника, економію сил та часу тощо. **Тактика** поведінки у конфліктній ситуації може бути жорсткою, нейтральною, м'якою. У практичній реалізації вона передбачає:

- фізичне насильство, що має своїм наслідком винищення матеріальних цінностей, блокування чужої діяльності, наругу над особистістю, а інколи і

вбивство;

- психологічне насильство (образи, зневагу, дискримінаційні заходи, негативну оцінку особистості, приниження, брутальність тощо);

- захоплення та утримання об'єкта конфлікту; найчастіше це відбувається тоді, коли сторони борються за матеріальний об'єкт;

- тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми);

- демонстраційні дії (публічні висловлювання, скарги, суїцидальні спроби, голодування, пікетування);

- санкціонування – постає як вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладання заборон, невиконання розпоряджень тощо;

- тактика коаліцій – виявляє себе у створенні союзів, розширенні можливостей протидії;

- фіксація власних позицій – передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висування пропозицій;

- дружелюбність (коректне спілкування, демонстрацію готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, допомоги, вибачення, заохочення);

- угоди – передбачає обмін благами, обіцянками, вибаченнями, поступками.

7. Наслідки. Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить декілька стадій:

Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано, під впливом зовнішніх чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту. Інколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктанти вирішують свої непорозуміння).

Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах – діях та протидіях конфліктуючих сторін. Може бути безперервною (ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Вона є крайньою точкою ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за

допомогою одного зі способів: насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту.

Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно. За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції. До **позитивних** відносять:

- *сигналізування про осередки соціальної напруги* – конфлікт дає змогу не тільки з'ясувати невирішені проблеми, а й сприяє відкритому вираженню позицій та інтересів;

- *інноваційна* – сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;

- *консолідуюча (інтегративна)* – полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;

- *активізація соціальних зв'язків* – конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;

- *комунікативна* – їй передуює усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємоприспосовування учасників конфліктної ситуації;

- *зняття психологічної напруги* – часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків і про **негативні функції** конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

- *дестабілізуюча* – проявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;

- *дезінтегруюча* – спричиняє послаблення соціальних зв'язків усупільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів;

- *аксіологічна* – втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

Будь-який конфлікт таїть загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними, інколи й некоректними методами, а це спричиняє новий виток конфліктної ситуації.

Тому при їх розв'язанні необхідно враховувати не лише особливості конфлікту, характеристики та інтереси конфлікуючих сторін, а передусім

причини, що його спровокували.

3. Біхевіоризм як наука про поведінку. Девіантна поведінка

Соціологія вивчає поведінку людини в суспільстві, але вона, за висловом сучасного шведського соціолога Пера Монсона, вивчає не лише «поведінку людини в суспільстві», але й суспільство через «поведінку людини».

Поведінка людини є результатом взаємодії її внутрішньої природи і процесу соціалізації, складовими елементами якого виступають інші індивіди. Поведінка притаманна не тільки людині, а й тваринам. Проте, на відміну від тварин, поведінка людини формується, розвивається і проявляється в умовах суспільного життя, а тому носить соціально обумовлений характер, тобто є за своєю сутністю соціальною. В поведінці проявляються соціальні якості людини, її культура, погляди, генетичні і біологічні особливості, відношення до себе і оточуючих – вся гама людяності.

Поведінка – форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи дію іншої людини.

У 20-ті рр. ХХ ст. у США набув широкого поширення один з важливих напрямів психології і позитивістської соціології – **біхевіоризм** (англ. *behaviourism* – поведінка), який предметом свого дослідження вважає поведінку людей, сприймаючи її як лише *фізіологічні реакції* на вплив зовнішнього середовища (стимули). Положення і методи біхевіоризму були перенесені із психології в соціологію, антропологію, педагогіку та інші науки про поведінку.

Біхевіоризм, як правило, не визнає якісної різниці між поведінкою людей і тварин, стверджуючи, що психологія покликана вивчати не свідомість, а поведінку людей, що є доступною для безпосереднього спостереження, а тому соціологічні концепції біхевіоризму зосереджуються на соціальній зумовленості поведінки і вчинків особистості, з'ясуванні причин і мотивів соціальної діяльності людини.

В соціологічній концепції американського соціолога Джорджа Хоманса соціальна поведінка і взаємодія індивідів постає як система обмінів поведінковими актами, обумовленими способами врівноваження винагород і виплат, що найчастіше реалізується в сфері бізнесу.

Суть біхевіористської соціології і теорії соціального обміну полягає в тому, що:

- індивід прагне повторити дії, які винагороджуються;
- якщо появляються ті ж стимули, що і раніше, то і поведінка індивіда стає такою ж, як і раніше;
- чим більше ціниться дія, тим більше вона істинна, чим частіше дія винагороджується, тим менше ціниться (надлишки);
- якщо дії не одержують бажаного стимулу, можливі прояви агресивності, а

якщо навпаки – то задоволення.

Вивчаючи поведінку людини варто згадати рольову теорію особистості. Її автори Джорж Мід, Роберт Мертон та інші визнають залежність соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи іншої особистості та її реальною поведінкою є основою соціальних конфліктів, що мають міжособистісний характер. Внаслідок виконання людиною кількох соціальних ролей, несумісних між собою, може виникнути внутрішній конфлікт особистості. Його наслідком, як правило, є стрес. Саме у виявленні передконфліктних і передстресових ситуацій або підстав для цього, а також у пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей і полягає роль соціології.

Теорії соціальної установки також розглядають особистість як результат дії настанов, впливів, тиску. Акумуляція людиною протягом життя різноманітних установок приводить до того, що вона зникає бути особистістю; у неї складається принципова установка на те, щоб бути особистістю.

Подальший розвиток вихідні положення теорії соціальної установки знаходять у диспозиційній теорії саморегуляції соціальної поведінки особистості. Базовим у ній є поняття «диспозиції особистості».

Диспозиція особистості – схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах.

Диспозиції поділяються на вищі, середнього типу та нижчі.

Вищі диспозиції регулюють загальну поведінку особистості, визначають її концепцію життя, ціннісні орієнтації, узагальнені соціальні установки на типові соціальні об'єкти і ситуації, а також ситуативні соціальні установки (схильність особистості до конкретного типу поведінки у певній ситуації, у конкретному предметному і соціальному середовищі).

Диспозиції середнього типу диференціюють сприйняття та реакцію особистості на різні групи і сукупність об'єктів та явищ соціальної дійсності.

Нижчі диспозиції – це схильність до певної поведінки у конкретних сферах діяльності, скерованість дій та вчинків у типових ситуаціях.

Структурно диспозиції містять три компоненти:

- *когнітивний* (усвідомлення особистістю об'єкта установки на абстрактно-теоретичному рівні);
- *афективний* (емоційна оцінка об'єкта);
- *конативний*, поведінковий (воля і прагнення до дії, скерована на об'єкт переддія).

Теорії референтної групи. На думку їх прихильників, надширокі соціальні утворення нездатні забезпечити комфортне самопочуття та існування особистості,

тому референтні групи більше відповідають її прагненням, інтересам і потребам, оскільки вона сама обирає їх, належить до них з власної волі.

Референтна група – соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Референтними групами можуть бути різні соціальні спільноти: сім'я, клас, релігійні громади, виробничі кооперативи, політичні партії тощо.

У регуляції життєдіяльності особистості важливу роль відіграють норми (правило, взірець) як засоби соціальної регуляції та контролю діяльності суб'єктів. Вони безпосередньо впливають на процеси мислення і характер дій особистості, визначають зміст установок, диспозицій, впливають на процес соціалізації особистості.

На різноманітних проблемах розвитку особистості зосереджуються концепції системного підходу, управління, теорії «людських стосунків» та ін. Однак фрагментарність її методології не дає змоги розкривати всю повноту механізмів життєдіяльності особистості.

Девіація присутня в суспільстві будь-якого типу і притаманна кожній соціальній спільноті і як соціальне явище буває різноманітною. Особливо вона виявляється на етапі трансформації соціальної системи, під час зміни ціннісних орієнтацій. Оскільки функціонування кожної соціальної системи пов'язане з людською життєдіяльністю, соціальні девіації реалізуються через девіантну поведінку.

Девіантна поведінка (лат. *deviation* – відхилення) – вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Соціальні відхилення мають для суспільства різне значення.

Позитивні є засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних, реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість – наукова, технічна, художня, суспільно-політична.

Негативні відхилення дезорганізують систему, підриваючи іноді її основи. До них належать соціальна патологія – злочинність, наркоманія, проституція, алкоголізм. Межі між позитивною і негативною девіантною поведінкою рухомі в часі й просторі. Водночас співіснують різноманітні «нормативні субкультури».

Девіантну поведінку вдало класифікував Р. Мертон, який виділив кілька типів пристосування до аномії (патологічного стану суспільства):

- **конформізм** – пасивне прийняття стандартів поведінки, безумовне визнання існуючих порядків, норм, правил, схиляння перед авторитетами. Чим стабільніше

суспільство, тим поширеніша аномія;

- *інновація* – допускає згоду з певною культурною метою, але заперечує засоби її досягнення, які схвалюються соціально;

- *ритуалізм* – заперечує мету певної культури, але згодна використати засоби, що схвалюються соціально;

- *ретретизм* (втеча від дійсності) – спостерігається, коли людина одночасно заперечує цілі й соціально схвалені засоби їх досягнення. Особи, які вдаються до цього засобу, перебувають у суспільстві, але не належать йому;

- *заколот* – виявляється у неприйнятті актів громадської непокори.

Деформація соціальних норм є основним чинником формування різноманітних форм девіантної поведінки і відповідних їм поведінкових настанов. Ця деформація може виявлятися: у відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності; застарілості або незбігу їх з реаліями суспільного життя; викривленому або неповному відображенні у свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства; нестабільності, нестійкості й невизначеності норми, яка внаслідок цього не може виконувати функцію соціального регулятора; руйнуванні взаємозв'язку її структурних компонентів; послабленні або незастосуванні санкцій, функціональній неефективності соціальних норм.

Соціальні норми деформуються під тиском трансформаційних процесів у суспільстві, у зв'язку з викривленням ціннісних орієнтацій у різноманітних верствах населення.

Основна причина поведінки, що відхиляється – у специфічному соціальному явищі аномії, тобто нехтуванні, або відкиданні існуючих в суспільстві норм. Ті види поведінки, які відповідають загальноприйнятим у суспільстві нормам, переважно характеризуються як «нормальні», ті ж, які тою або іншою мірою не збігаються з ними, називають девіантною поведінкою. Що ж до критеріїв визначення девіантної поведінки, то підходи до них є неоднозначними і часто викликають розходження і суперечки.

Наприклад, захоплення чеченськими бойовиками лікарні в Кизлярі для росіян – злочинна акція, тобто девіація, але з точки зору чеченців, які вели війну на своїй території з російськими військами, – акт відплати за агресію і мужній вчинок. Отже, девіація пов'язана з невизначеністю як самих поведінкових очікувань, так і оцінок, що даються різними людьми одній і тій же поведінці, яку одні вважають злочином, інші – нормою, навіть героїзмом.

Соціальні відхилення можуть бути кваліфіковані декількома засобами. Найпоширенішим є поділ відхилень на різні види залежно від типу норми, що порушується (право, мораль, правила спілкування тощо). При цьому негативні відхилення поділяються на злочинні, інші правопорушення (адміністративні,

цивільні, трудові, фінансові тощо), аморальні вчинки тощо. За характером норм, що порушуються, можна також виділити відхилення у національних та міжнародних масштабах. Йдеться про нормативні засади поділу; деякі види поведінки є порушенням права, моралі, звичаїв, що існують у даній країні; деякі види пов'язані з порушенням загальноприйнятих норм і принципів міжнародного права й моралі (агресивні війни, геноцид, расова дискримінація, міжнародний тероризм тощо). Можлива кваліфікація в залежності від прийняття чи заперечення людиною завдань суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення.

Як у минулому, так і сьогодні не існує єдиної точки зору щодо причин та обставин походження девіації, виділяють **три підходи** до пояснення девіації:

1. Біологічна (Чезаре Ламброзо, Уільям Шелдон);
2. Психологічна (Зігмунд Фрейд);
3. Соціологічна (Роберт Мертон, Говард Беккер).

Основна ідея першого підходу – фізичні особливості є причиною девіації. Щодо психологічного підходу, то він, як і біологічний, часто пов'язаний з аналізом кримінальної поведінки. Мислителі минулого, що намагались дати психологічне пояснення девіації, підкреслювали вагомість аналізу таких загальних проблем як «розумові дефекти», «дегенеративність», «недоумкуватість» та «психопатія». Психоаналітики запропонували теорії, які встановлювали зв'язок між девіантними вчинками і багатьма психологічними проблемами. Слід підкреслити, що на основі тільки однієї психології, особливості, конфлікту чи «комплексу» не можна пояснити сутність злочинності чи іншого типу поведінки. Більш імовірно, що девіація походить від основ сполучення багатьох соціальних та психоогічних чинників.

Щодо соціологічних пояснень походження девіації, то, незважаючи на всю відмінність цих теорій, їх поєднує визначення, як причин девіації різноманітних соціальних чинників: відсутність норм та розрив між завданнями суспільства і засобами їхнього досягнення (теорії аномії): культ, цінності, що збуджують людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії); наявність тих, хто оцінює людину з точки зору девіації (теорія «наклеювання ярликів»); розробка законів як джерела суспільного конфлікту (радикальна кримінологія).

Девіантної поведінки соціологія залежно від ступеня шкоди, що заподіяна інтересам особи, соціальній групі, суспільству в цілому, і типу норм, що порушуються, розрізняє такі **види девіантної поведінки**:

- деструктивну поведінку (шкода заподіяна лише особі і не відповідає загальноприйнятим соціально-моральним нормам);
- асоціальну поведінку (шкода заподіяна і особі, і соціальним спільнотам сім'ї, сусідам та ін.);
- протиправну поведінку (порушення як моральних, так і правових норм

(грабіжництво, вбивство тощо).

Для запобігання і профілактики девіантної поведінки використовується соціальний контроль (офіційний і неофіційний), який з самого початку його застосування розумівся як засіб повернення злочинця до нормативної, тобто такої, що відповідає нормам суспільства, поведінки. Згодом цей термін набув більш широкого змісту, був тісно пов'язаний з процесами соціалізації особистості.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Розкрийте сутність категорії «поведінка».
2. Наведіть характерні особливості поняття: «біхевіоризм».
3. У чому полягає сутність біхевіористської соціології та теорії соціального обміну?
4. Що являє собою диспозиція особистості, на які основні типи поділяється? Розкрийте їх сутність.
5. Які компоненти містить структура диспозиції?
6. Розкрийте сутність поняття «референтна група».
7. Що являє собою «девіантна поведінка»? Яке значення для суспільства має девіація? Обґрунтуйте відповідь.
8. Охарактеризуйте девіантну поведінку за класифікацією Р. Мертона.
9. Назвіть та охарактеризуйте три підходи до пояснення девіації.
10. У чому сутність соціального контролю?
11. Що вивчає соціологія конфлікту?
12. Назвіть найважливіші елементи, які взаємодіють між собою, у структурі конфлікту. Обґрунтуйте відповідь.
13. Які стадії має механізм соціального конфлікту? Відповідь обґрунтуйте.

Тема 7. СОЦІОЛОГІЯ ШЛЮБУ ТА СІМ'Ї

План

1. Поняття шлюбу та сім'ї.
2. Соціальні функції сім'ї.
3. Тенденції, проблеми та тенденції розвитку сучасної сім'ї.

1. Поняття шлюбу та сім'ї.

Сім'я являє собою об'єднання людей пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, що ґрунтується на шлюбі та кровній спорідненості. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком та жінкою у формах, санкціонованих суспільством. Усю сукупність найважливіших проблем, пов'язаних із сім'єю, вивчає така спеціальна соціологічна теорія, як соціологія сім'ї.

Відомий західний соціолог Нейл Джозеф Смелзер дає таке визначення:

«Сім'я – основане на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільним побутом та взаємною відповідальністю за виховання дітей». Сучасні соціологи визначають сім'ю як соціальне об'єднання, члени якого пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Соціологія сім'ї – спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності виникнення, функціонування і розвитку шлюбно-родинних стосунків як соціального феномену у конкретних культурних і соціально- економічних умовах, що поєднують у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

Об'єктом соціології сім'ї виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як соціальний інститут, що регулює відтворення людини, – з другого боку.

Предметом соціології сім'ї є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її становлення, функціонування і розвитку.

Соціологія передбачає висвітлення таких **основних проблем сім'ї**:

- взаємозв'язок соціальних відносин та сім'ї: місце сім'ї як соціального інституту в системі інших соціальних інститутів суспільства;
- аналіз ролі та значення для особи та суспільства соціальних функцій сім'ї;
- аналіз особливостей сім'ї як соціального інституту;
- дослідження мотивації шлюбів та розлучень, факторів стабілізації сімейних відносин;
- виникнення та шляхи усунення внутрішньо сімейним конфліктів;
- основні тенденції розвитку сім'ї на сучасному етапі та її перспективи.

Отже, **сім'я** – це історично конкретна система взаємовідносин між чоловіком та дружиною, між батьками та дітьми; це мала соціальна група, члени якої зв'язані шлюбними або родинними стосунками, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю.

Виходячи із зазначеного можна виділити такі соціальні особливості сім'ї як форми людської життєдіяльності:

- 1) соціально-історична зумовленість сімейних стосунків і сімейної організації;
- 2) існування сім'ї та її специфічна функція є наслідком об'єктивної потреби, пов'язаної з однією із найважливіших соціальних форм – створенням і відтворенням безпосереднього суспільного життя, з одного боку, а також із створенням самої людини і продовженням її роду – з іншого;
- 3) наявність у сім'ї, поряд із загальними для усіх соціальних явищ, рис і

якостей, ряду специфічних соціальних особливостей, насамперед, кількісного складу сімейної групи, ступеня спорідненості, спільності побуту, взаємної моральної відповідальності тощо.

Основою сім'ї є шлюб. Необхідність соціально-морального регулювання шлюбних відносин походить з того, що вони безпосередньо пов'язані з головними функціями сім'ї: *відтворенням людського роду та вихованням дітей.*

Саме тут виникає суспільний інтерес, обов'язок у відношенні до колективу. Подружні відносини таким чином дістають правову (державну) санкцію, яка реалізується або через громадянську реєстрацію.

Шлюб – це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права й обов'язки.

Соціальна сутність шлюбу найбільш повно проявляється в таких його основних функціях:

- *духовно-психологічній* (почуття кохання, спільні духовні інтереси та цінності, психологічна сумісність);
- *економічній* (виробництво засобів до життя та їх розподіл і споживання);
- *моральній* (дотримання чи порушення норм подружнього життя: вірність, честь, гідність, чистота взаємин);
- *культурній* (участь в культурному житті, успадкування, відтворення, передача та формування нових культурних традицій).

Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох факторів. **За формою шлюбу** розрізняють моногамні і полігамні сім'ї.

Моногамна сім'я більш розповсюджена у сучасному світі, вона передбачає шлюб між однією жінкою і чоловіком.

Полігамна сім'я заснована на шлюбі одного з декількома іншими індивідами. Полігамія має два різновиди: *полігінію* або багатоженство (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками) і *поліандрію* або багатомужжя (шлюб між однією жінкою і декількома чоловіками).

В історичному плані вважають, що сім'я розвивалась від *групової* (коли група чоловіків одного роду мали за жінок групу жінок з іншого роду), *парна* (коли певні різностатеві пари мали спільних дітей, але не утворювали господарчої одиниці і не мали спільного майна), до *моногамної*, в якій подружжя (чоловік і жінка), крім спільних дітей, мають спільне господарство, майно і складають економічну одиницю суспільства.

З погляду вибору шлюбного партнера, шлюби поділяються на *екзогамні* (партнера обирають за межами своєї групи) й *ендогамні* (партнера обов'язково обирають у власній спільності).

Відповідно до цього існують **два види сімей**: *гомогенні* (однорідні), коли,

наприклад, чоловік і жінка є представниками одного етносу, і *гетерогенні* (різнорідні), коли чоловік і жінка належать до різних етносів. За деякими даними, поки що гомогенні сім'ї переважають над гетерогенними (відповідно 70 % і 30 %), але кількість останніх весь час збільшується.

Відповідно до того, хто у сім'ї відіграє головну роль, розрізняють **сім'ї егалітарні** (рівноправні) й **авторитарні**, коли у сім'ї існує досить жорстке підкорення одному з подружжя.

Типологію сім'ї можна продовжувати залежно від того, які ознаки будуть в основі цього поділу. Так, *за місцем подружжя у соціальній системі суспільства* можна виділити сім'ї робітників, селян, бізнесменів, інтелігентів, безхатченків тощо.

За типом поселення можна виділити сільську сім'ю або сім'ю з міста, *за національною ознакою* – моноетнічну і поліетнічну. Хоча моноетнічні шлюби поки що переважають у світі, але поліетнічні мають тенденцію до збільшення.

За часом існування сім'ї поділяють на: молодожонів (коли подружжя існує декілька місяців), молоді сім'ї (які існують до 3-х років), сім'ї середнього шлюбного віку (від 3 до 10 років), сім'ї старшого віку (10 - 20 рр.) та сім'ї похилого віку (більше 20 років).

За кількістю членів сім'ї їх поділяють на бездітні, малодітні (в яких одна або дві дитини) та багатодітні (в яких троє і більше дітей).

За складом сім'ї можна розділити на: *неповні* – це сім'я, в якій батько або мати самостійно виховує дитину. Такі сім'ї множаться у часи лихоліть, але на жаль їх кількість збільшується і в наш час завдяки росту розлучень і одностатевих зв'язків; *нуклеарні* – це сім'я, яка складається з чоловіка, дружини та їх дітей; *складні (розширені)* – це подружжя, яке проживає на одній житловій площі зі своїми дорослими дітьми. Така сім'я складається з представників декількох поколінь, тобто до неї входить нуклеарна сім'я, до якої додається хтось із родичів: тесть з тещею, або свекруха зі свекром, брат, сестра чоловіка чи дружини. Саме у таких сім'ях нині проживають молоді подружжя. Сімей середнього віку в таких умовах близько 20-25 %.

За рівнем благополуччя сім'ї поділяють на: *маргінальні* (сім'ї, які мають низькі рівні доходів, їх члени мають різного виду залежності. Такі сім'ї часто проживають в незадовільних житлово-економічних умовах або взагалі не мають постійного місця проживання); *кризові* (родини, які знаходяться на межі бідності, мають різні серйозні проблеми в сімейних взаємовідносинах і не можуть вирішити їх самостійно); *благополучні* (подружжя пара, яка має сукупній середній дохід вище середнього рівня; всі складнощі, які виникають у сімейних взаємовідносинах подружжя пара здатна долати самостійно); *успішні* (сім'ї, які можуть реалізувати практично всі свої потреби самостійно, часто за рахунок платних послуг).

За економічним благополуччям шлюбно-сімейні взаємовідносини можна диференціювати так: *бідні* (подружні пари, які проживають на межі або за межею бідності); *малозабезпечені* (подружжя, яке з різних причин, має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму); *забезпечені* (сім'ї, які мають середньомісячний сукупний дохід на рівні середнього по регіону); *заможні* (сім'ї, які мають середньомісячний сукупний дохід на рівні вище середнього по регіону).

За умовами сімейного життя виділяють ряд типів сімей, таких, наприклад, як *студентська*, коли хоча б один з подружжя є студентом. *Дистантна* – юридично зафіксована, але одного з партнерів постійно нема вдома. Такою може бути сім'я моряка, відомого спортсмена тощо. *Сім'ї, які очікують народження дитини* – в таких сім'ях виникають проблеми, пов'язані з підготовкою до виконання майбутніх ролей, надмірною турботою про здоров'я майбутньої мами та дитини.

За якістю відношень у сім'ї можна виділити багато різних типів, які можна сприймати досить умовно, тому що чітких відмінностей між ними немає.

2. Соціальні функції сім'ї

Суть інституту сім'ї при соціологічному аналізі розглядається, передусім, через її функції. Поняття «функції сім'ї» відображає систему взаємодії сім'ї і суспільства, а також сім'ї і особистості. Під функціями сім'ї розуміється спосіб прояву активності життєдіяльності сім'ї і її членів в ім'я сім'ї і для її блага.

Функціонування сім'ї – це діяльність, спрямована на задоволення потреби членів. Те, що відбувається в сучасній сім'ї, відрізняється від того, що там відбувалося раніше – в давньому минулому. Також і те, що сьогодні відбувається в різних країнах має різочі відмінності. Хоча основні потреби людей не змінюються, але задовольняються вони по-іншому, іншими способами.

Функції сім'ї глибоко історичні, соціально, культурно і національно обумовлені, мінливі в часі як за характером, так і за їх ієрархією.

Рухливі соціальні умови і обставини, що змінюються, роблять вплив на характер виконуваних специфічних функцій, причому неспецифічні функції можуть звужуватися або розширюватися, вони з'являються або зникають. Деякі з функцій можуть передаватися і передаються іншим соціальним інститутам. Наприклад, виховна та освітня функція у багатьох сучасних суспільствах виконується не сім'єю, а соціальними інститутами освіти і виховання: дитячими садами, школами, коледжами, університетами.

З соціологічної точки зору класифікація функцій, запропонована М. С. Мацковським в його роботі «Соціологія сім'ї: проблеми теорії, методології і методики» (1989). ґрунтується на сферах сімейної життєдіяльності і включає наступні функції: репродуктивну, виховну, господарчо-побутову, економічну,

первинного соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусну, дозвіллєву, емоційну, сексуальну.

Цю класифікацію і її модифікації сьогодні використовують багато соціологів. Дослідники одностайні в тому, що хоча сучасна сім'я втратила деякі функції, що об'єднували її у минулому (виробничу, охоронну, освітню), проте багато функцій є досить стійкими, вони не зникають, а тільки видозмінюються, і в цьому сенсі їх можна назвати традиційними. До них відносяться:

1) репродуктивна – для більшості сімей найважливішою метою є народження дітей. При цьому в одних країнах держава турбується як підвищити народжуваність, а в інших – як її понизити. Принциповою відмінністю сучасної сім'ї є те, що сьогодні репродуктивна функція відокремлена від сексуальної, вона існує досить самостійно. Сексуальні потреби чоловіка і жінки, як правило, відокремлені від прагнення до відтворення. У сучасному шлюбі індивіди обох статей задовольняють, передусім, гедоністичні потреби в статевій любові в найширшому її розумінні. Інтимний зв'язок з метою зачаття здійснюється в контексті досить нового явища, яке відноситься до планування сім'ї, а саме прийняттям і здійсненням рішення, коли і скільки мати дітей. Подружня любов значною мірою залежить від характеру задоволення сексуальних потреб, особливостей їх регулювання, ставлення подружжя до самих дітей.

2) економічна – здійснення діяльності по матеріальному забезпеченню сім'ї, її добробуту, формуванню сімейного бюджету. Це діяльність пов'язана із забезпеченням сім'ї житлом, отриманням доходів, як для задоволення поточних потреб, так і заощаджень для великих покупок або запланованих великих витрат в майбутньому; традиційно виконувалася чоловіками, в сучасних суспільствах жінки також активно включені у виконання цієї функції. У багатих сім'ях існує такий важливий аспект економічної функції як передача спадку, наявного матеріального багатства. При капіталізмі функція сім'ї як суб'єкта власності зміцнюється, тому що багатство стає головним чинником об'єднання в шлюбі.

3) господарчо-побутова – включає забезпечення членів сім'ї прийнятними умовами побуту і діяльністю по задоволенню їх біологічних потреб в їжі і воді, в теплі, одязі, взутті тощо. Це придбання домашнього майна, підтримка чистоти у будинку і благоустрій житла, створення домашнього затишку, тобто в цілому організація життя і побуту сім'ї. Видозміна у виконанні цієї функції пов'язана з рівнем розвиненості інфраструктури в країні, виробництвом нової побутової техніки можливостями населення її придбати, вдосконаленням технологій промислового виробництва продуктів харчування; новим розподілом обов'язків в сім'ї тощо;

4) комунікативна, яка пронизує сімейне життя, також включає духовне спілкування; з її допомогою сьогодні відбувається розвиток особистості членів

сім'ї, їх духовний взаємообмін; здійснення цієї функції, її наповненість (круг обговорюваних питань) залежить від типу суспільства та сім'ї, а також від індивідуальних особливостей її членів. Роль спілкування в сім'ї важко переоцінити. Чим різноманітніше і багатше спілкування людини з оточуючими, тим успішніше здійснюється розвиток особистості.

5) соціалізаційна – включає діяльність з підготовки та залучення зростаючого покоління до життя в суспільстві, а також виховну функцію, пов'язану з цілеспрямованим формуванням визначених якостей у дітей. Кожний соціоісторичний час вимагає формування необхідних особистісних якостей, які допомагають самореалізації індивіда в суспільному житті в даний час.

Наприклад, в капіталістичному суспільстві є попит на ініціативу, самостійність, підприємливість, індивідуалізм, а в соціалістичному – вміння підкорятися більшості, колективізм, чуйність. Соціалізаційна функція здійснюється не тільки по відношенню до зростаючого покоління, а й до дорослих. Тому що сім'я як живий організм має реагувати на зміну ролі і статусу свого члена в суспільстві, підтримувати його, допомагати пристосовуватися до нових соціальних умов. Наприклад, втрата роботи і набуття статусу безробітного, або ж професійний ріст, просування по службі; переїзд на нове місце проживання у зв'язку з новим службовим призначенням; еміграція і адаптація до життя в новій країні.

1) соціально-статусна функція дуже тісно пов'язана з соціалізаційною, так як означає надання певного соціального статусу членам сім'ї, формування соціальної структури; це стосується як дітей, так і дорослих; в усіх суспільствах сім'я визначає соціальне становище своїх дітей, вона повинна сприяти соціальному просуванню чоловіка та дружини;

2) первинний соціальний контроль як функція сім'ї означає певний рівень «нагляду» сім'ї за кожним своїм членом; це пов'язано з регулюванням поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, регулюванням відповідальності та зобов'язань подружжя в сексуальній сфері. Прикладами виконання даної функції в сучасному суспільстві є здійснення контролю за неповнолітніми дітьми, їх дозвілля, друзями, а також дійсний інтерес подружжя до сексуальної поведінки один одного (дотримання подружньої вірності);

3) рекреаційна функція (лат. рекреація – відновлення) спрямована на відновлення фізичних та моральних сил членів сім'ї.

Суспільний образ спосіб життя, професійна діяльність, навчання вимагають багато енергетичних витрат для усіх людей. Сім'я ж призначена відновлювати ці витрати, так як в ній здійснюється задоволення не тільки первинних потреб людини як біологічної істоти, але й потреби в багатомірних зв'язках з близькими людьми, в тому числі комунікаційні. Здійснюється під час щоденного відпочинку, проведення

дозвілля у вихідні та святкові дні, під час відпустки та канікул. Виражається також в турботі про здоров'я і добре самопочуття всіх членів сім'ї: дітей, дорослих, старших поколінь;

4) емоційно-психологічна функція тісно пов'язана з рекреаційною, так як дозволяє членам сім'ї задовольнити потреби емоційної підтримки, любові, симпатії, шанування, визнання, психологічного захисту. Ця функція покликана запобігти емоційно-психологічній дезінтеграції особистості, сприяти формуванню впевненості у собі, підвищенні самооцінки.

3. Тенденції, проблеми та тенденції розвитку сучасної сім'ї

У західній соціології існує спеціальний напрям – *історична соціологія*, яка здійснює порівняльний аналіз еволюції сім'ї в історичній перспективі. Англійський соціолог Джон Голтроп, вважає, що сім'ю і родинне життя слід розглядати в динаміці, а не в статиці. Він вирізняє *декілька етапів розвитку сім'ї* в англосаксонському середовищі:

1-й етап – *сім'я у дохристиянському суспільстві* (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

2-й етап – *сім'я в християнському суспільстві* (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборона шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

3-й етап – *сім'я в індустріальному суспільстві* (з початком промислового перевороту наприкінці XVIII ст. відбувається перша революція в сімейному житті: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, значне поширення жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням тощо).

Останній етап, що триває і в наш час, додав у розвиток сім'ї радикальні зміни, які дістали серед науковців визначення революційних. Соціологи, характеризуючи сучасний етап розвитку сім'ї, називають його черговою (другою) революцією в сімейному житті, яка не тільки внесла радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, а й, на думку частини вчених, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Серед *соціальних умов*, які дають підставу робити подібний висновок, називають такі:

- *по-перше*, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності;

- *по-друге*, утворення двох центрів життя – місця праці і дому;

- *по-третє*, еволюція поглядів на сексуальну мораль;

- *по-четверте*, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності.

Аналіз впливу названих обставин показує їхню загальність, типовість для сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про типовість та

порівнянню універсальність наслідків впливу всіх обставин на сім'ю, на визначення тенденцій її розвитку. До таких тенденцій відносять:

- збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне);
- збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- відкладення часу вступу до шлюбу;
- проживання подружніх пар без оформлення шлюбу;
- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією;
- збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються;
- зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Позитивною тенденцією розвитку сім'ї в українському суспільстві є те, що шлюб, ще лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб.

Однією з тенденцій сучасних шлюбно-сімейних відносин є прагнення (особливо молодих сімей) до створення індивідуальних сімей. Це означає, що «складні» сім'ї, де разом проживало декілька поколінь, потроху відходять в історію.

Однією з тенденцій в розвитку сучасної сім'ї є значний відсоток розлучень. Так, у 2005 р. в Україні було зареєстровано 332,14 тис. шлюбів. У той же час кількість розлучень 129,37 тис., що становило 43,3%. У 2010 р. зареєстровано шлюбів 305,93 кількість розлучень становила 0,55%. У 2015 році в Україні було зареєстровано 299,04 тис. шлюбів, кількість розлучень становила 43,0%.

Високою є кількість неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом.

Частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, в Україні в 2005 р. становила 21,4%, в 2010р. – 21,9%, в 2015 р. – 20,6%. У значній більшості неповних сімей дітей виховує мати.

Однотітна сім'я в Україні стає дедалі поширенішою: на початок 2016 р. 76,4% українських сімей мають одну дитину, в сільській місцевості таких сімей 66,1% у міських поселеннях 80,6 %. Сімей з двома дітьми в Україні 20,7%, в тому числі в сільській місцевості таких сімей 28,6,2%, у міських поселеннях 17,4. Сімей з трьома дітьми 2,6 %, чотири і більше дітей в цілому по Україні 0,3%, в тому числі в сільській – 0,7%, у міській місцевості 0,2 %.

Понад 36,0% молоді одружуються у віці 20-24 роки. Пік розлучень припадає на 1-4 роки подружнього життя. Найміцніші шлюби на Вінниччині, найменш міцні – у Дніпропетровській області. Збільшується кількість матерів-одиначок, дошлюбних дітей. Через підвищення рівня смертності та еміграції в Україні з 1991 р. відбувається природне скорочення населення.

Поступово зростає вік чоловіків і жінок, які вперше вступають в шлюб і відповідно відбувається відкладання часу вступу в шлюб. Ця тенденція також

неоднозначна. З одного боку, це свідчить про складну соціально економічну ситуацію в Україні, стан соціальної невпевненості. З другого – це характеризує зростання певною мірою власної відповідальності за долю майбутньої сім'ї і реальні можливості забезпечення її успішного функціонування.

Останні два-три десятиліття як на Заході, так і у нас набуває дедалі більшого поширення, особливо серед молоді, так званий феномен співжиття (конкубінат). **Співжиття** – це коли двоє людей живуть разом, маючи між собою сексуальні стосунки, але не одружуються. Співжиття стало широко практикуватись у студентському середовищі. Соціологи свідчать, що у нас більшість молодих людей ставляться до співжиття як до «пробного шлюбу».

Негативною тенденцією розвитку сучасної сім'ї, в тому числі в Україні, є збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються.

У середовищі західних соціологів переважають думки щодо кризи і загибелі сім'ї. Багато з них вважає, що сім'я досягла стану глибокого розкладу і що цей процес є незворотнім. Однак американський соціолог Нейл Смелзер зазначає, що серед західних дослідників є чимало таких, які, не закриваючи очі на певні негативні тенденції, висловлюють більш оптимістичні сподівання. Інші соціологи вказують на вже існуючі нові форми сім'ї, які здаються незвичними і навіть шокуючими, але здобувають дедалі більшого розповсюдження у західному світі: шлюбні контракти на певний період часу, шлюб з трирічним випробувальним терміном (без народження дітей), «серійна моногамія» (тобто багаторазовий вступ до шлюбу), «консенсуальний шлюб» (тобто шлюб за згодою сторін, але без його реєстрації), «візитні союзи» (тобто роздільне проживання подружжя із зустрічами на короткий час - час нанесення візиту) тощо.

Демографія – одна із суспільних дисциплін, що вивчає населення та закономірності його розвитку.

Головне місце в ній посідають дослідження проблем відтворення населення, змін його кількісного складу, розміщення під впливом як звичайного руху (народжуваність, смертність), так і міграції населення.

Демографічна політика – це система соціальних, економічних та юридичних заходів, спрямованих на досягнення в перспективі бажаного рівня дитячої народжуваності.

Основні елементи демографічної політики: охорона материнства; поліпшення матеріального рівня багатодітних та малозабезпечених сімей; створення і розвиток широкої мережі медичних та дитячих закладів; надання безкоштовної медичної допомоги; надання допомоги при народженні дитини (виплати і пільги); надання оплачуваних відпусток у зв'язку з вагітністю та доглядом за дітьми, пільг молодим сім'ям і, передусім, забезпечення їх житлом.

За останній період розвитку українського суспільства демографічні

проблеми суттєво загострилися. Нині загальний приріст населення України характеризується від'ємною величиною через перевищення смертності над народжуваністю.

Якщо у 2001 р. за даними Всеукраїнського перепису населення чисельність наявного населення становила 48,5 млн. осіб, то на початок 2016 р. 42,8 млн. осіб, з них 22,87 млн. жінок (53,7%) та 19,72 млн. чоловіків (46,3%).

Як у всіх розвинутих країнах, в Україні відбувається процес старіння населення. Питома вага осіб 65 років і більше наближається до країн Західної Європи (від 12 до 15%). У 2015р. в Україні питома вага осіб 60-69 років становила 12,0%, 70 і старшого віку 14,2 %.

Складовою погіршення демографічної ситуації в Україні є трудова міграція.

Основні сучасні тенденції розвитку сім'ї, що зумовлені станом українського суспільства, можуть бути зведені до таких:

по-перше, шлюб, що лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб;

по-друге, дотримується принцип егалітарності, не обмежуються права й не принижується гідність жінок і чоловіків, що забезпечує кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання;

по-третьє, у сучасній сім'ї долається відчуження подружнього життя; системою прав та обов'язків створюються реальні передумови для усунення суперечності між любов'ю та обов'язком;

по-четверте, суспільство об'єктивно зацікавлене у зміцненні шлюбно-сімейних стосунків не шляхом зовнішнього тиску на сім'ю, правових та інших заборон, а за рахунок зростання її внутрішньої згуртованості, посилення подружньої і батьківської відповідальності.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що вивчає соціологія сім'ї? Розкрийте сутність поняття «сім'я».
2. Що являє собою об'єкт та предмет соціології сім'ї.
3. Висвітлення яких основних проблем сім'ї передбачає соціологія?
4. Які можна виділити соціальні особливості сім'ї як форми людської життєдіяльності?
5. Розкрийте сутність поняття «шлюб».
6. У яких основних функціях шлюбу найбільш повно проявляється соціальна сутність шлюбу?
7. Які сім'ї розрізняють за формою шлюбу?
8. Розкрийте сутність типології сім'ї, залежно від ознак, покладених в основу цього поділу.

9. Стисло охарактеризуйте соціальні функції сім'ї.
10. Розкрийте сутність понять «демографія» та «демографічна політика».

Тема 8. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

План

1. Сутність соціології молоді.
2. Предмет, об'єкт та функції соціології молоді.
3. Соціологія молоді у системі соціальних і гуманітарних наук.
4. Основні поняття соціології молоді.
5. Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології.

1. Сутність соціології молоді

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у суспільному житті перебувають у центрі уваги і на стику різних наук. Соціологія відносить їх до найважливіших. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних і соціальних чинників, соціологія виявляє інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Цими ж питаннями займається *ювентологія* (наука про різноманітні особливості молоді) – складова сучасної науки про людину.

Соціальне самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства, а проблема формування її свідомості – однією з провідних у соціології. Для того щоб формування молоді відбувалося адекватно суспільним процесам, необхідно визначити її роль і місце в суспільстві, з'ясувати її труднощі та проблеми.

Серед них традиційними є кохання, дружба, пошуки сенсу життя, створення сім'ї тощо. Вирішення багатьох проблем залежить від факторів соціального життя. Йдеться про вибір професії, життєвого шляху, самовизначення, професійну мобільність тощо. Не менш актуальними є здоров'я, освіта молоді, спілкування її з дорослими й однолітками.

Вивчаючи молодіжні проблеми, неможливо обходитися простим констатуванням позитивних чи тривожних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз буття молоді, чим і має займатися соціологія молоді.

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільноту суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія молоді *функціонує на трьох рівнях:*

- загальнометодологічному;
- спеціально-теоретичному;
- емпіричному.

Це дає змогу дотримуватися єдності вихідних методологічних понять, операційних визначень стосовно історичного змісту та емпіричних індикаторів. На **перших двох рівнях** відбувається науково достовірне визначення молоді з урахуванням конкретно-історичних умов її існування і розвитку; обґрунтування сутнісних специфічних особливостей цієї спільноти, які зумовлюють відмінність молоді від інших соціальних груп і спільнот суспільства; з'ясування об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають якісну своєрідність молодого покоління.

Емпіричний рівень функціонування соціології молоді на основі накопиченого матеріалу та нової соціологічної інформації сприяє поглибленому розумінню молодіжних проблем, розкриттю їх тісного зв'язку з проблемами суспільства, переслідує мету оперативного реагування на нові явища в молодіжному середовищі та прогнозування їх розвитку.

У західних країнах соціологічний інтерес до молодіжної проблематики посилювався у періоди загострення так званих «молодіжних» проблем – значний сплеск злочинності, наркоманії, кризові явища у сфері праці (безробіття), освіти, прояви політичного, національного екстремізму тощо. Від соціології суспільство ждало рекомендацій, соціальних технологій, які б могли допомогти йому у вирішенні цих проблем. Тому головна увага спрямовувалася передусім на практичне розв'язання проблеми, а теоретичний аспект здебільшого ігнорувалася. Внаслідок цього у деяких західних країнах соціологія молоді не має самостійного наукового статусу, вона більш пов'язана із соціальною практикою, ніж із теорією.

2. Предмет, об'єкт та функції соціології молоді

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

- вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;
- аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;
- вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;
- вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини;
- дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі

життєвого циклу особи;

- вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії.

Об'єкт соціології молоді – молодь, тобто велика соціально-демографічна група, яку виділяють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей.

Функціями соціології молоді є:

- *методологічна* – забезпечує розробку наукових засад для сучасної соціологічної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;

- *теоретико-пізнавальна* – полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутнісної характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

- *прогностична* – виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;

- *практична* – пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;

- *управлінська* – реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

3. Соціологія молоді у системі соціальних і гуманітарних наук

Вивчення молодіжних проблем відбувається за багатьма напрямками, у різноманітних сферах життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, під час дозвілля, що передбачає активний обмін інформацією з іншими зацікавленими науками.

Наприклад, **демографія** виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення кількості молодих чоловіків і жінок тощо. Разом із соціологією молоді вона досліджує проблеми вікових меж, вікової дискримінації, зміни поколінь, специфіки соціального статусу молоді, що перебуває у перехідному стані, послідовність життєвих подій.

Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей.

Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молодої людини, засвоєння нею необхідної інформації, залучення молоді дорізноманітних видів діяльності.

Молодіжні проблеми вивчають також соціологія праці, соціологія освіти, соціологія шлюбу і сім'ї, соціологія виховання, соціологія девіантної поведінки. Ці *галузі соціологічного знання* досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності, їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем, процесів, явищ. Соціологія молоді не тільки запозичує здобуті ними знання, а й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому перебирає на себе функції цілісного системного аналізу молодого покоління у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному й духовному житті суспільства.

4. Основні поняття соціології молоді

Визначення поняття «молодь» важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця у соціальній структурі суспільства, соціальних показників, які відображають специфіку її соціального статусу.

Найчастіше при цьому вдаються до використання вікових ознак як найголовнішого параметра, що характеризує молодь як певну соціально-демографічну групу. Нерідко розглядають молодь як перехідну фазу від соціальної ролі дитини до соціальної ролі дорослого. Інколи її визначають як соціально-демографічну групу, що перебуває в процесі соціалізації. Відповідно найважливішими її характеристиками є не стільки вікові параметри, скільки соціальні показники процесу соціалізації.

Конкретнішим є поділ молоді на внутрішні групи за соціально-професійними та віковими ознаками у взаємодії з їх духовним світом і поведінкою. Такий підхід дає змогу адекватніше аналізувати окремі контингенти молоді під час емпіричних соціологічних досліджень.

У вітчизняній соціології *молодь* трактується як соціальна спільнота, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах (соціально-класові, професійно-трудова, соціально-політичні тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Згідно з найпоширенішою точкою зору віковими межами молоді вважається період від 16 до 30 років. Існують й інші погляди на вікові межі молоді: 11-25, 15-28, 16-24 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою – 35 років. В основу цієї точки зору (14-35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у соціальне життя. Розширення

загальноприйнятих у 60-70-ті роки ХХ ст. вікових меж молоді від 16-30 до 14-35 років відображає об'єктивні процеси в розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншого – розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу.

Сучасні суспільні процеси різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище молоді, тому поняття, що характеризували молодь колишнього суспільства («соціальний портрет молоді», категорії «потреби», «поведінка», «діяльність»), потребують сучасного аналізу, переосмислення та уточнення.

Предметом наукового аналізу стали соціально-психологічні особливості, розвиток інтересів та потреб молодих людей. На думку багатьох вчених, соціально-психологічний розвиток молоді характеризується нерівномірністю, напруженістю, наявністю і повторюваністю конфліктних ситуацій. Вважають, що вона, порівняно із старшими поколіннями, є нетерпимішою, гостріше реагує на суперечності дійсності, не так жорстко «вписана» у суспільство, мобільніша, швидше засвоює нове. Її характеризують і підвищена вимогливість, критичність до старших поколінь, недооцінка об'єктивної зумовленості досвіду старших за віком, переоцінка власної здатності до самостійної діяльності. Саме в молодості динамічно формуються соціальні мотивації, самоаналіз і швидкість реакції, проте значно менше, ніж у дорослому віці, турбують безпека близьких та відповідальність за них.

У західній соціології також немає єдності щодо тлумачення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж. В англійській соціологічній, філософській та психологічній літературі найпоширенішим є термін «юність» як фаза між дитинством і дорослістю особи. Багато дослідників вважає, що юність – це статус з невизначеною провідною лінією, яка відповідно зумовлює й невизначену, безладну поведінку. Період юності охоплює вікові межі від 11-12 до 18 років. У західних джерелах використовують й інші дефініції щодо визначення молодіжного віку. Найбільш вживаний термін «*тінейджер*» – юнаки і дівчата віком від 13 до 19 років. Ці вікові межі дещо не збігаються з межами юнацького віку, який виражає незрілість, колективний стиль (групова поведінка, належність до певного напрямку моди, музики, літератури тощо).

У працях західних авторів також простежується тенденція до розширення вікових меж юності. Зазначається, що нині час між становленням особи дитини і особи дорослого є значно тривалішим, внаслідок чого досягненням статусу дорослості, яке раніше відбувалось у 18 років або раніше, можна вважати 25-30 років, особливо для вихідців з так званих «середнього» і «вищого» класів.

Серед методів дослідження молодіжних проблем найуживанішими є систематичні спостереження, інтерв'ювання та анкетування, тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів, у яких відображається процес формування і розвитку молодої людини. Але через розпорошеність і відомчу відокремленість науково-дослідних установ, які вивчають молодь та її проблеми, ще й досі не вироблено єдиної методики вивчення молоді, відсутні серйозні міждисциплінарні дослідження, сучасна молодіжна концепція. Це спричиняє певний розрив між теоретичним та емпіричним напрямками аналізу проблем молоді, збільшення кількості аматорських досліджень.

5. Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології

Вітчизняна соціологія молоді, як і світова, розглядає молодь як компонент соціальної структури суспільства, зосереджується на вивченні особливостей її інтеграції у професійну структуру, умов здобуття освіти, специфіки молодіжної мобільності, становища молоді на ринку праці. Значно менше уваги вона приділяє проблемам молодіжної субкультури, стосункам між поколіннями, ціннісній свідомості, політичній орієнтації, життєвим стратегіям тощо.

Тривалий час дослідники, що вивчали проблеми української молоді, працювали спочатку як російські, потім – як радянські соціологи. Природно, що історія вітчизняної соціології молоді розвивалась відповідно до обставин, що супроводжували розвиток російської і радянської соціології, тому їй притаманні як позитивні здобутки, які були досягнуті за тих часів, так і всі негативні тенденції, які характеризують підходи до молоді як об'єкта соціологічного дослідження.

Окремі дослідження молодіжних проблем з'явилися ще наприкінці XIX - початку XX ст. і пов'язані з дослідженням проблем молодіжної сім'ї, сімейної соціалізації, проблем студентства та молоді, що навчається, вивчення матеріального становища і побуту студентства, використання неповнолітніх у сфері праці тощо.

У 90-ті роки розпочалася нова хвиля інтересу українських вчених до молодіжної проблематики. Активізувалися дослідження у різноманітних напрямках, до них була залучена значна кількість наукових колективів. В основному наукові дослідження розгорталися в координатах соціологічної теорії молоді, структуруючись за такими напрямками: економічні проблеми молоді; особливості формування трудових орієнтацій та життєвих планів різноманітних її соціально-демографічних категорій; підготовка молоді до праці в умовах реформи загальноосвітньої професійної школи; об'єктивні тасуб'єктивні чинники трудової активності молоді; її політична інформованість тасуспільно-політична активність; тенденції й проблеми побуту; дозвілля молоді; життєве самовизначення молоді; формування молодого спеціаліста; соціальна зрілість молоді; проблеми життєвого

самовизначення; досягнення життєвого успіху.

Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких найголовнішими є:

- низький рівень життя, безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків;
- шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів);
- низька народжуваність – вже протягом трьох з половиною десятиліть в Україні зберігається рівень народжуваності, який не забезпечує навіть відтворення поколінь;
- матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов;
- поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція);
- втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Постійно скорочується питома вага молоді щодо всього населення. За всіма прогнозами, ця тенденція триватиме і надалі.

Вирішення цих проблем потребує розробки і втілення у соціальну практику державної молодіжної політики, яка повинна бути зорієнтована на створення нової системи професійної підготовки молоді з урахуванням тенденцій сучасного соціально-економічного буття, потреб ринку праці, подолання відчуження молоді від політичних та суспільних процесів. Але на рубежі ХХ-ХХІ ст. ефективній молодіжній політиці стали на заваді: дефіцит соціально-економічних ресурсів, які б могли бути використані для вирішення молодіжних проблем; зниження життєвого рівня молоді, що спричиняє песимізм, соціальну апатію; невідповідність рівня професійної підготовки молоді реальним потребам суспільства; слабка консолідованість молодіжного руху.

Головними структурними ланками такої політики повинні стати заходи щодо вдосконалення системи освіти молоді, формування та реалізації її соціальних та економічних інтересів, участь у політичній діяльності, реалізації духовних запитів і потреб.

У зв'язку з цим нового значення набуває соціологія молоді як спеціальна наука, що вивчає закономірності формування розвитку і відтворення молодого покоління.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що вивчає ювенологія?
2. Охарактеризуйте три рівні функціонування соціології молоді.?

3. Що є предметом та об'єктом соціології молоді?
4. Стисло охарактеризуйте основні функції соціології молоді.
5. З якими соціальними і гуманітарними науками і у який спосіб взаємодіє соціологія молоді ?
6. Розкрийте сутність категорій «молодь», «юність», «тинейджер».
7. Загострення яких молодіжних проблем викликає у сучасному суспільстві найбільше занепокоєння?

Тема 9. СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ

План

1. Сутність та специфічність соціології освіти та виховання.
2. Функції соціології освіти та виховання.
3. Структура, напрями освіти та виховання.
4. Гуманізація освіти та виховання.

1. Сутність та специфічність соціології освіти та виховання

Невід'ємним компонентом системи виховання є освіта. Можна стверджувати, що навчання та виховання становить діалектичну єдність. У системі освіти виховання відіграє провідну роль, а навчання виступає засобом виховання. Без підтримки виховання й опори на навчання не може сформуватися освічена людина.

Освіта – один із найдавніших соціальних інститутів, це складне і багатоманітне суспільне явище, сфера передачі, освоєння і перероблення знань, умінь, навиків і соціального досвіду. Крім того, освіта є і системою навчальних виховних закладів, що здійснюють різноманітні форми реалізації навчального процесу.

Навчання у житті людини – довготривалий процес. Воно розпочинається з дитинства і, як правило, не має вікових меж, є формою набуття системи знань і навиків, зокрема і шляхом самоосвіти (неформальний бік освітньо-навчальної системи).

Отже, освіта є цілісною, самостійною системою, що має інституалізований характер, охоплює різні аспекти: це і діяльність з навчання та виховання, і організована, структуралізована, рольова діяльність, що опирається на відповідні установи і регулюється відповідними нормами.

Освіта – як соціальне явище є об'єктом дослідження багатьох наук (філософія, педагогіка, психологія), кожна з яких має свій аспект і специфіку дослідження.

Так, *педагогіка* безпосередньо вивчає освітній і виховний процеси, методичні основи в усіх освітніх закладах. *Психологію* цікавить сфера освіти з точки зору формування особистості. Фундаментальні основи освіти і закономірності її

розвитку вивчає *філософія*.

Соціальний аспект освіти, що дозволяє розглядати її з позиції суспільних відносин, її взаємодії із суспільством, впливу на суспільний розвиток, її сфери і структуру вивчає соціологія освіти – одна із галузей соціології.

Об'єктивною умовою існування і розвитку соціології освіти як самостійної наукової дисципліни є відносна самостійність системи освіти як соціального інституту. Соціологія освіти є самостійною спеціалізованою галуззю знань.

Об'єктом її є сфера освіти у сукупності індивідів, груп людей, спільнот, організацій та інститутів, які залучені до соціальних відносин, що виявляються у процесі навчання.

Предметом вивчення соціології освіти є взаємодії компонентів освіти, а також взаємодія їх із суспільством в усіх сторонах і рівнях, тобто широке коло соціально-освітніх відносин, в які вступають соціальні суб'єкти в процесі навчання. Сюди входить: стан і динаміка соціокультурних та соціально- психологічних процесів у сфері освіти; система взаємодії освіти з іншими сферами суспільного життя; механізми, технологія, характер, спрямованість навчальної діяльності.

Дана дисципліна тісно пов'язана із суміжними їй – «соціологією виховання», «соціологією науки», «соціологією культури», тому витoki формування соціології освіти тісно пов'язані із витокami соціального виховання.

2. Функції соціології освіти та виховання

Наукові основи соціології освіти були закладені відомими соціологами Е. Дюркгеймом та М. Вебером, які досліджували соціальні функції освіти, педагогічні процеси, а також їх зв'язок із економічними та політичними процесами.

Відомий французький соціолог Ален Турен здійснив аргументацію щодо впливу освіти як фактору соціальних змін. Інтерес до соціології освіти в західних країнах особливо зріс у 60-70х роках ХХ ст., коли мала місце відсутність стикування системи освіти з вимогами науково-технічного прогресу, на фоні масових молодіжних заворушень.

Соціологія освіти розкриває суперечності у розвитку системи освіти, обґрунтовує закономірності та особливості її розвитку, дає теоретичне узагальнення процесів, що відбуваються в даній сфері, накреслює шляхи вдосконалення.

Одне з основних її завдань полягає у своєчасному вивченні нагальних потреб і проблем освітнього життя суспільства та обґрунтування щодо їх вирішення.

Узагальнюючи напрями діяльності та завдання системи освіти як соціального інституту, можна виділити постійні її *функції*:

- вплив на духовне життя суспільства в цілому (що відносить її до системи культурних цінностей);

- відтворення та розвиток соціальної структури суспільства (освіта є одним із рушіїв зміни соціальної структури та важливим каналом соціальної мобільності);
- загальне і професійне навчання молоді (один із рушіїв розвитку продуктивних сил суспільства).

До цього слід ще віднести і *світоглядну функцію*, завдяки якій освіта формує освічену людину з відповідним світоглядом, що відповідає інтересам суспільства, а також виховну функцію.

Освіта - система, що складається з ряду елементів - дошкільної форми, загальноосвітньої, професійної, спеціальної - органічно пов'язаних між собою, реалізуючи послідовність у здійсненні освіти.

3. Структура, напрями освіти та виховання

Структурно освіту можна представити так:

Різновид	Мета	Інститути та засоби
Дошкільна освіта та виховання	Забезпечення фізичного, психічного здоров'я, набуття первинного життєвого досвіду, умінь, навичок для подальшого навчання	Сім'я, дошкільні виховні заклади
Загальна середня освіта	Забезпечення подальшого розвитку дитини як особистості, формування загальнолюдської моралі, фізичне та розумове вдосконалення, набуття необхідних знань, умінь, прояв нахилів, здібностей, професійне та життєве самовизначення	Середня школа, інші середньо-освітні організаційні заклади.
Позашкільна освіта та виховання	Забезпечення творчої самоорганізації та самовиразу дитини	Позашкільні освітньо-виховні заклади, система культурних закладів, сім'я, родина.
Професійно-технічна освіта	Здобуття молодими людьми робітничих професій, відповідно до їх інтересів, покликань, здібностей.	Система професійно-технічних закладів.
Вища освіта	Забезпечення фундаментальної науково-галузевої, загальнокультурної і практичної підготовки, відповідно до інтересів, покликання, здібностей, вдосконалення професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.	Система вищих навчальних закладів.
Післядипломна підготовка, Магістратура	Забезпечення і поновлення систематичних знань, набутих у вищих навчальних закладах, для подальшого науково-професійного зросту, профперепідготовки	Система вищих навчальних закладів

Аспірантура та докторантура	Забезпечення зростання подальшої наукової та педагогічної підготовки та викладацьких кадрів	Вищі навчальні та науково-академічні заклади
Самоосвіта	Система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного їх опанування протягом всього життя	

Можна стверджувати, що рівень освіти визначає міру цивілізації і культури будь-якого суспільства, є важливим показником його прогресивного розвитку, але за умови, коли існує відповідність між вимогою і рівнем спеціалістів та їх попитом.

Система освіти перебуває у залежності від суспільних умов і зумовленої ними цілеспрямованості, бажання та можливості держави всебічно піклуватися про розвиток та збагачення системи та організації освіти.

У світовій системі освіти існує два напрями (за рівнем відбору і ступенем залучення молодих людей до освіти): ліберальний та консервативний.

Ці напрями «підбарвлюють» стан і розвиток соціальної структури суспільства – основних її компонентів – соціальну стратифікацію та мобільність. Як відомо, рівень та різновид освіти є одним із соціальних вимірів суспільної структури. Чим вищий рівень і цілеспрямованість освіти, тим більше людина має шансів "просуватися вгору" щаблем у соціальному просторі (кар'єра).

Ліберальний напрям системи освіти дозволяє широким масам долучитися до широко розгалуженої системи освітніх закладів і здобувати її в різних формах навчання і т. ін.

Консервативний напрям організації системи освіти відстоює селективну, елітарну її модель, виступаючи проти демократизації та «зрівнялівки» в системі «еліта – освіта». Багато вчених, громадських, державних діячів та й самі соціально-політичні системи, а також, лобі виправдовують соціальну нерівність людей в сфері освіти як закономірне соціальне явище. У сучасних умовах у багатьох країнах Азії, Африки, Близького Сходу, Латинської Америки, у країнах Європи, США та інших на шляху до освіти широким масам стоїть чимало перешкод, далеко не всі мають змогу отримати освіту, і правлячі кола не зацікавлені розширювати та лібералізувати систему освітніх закладів. Найбільш чітко селекційність та жорсткий розподіл за соціальною належністю і рівнем інтелекту виявляється в освітній системі Великобританії.

У кожній країні існують власні (відповідні) проблеми в освіті. Мають місце вони і в Україні. Так, не завжди задовольняє якість освіти на рівні загальноосвітніх шкіл, що залежить від соціальних факторів: у міських школах вона вища, ніж у сільських та середніх технічних. Середня освіта недостатньо забезпечує школярам засвоєння надбань людської культури, загальногуманних моральних цінностей. Зламавши стару систему освіти і не створивши нову, наше суспільство опинилось

у дуже складному становищі. Відмова віддіяльності дитячих громадських закладів, низький матеріальний рівень вчителя тощо призвело до того, що освіта втратила чіткість (як мінімум) орієнтирів, а нових не набула. У таких умовах підростаюче покоління позбавлене стійких моральних ідеалів. Цей процес поглиблюється спробами комерціалізації школи, що не завжди супроводжується підвищенням якості навчання.

Друга половина ХХ ст. позначилася змінами у сфері вищої освіти. Відзначається збільшення кількості студентів у вищих навчальних закладах. Так, протягом останнього тридцятиріччя контингент студентів Франції збільшився майже в 7 разів, Австрії – у 9 разів, Швеції – у 10, Іспанії – у 15. Швидким було зростання й кількості осіб, які платили за своє навчання. Зростають доступність вищої освіти і бажання молоді отримати її.

Ця тенденція не обминає і Україну. Більше ніж у 5 разів зросла кількість вищих навчальних закладів. Якщо на початку 90-х років в Україні функціонувало близько 156 вищих навчальних закладів (інститутів, університетів, академій тощо) то у 2010-2011 рр. – 813. За даними Державної служби статистики 2015-2016 рр. мережа вищих навчальних закладів України налічує 659 вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності, що перевищує показник 90 - х років більше ніж у 4 рази.

Такого роду зростання чисельності студентів, кількості вузів пов'язано із соціально-політичними, ринково-економічними змінами в житті нашого суспільства. З 90-х років ХХ ст. дедалі більшими темпами почало зростати безробіття, соціальне розшарування, однак, поряд з цим, – і нові можливості підприємництва. Якщо раніше втрачали роботу і мали проблеми із працевлаштуванням переважно спеціалісти з вищою та середньою спеціальною освітою, то в останні роки, передусім, втрачають роботу низькокваліфіковані та некваліфіковані працівники. Тому все більша кількість молодих людей почали пов'язувати перспективи отримання роботи взагалі, і високоплатуваної роботи зокрема, з високим рівнем освіти. Відповідно видозмінюється мотивація щодо здобуття професійної освіти.

Ще однією з головних причин різкого зростання попиту на вищу освіту є також практично нульова можливість для молоді реалізуватися без належної освіти в професійній сфері після школи. З іншого боку, широка мережа навчальних закладів (як державних, так і приватних) пропонує доступні і різноманітні можливості навчання за перспективними спеціальностями. В сучасних умовах молодій людині набагато простіше вступити до ВНЗ, навіть на умовах контракту, ніж знайти належну роботу. З цього випливає:

По-перше, людина зайнята необтяжливою корисною і цікавою роботою – навчанням, спілкується з розумними людьми, має престижний статус студента

вищого навчального закладу за перспективною спеціальністю, що значною мірою застраховує її від схилення до антисоціальної поведінки.

По-друге, відстрочується на кілька років вихід молодої людини на ринок праці, завдяки чому вона здобуде професію, стане розумнішою. Недаремно говорять, що студентські роки - чи не найкращі в житті людини; спосіб життя студентської молоді різниться від інших.

По-третє, необхідність оплачувати навчання нерідко змушує студентів шукати підробіток, в результаті чого вони ще на студентській лаві набувають досвід роботи, проходячи перші сходинки професійного просування.

Можна констатувати, що вища освіта в Україні поступово стає платною. На сьогодні повну вищу освіту за власний рахунок здобувають значна кількість студентів. І це не тільки у зв'язку із зростанням кількості приватних вузів, а й у зв'язку із тим, що майже в усіх державних вузах функціонує платна система навчання, котра охоплює у 2010-2011 рр. – до 53 %, у 2015-16 рр. – до 45% кількості студентів.

В Україні труднощі сьогодення спонукають, так чи інакше, використовувати чимало засобів розширення числа джерел фінансування вищої освіти та підвищення ефективності використання ресурсів (економія і скорочення, дозвіл на цілу низку напрямів підприємництва державних вузів, розширення платних послуг як безплатної освіти, так й усього сектора платної освіти тощо). Вартість навчання у вітчизняних приватних вузах практично не відрізняється від європейського рівня.

Залишається важливою проблемою останнього десятиліття фінансування освіти. При розширенні масштабів освітньої діяльності обсяги фінансування ресурсів, що виділяються на освіту за рахунок держави, значно скоротилися. Фактичне фінансування системи виховання, фінансування і професійної підготовки зменшилося в 4 рази. Втрати надто великі, щоб компенсувати їх негативний вплив на обсяг та якість освіти в Україні за рахунок збіднілого населення та самовідданою працею (хоч і не завжди відмінною) вчителів та викладачів. Обсяг коштів для вітчизняної освіти знизився до рівня найменш розвинутих країн світу.

Одна з найсерйозніших перешкод на шляху розвитку вищої освіти – відсутність тісної інтеграції науки та освітнього процесу, особливо у тих закладах, які готують спеціалістів для нових і авангардних технологій, наукоємких виробництв. Для викладацького складу закладів такого типу характерним є симптом «одноманітності», «примітивізму», «провінційності», вузьке коло наукових та професійних інтересів, «вузькоспеціалізованість» тощо.

Педагог має чітко уявляти процеси, що відбуваються у суспільстві, особливо в молодіжному середовищі, неорієнтування у цьому свідчить про наявність певного культурологічного бар'єра між педагогом та студентами.

Система освіти ще недостатньо формує високу духовність, естетичний смак, не виховує стійкого імунітету до бездуховності, «масової культури». Роль суспільних дисциплін, гуманітарна освіта залишається недостатньою. Проблема гуманізації освіти стоїть досить гостро, особливо для господарсько-прикладних різновидів освіти (інженерно-технічна, економічна та інші галузі).

Концептуальні засади гуманітарної освіти передбачають урахування «потрібного розумного» обсягу і якісного рівня подачі базових та спеціалізованих соціально-гуманітарних дисциплін з метою подолання технократичних тенденцій, вузькоспеціалізованого мислення, необхідність органічного зв'язку всіх видів спеціальностей із курсом історії, культури та інших гуманітарних дисциплін (соціології, філософії, психології тощо).

Освіта на сучасному рівні вимагає змін, оскільки перш за все, вона на собі відчуває вплив глобалізму, з усіма його ускладненнями та проблемами, що потребують нових підходів і рішень. За умов, коли людину поглинає технократичний світ, коли вона одночасно може перебувати в кількох культурних просторах завдяки телебаченню та Інтернету, вивчати, а також спілкуватися багатьма мовами, вступати в будь-які зв'язки з громадянами інших країн, коли широкий вибір спеціальностей зашальований величезною кількістю вузькоспеціалізованих предметів, курсів, – освіта вже не може функціонувати по-старому. Передусім вона вимагає нового переосмислення її місця, ролі і функції в системі інформаційного суспільства.

4. Гуманізація освіти та виховання

Гуманізація освіти є однією з найчастіше обговорюваних тем у науково-педагогічній практиці, у навчальних закладах і органах управління освітою. Термін «гуманізація» означає «олюднення».

Першою і найважливішою складовою організації освіти є гуманістичне переосмислення основних функцій освіти, а саме:

- функції передавання новому поколінню «норм діяльності» - цінностей, настанов, знань, умінь, навичок, стратегій творчої діяльності;
- функції соціалізації (адаптації) відповідно до суспільних вимог.

Складова втілення гуманістичних засад у загальній організації системи освіти та її подальшої розбудови передбачає:

- пом'якшення та уникнення негативних тенденцій – зростаючого соціального розшарування у системі освіти;
- створення, розвиток та поширення різних педагогічних технологій;
- встановлення адекватності значення (місце, роль) навчання у житті людини, особливо учнів;
- любов і повагу педагогів до учнів.

Наріжним каменем є і потреба реконструкції методології навчання. І хоча існує безліч вже апробованих і можливих слухних методик, практика ще не довела належної ефективності кожної із них. Однією з тих, що претендує на велику увагу, є так зване методологічне навчання.

Навчання не готує до пізнання як необхідної складової майбутньої діяльності в сфері науки чи до її застосування - практики.

Повна інформаційна схема засвоєння знання, технологічна схема навчання має вигляд: сприйняття – розуміння – запам'ятовування – відтворення – застосування – забування – повторення – екзаменаційне відтворення – поступове остаточне забування.

На думку фахівців, найпростішій класичній методології навчання (через запам'ятовування) відповідає найскладніша технологія, а безпосередній результат навчання дорівнює нулю.

«Освіта є те, що залишається, коли все вивчене вже забуто». Вона – ніби, побічний результат навчання. Витрати часу, здоров'я, ресурсів – надто великі.

Через стрімке зростання кількості наукової інформації хронічна криза освіти загострилася.

Із зростанням кількості навчальних курсів та їх обсягу, внаслідок перевантаження пам'яті, особливо учнів, знижуються їхні розумові здібності. В результаті утворилися і дедалі глибшають розриви між середньою та вищою освітою, між гуманітарною та природничою освітою, між освітою та наукою.

Суть методологічної реформи освіти полягає в переході від системи інформаційного навчання до пізнання (або ж до методологічного навчання), яке спирається на методологію наукового пізнання. Суть технології методологічного навчання є система: сприйняття та усвідомлення запитання - відповідь на нього, тобто створення нового знання за допомогою розуміння - застосування знання.

Ефективна діяльність навчального закладу є важливою об'єктивною передумовою загальної ефективності функціонування системи освіти в конкретному суспільстві. Тому будь-який заклад є превалюючим об'єктом теорії та практики діагностування та моніторингу в освіті.

Проблеми соціологічного моніторингу та діагностування в освіті поки що недостатньо розроблені не лише в нашій країні, а й за кордоном. (Термін «моніторинг» (від лат. *monitor*) означає спостереження, відслідковування і контроль).

Соціологія освіти покликана забезпечити наукове «супроводження»: соціологічний моніторинг процесу реформування освіти, інститути соціального управління освітою, повна інформація про стан, тенденції і проблеми в освітанстві.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з

теми

1. Розкрийте сутність поняття «освіта».
2. Що являє собою об'єкт та предмет соціології освіти.
3. Що вивчає соціологія сім'ї? Розкрийте сутність поняття «сім'я».
4. Охарактеризуйте функції, узагальнюючи напрями діяльності та завдання системи освіти як соціального інституту.
5. Назвіть основні різновиди, розкриваючи сутність структури освіти, інститути та засоби.
6. Назвіть відмінності ліберального та консервативного напрямку системи освіти.

Тема 10. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

План

- 1 Етносоціологія та предмет її дослідження.
2. Основні підходи до вивчення етнічних спільнот.
3. Концептуальні схеми етносоціології і соціології нації.
4. Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства.

1. Етносоціологія та предмет її дослідження

Етносоціологія є порівняно молодого спеціально-соціологічною наукою, що виникла на межі етнографії та соціології. Сам термін «*етносоціологія*» складається з двох слів різного походження: етнос (від грец. *ethnos* – народ) і соціологія (від лат. *Societas* – суспільство і грец. *logos* – вчення). Тому буквально цей вислів означає вчення про суспільство та місце в ньому народів.

Етносоціологію визначають як науку, що досліджує походження, суть і функції різноманітних етнічних спільнот з метою виявлення основних тенденцій їх утворення, розвитку та взаємозв'язків з іншими етносами, а також механізми їх входження у систему соціальних відносин.

Для етносоціології етнічні і національні спільноти є складними соціальними системами, що динамічно розвиваються у взаємозв'язку з динамікою соціальної структури суспільства, з політичними, економічними, соціокультурними процесами, які відбуваються у суспільстві. Етносоціологія досліджує також особливості етнічної ідентифікації людей, соціальну зумовленість національної свідомості і міжнаціональних взаємин.

Саме тоді у західній соціології починає свою роботу перша група етносоціологів, яка акцентувала свою увагу переважно на етнічних процесах в доіндустріальних та примітивних суспільствах. Але з часом виявилось, що індустріалізація та пов'язані з нею урбанізація і зростання впливу засобів масової

комунікації не затушовують значення і ролі етнічності. Навпаки, вони посилюють прагнення людей до збереження етнічної самототожності. Утворення багатонаціональних держав не означає етнічного нівелювання і повної асиміляції етнічних груп, а навпаки, вони посилюють боротьбу за рівний доступ до соціальних і культурних благ, за досягнення рівноправного статусу у такому суспільстві, за врахування прав національних меншин.

Термін «етносоціологія» був впроваджений у науковий обіг зарубіжної соціології ще у 30-х рр. ХХ ст. Ріхардом Турнвальдом.

Таким чином, *предметом етносоціології* є взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з явищами та процесами етнічними, а *об'єктом* – особливості етнічних виявів соціального.

Дослідники відзначають, що сфера етносоціологічного вивчення є надзвичайно широкою, а проблеми, які досліджуються етносоціологією, – численними. Це – етнічні особливості наступних соціальних змін:

- динаміки розвитку основних етнічних груп як всередині тієї чи іншої країни, так і в діаспорі;
- темпів соціальних переміщень в етнічних групах;
- внутрішньої і зовнішньої міграції етнічних груп і національних меншин;
- тенденцій розвитку внутрішньо-сімейних стосунків;
- напрямків змін у використанні мови титульної нації, мов національних меншин та мов діаспори різноманітними соціальними групами;
- процесів взаємодії сучасної і традиційної етнічно-національної культури;
- змінюваної ролі традицій у політичному житті і соціальній поведінці, процесах модернізації, постіндустріальному розвитку;
- міжкультурних взаємодій представників різних етнічних і національних груп;
- зростаючої ролі релігії у житті суспільства взагалі та окремих його етнічних спільнот;
- формування етнічної самосвідомості, авто- і гетеро-стереотипів, етнічних установок і національних інтересів, вироблення національної ідеї;
- розвитку націоналізму;
- виникнення та розв'язання міжетнічних конфліктів, послаблення міжетнічної напруги.

Етносоціологія має свою внутрішню структуру і поділяється на соціологічні субдисципліни, які вивчають певні етнічні спільноти – племена, народності тощо. Серед них особливе місце займає соціологія нації.

Роль соціології вбачається у виявленні таких точок напруги і недопущенні міжнаціональної конфронтації; в разі ж виникнення міжнаціональних конфліктів соціологи допомагають знайти шляхи їх мирного розв'язання, полагодження

міжнаціональних стосунків.

З наведеного видно, що етносоціологія і соціологія нації покликані виконувати важливі соціальні функції у суспільстві. Серед таких *функцій* виділимо наступні:

1. *Теоретико-пізнавальна*. Вона полягає у тому, що етносоціологічні дослідження дозволяють:

- одержати знання про розвиток етнічно-національних спільнот у сучасних умовах;
- з'ясувати їх місце і роль у суспільному розвитку;
- виявити вплив соціуму на етнічні спільноти і групи тощо.

2. *Описово-інформаційна*. Її суть в тому, що соціологами здійснюється систематичний опис і накопичення матеріалу про етнонаціональні спільноти і групи. На основі цього в подальшому:

- робляться практичні висновки;
- приймаються управлінські рішення, законодавчі акти;
- виробляється державна національна політика.

3. *Функція соціального планування*. Соціологи надають результати своїх досліджень для:

- планування розвитку різноманітних сфер життєдіяльності нації та національних меншин;
- сприяння планомірному розвитку титульної нації й інших етнічних груп;
- забезпечення умов для всебічної реалізації національних інтересів як всередині країни, так і за її межами.

4. *Прогностична функція*. Етносоціологія та соціологія нації здатні розробляти науково обґрунтовані прогнози про тенденції розвитку етнонаціональних спільнот і груп в майбутньому, особливо в перехідні періоди.

Можна виділити й інші функції етносоціології та соціології нації, такі, як *критична* (суть якої полягає в критичному аналізі теоретичних положень і практики регулювання етнонаціональної політики), *світоглядна* (їх вплив на формування національної свідомості й культури, етнополітичні орієнтації та поведінки), *інтеграційна* (що передбачає інтегрування знань, набутих іншими соціо-гуманітарними науками щодо етнонаціональних процесів) тощо. Всі вони засвідчують велику роль і значення етносоціології в житті суспільства та в забезпеченні гармонійного розвитку етнонаціональних процесів і явищ.

2. Основні підходи до вивчення етнічних спільнот

Головними рядоутворюючими категоріями етносоціології та соціології нації є етнос і нація. З приводу їх суті, утворення й функціонування існують різноманітні

концепції і точки зору.

Теоретичні підходи до визначення суті етносів:

- соціобіологічний;
- еволюційно-історичний;
- інструментальний;
- конструктивістський;
- психологічний.

Соціобіологічний підхід, – описує етнос з еволюційно-енетичних позицій як природну форму існування людини, як живий організм з певними віхами розвитку (народження, розквіт, занепад). Етнос як жива система працює на біохімічній енергії, поглинаючи її з довкілля. Надлишок енергії приводить до активізації етнічної системи, а дефіцит – до згасання її життєвих функцій і розпаду. В останньому випадку етнічна система переходить до старечого животіння, поки не згине зовсім. Втім, руйнація тієї чи іншої етнічної системи не означає її цілковитого знищення. Часто настає лише період розриву зв'язків між її компонентами і подальше їх входження до нової етнічної системи.

Еволюційно-історичний підхід, – пов'язує етнос не з біологічними аспектами існування, а з певними стадіями розвитку суспільства. Згідно з ним кожній такій стадії суспільного розвитку відповідає окрема стадія розвитку етнічності. Можна виділити такі стадії етнічності, як плем'я, народність, нація.

Плем'я – найбільш стародавня етнічна спільнота, життя і діяльність якої була заснована на родинних і соціальних зв'язках. Кожне плем'я мало ознаки етнічної спільності: вони різнились одне від одного своїм походженням, мовою, сформованими традиціями і звичаями, поведінкою і духовною культурою.

З переходом до цивілізації, при якій розпались племена і на перший план вийшли не родові, а соціальні зв'язки між людьми, плем'я поступилося місцем іншому типу етнічної спільності – народу. На відміну від племені народи досягли в епоху цивілізації незрівнянно більшої соціально-етнічної колонізації і більш високого розвитку своєї мови, матеріальної і духовної культури. Саме в цей період почали формуватися національні характери багатьох народів, що знайшло своє вираження в їх національній свідомості і самосвідомості.

Формування й існування народності пов'язується з суспільствами докапіталістичної стадії розвитку (рабовласництвом і феодалізмом). Нація в цьому ланцюгу виникає на індустріальній фазі розвитку соціуму, в період становлення капіталізму; саме тому нація розглядається як вища (для сучасності) форма існування етносу.

Інструментальний підхід. Згідно з цим підходом потреба збереження етнонаціональних спільнот зумовлена практикою сьогодення, а саме: розгортанням процесів інтеграції, асиміляції, нищення етнічної ідентичності, а відтак виступає

протипагою цим процесам. Такий підхід міститься в працях американського вченого Дж. Девіса.

Конструктивістський підхід. Він полягає у твердженні, що етносів і націй насправді не існує, що це – сконструйовані інтелектуальною елітою чи вченими поняття. Представники цього підходу вважають, що *етнічна спільнота* – це об'єднання людей, яке цілеспрямовано формується довкола певного ключового символу. Це може бути мова, міф про спільне походження, спільна історична пам'ять тощо.

Психологічний підхід. Його суть полягає у визнанні провідної ролі психічних чинників у формуванні і функціонуванні етнічних спільнот. Поштовх до появи такого роду концепцій дає наприкінці ХІХ ст. французький вчений Ернест Ренан.

Формування націй, яке почалося з розкращу родоплемінного стану, завершилося з розвитком машинного виробництва капіталістичного ринку, який зв'язував всі райони і області тієї чи іншої країни в єдиний економічний організм.

Рядоутворюючою категорією соціології нації виступає такий складний феномен, як нація. З приводу суті точаться наукові дискусії і виникають різноманітні концепції. Вагомий внесок у розвиток соціологічних концепцій нації зробили українські вчені, особливо у період між Першою і Другою Світовими війнами. Переважна більшість з них працювала в еміграції, оскільки в радянській Україні будь-які спроби дослідження національної проблематики мусили здійснюватися лише в межах марксизму-ленінізму. У середовищі жукраїнських соціологів в еміграції були розповсюджені і представлені майже всі відомі з західної науки концепції нації та націогенезу. Поразка у національно-визвольній боротьбі 1917-1920 рр. зумовила концентрацію наукових інтересів українських дослідників на першочергових за вагою для українців питаннях: Що таке нація? Що таке українська нація, в чому полягає специфіка її творення?

Серед великого різноманіття означень нації та її суті виділимо лише *три групи концепцій*:

1. *Об'єктивістська* (або атомістична) концепція. її зміст полягає в розумінні нації як суми, як збірної назви для певної кількості людських одиниць-атомів, що відрізняються від інших спільними, притаманними їй прикметами чи ознаками. Серед даних ознак звичайно виступають мова, культура, територія, історичні традиції, економічне життя тощо. До цієї групи поглядів належать концепції одного фактора або ж багатфакторності.

2. *Багатофакторні концепції* нації в якості основних прикмет нації визнають сукупність різних ознак чи їх різноманітну комбінацію. В концепціях такого гатунку жодна з ознак чи прикмет не відіграє, домінуючої чи визначальної ролі.

3. Прикладом *однофакторної концепції* можна вважати марксистське вчення про націю, де з чотирьох її ознак чільне і визначальне місце відіграє ознака

спільності економічного життя.

В середовищі українських соціологів в еміграції найбільшого розповсюдження дістали власне концепції багатофакторності. Так, засновник Українського соціологічного інституту у Празі Микита Шаповал аналізує процеси етногенезу та націогенезу і стверджує, що проміжними ступенями розвитку етносу були плем'я, народність і нація. Плем'я характеризується чинниками мови, релігії і раси.

Народність є верства мовно-територіальна. Об'єктивні ознаки нації витворюють складні комбінації, що розвиваються в історично-просторових формах, коли одна з них змінює іншу.

Суб'єктивістська концепція нації розглядає останню як єдність, самоусвідомлювану людьми. Серед багатьох прихильників цієї концепції можна назвати українських соціологів в еміграції Володимира Старосольського та Ольгерд-Іполита Бочковського.

Отже, основна сутнісна характеристика нації – це національна свідомість, воля і бажання належати до певної спільноти. Джерелом творення національної спільноти та тією силою, якою вона існує, виступає прагнення до політичної самодіяльності і самостійності, боротьба за суверенність і створення власної незалежної держави.

Основний мотив концепції О. І. Бочковського збігається з положеннями В. Старосольського про визначальну роль психічного чинника – національної свідомості, який об'єднує і перетворює первісний народ у новітню націю. У зв'язку з цим він розрізняє етногенез (тобто процес творення європейських народів з VIII по XVIII ст.) та націогенез (тобто процес творення націй, розпочатий з часу Французької революції 1789р.). Націогенез завершується утворенням новітньої нації, яку Бочковський розуміє як окрему суспільно-культурну особовість, індивідуальність, посталу шляхом масового усвідомлення себе як самості. Ним особливо підносяться національна свідомість і воля як вирішальні сутнісні ознаки нації. Завершується праця Бочковського міркуваннями про відносини між нацією і державою.

Синтезовані концепції нації характеризуються пошуками якогось проміжного підходу до нації, її нового, синтетичного поняття, яке включає комбінацію елементів суб'єктивістської та об'єктивістської концепцій. Таку спробу здійснює професор Колумбійського університету (США), українець за походженням Олександр Мотиль.

Як бачимо, тут міститься спроба поєднати певні об'єктивні характеристики нації (насамперед систему культурних вартостей і символів) з суб'єктивним прагненням належати до цієї спільноти. Такий підхід можна вважати найбільш поширеним у сучасній соціологічній думці – як західній, такі українській.

Незважаючи на існування різноманітних підходів і концепцій етносу і нації, уявляється можливим дати їх сучасні соціологічні тлумачення.

Етнос – це специфічна природно-соціальна і антропологічна стала спільнота людей, яка виникає і розвивається на основі єдності природно- ландшафтних умов, кровної спорідненості, мови, особливостей зовнішнього вигляду, спільної культури і релігії, яка володіє самоусвідомленням себе як соціальної солідарності і відмежуванням себе від інших спільнот.

Націю сьогодні можна розуміти як сукупність людей, об'єднаних певною системою символів і знаків, які ними поділяються і відрізняють одну національну спільноту від іншої, які і свідомі цього. До таких символів і знаків належать спільні способи і знаки комунікації, мова, спосіб мислення, поведінки, міфологія, символічні вартості тощо. О. Мотиль виділяє такі ознаки нації: спільність походження від якихось нащадків; спільність мови; спільність території; спільність економічного життя; спільність інтересів людей, які до неї входять.

Нація – це поліетнічна соціальна спільнота людей, що історично склалася, яка виникла і розвивається на основі спільності їх території, економічних зв'язків, особливостей національної самосвідомості, психічного складу, єдиної уніфікованої мови в її літературній формі, поліфонічної культури з своєю системою цінностей і символів, державно-правового регулювання усіх сфер життєдіяльності.

Якщо етнос є спільнотою, утвореною на культурно-історичних та духовно-регулятивних засадах, то нація є утворенням політико-правовим і соціально-економічним. Єднає їх те, що нація є вищою формою існування етносу. Раса вказує на спорідненість за кров'ю, а нації можуть формуватися в процесі сумісного життя і «змішування» представників різних рас. Найбільш великі країни – Росія, Англія, Франція, Італія, Німеччина, США – це ті, в яких кров найбільш змішана. Саме дана обставина характеризує нації всіх країн. По суті, немає нації, всі представники якої відносилися б тільки до однієї раси.

Поняття «національність» позичає етнічні ознаки не тільки цілих націй, які компактно проживають на певних територіях, і але й всіх її представників, де б вони не проживали, в тому числі на території інших народів і держав.

3. Концептуальні схеми етносоціології і соціології нації

Відповідно до розглянутих підходів до розуміння нації існують і основні концептуальні схеми її розвитку, або націогенезу, тісно пов'язані з соціальною практикою.

В межах об'єктивістського напрямку прибічники однофакторності перебільшують роль і значення одного чинника, зазвичай економічного. Це приводить до тверджень, що в сучасну добу економічне життя має тенденцію до інтеграції та створення світової економічної системи, де національні явища поволі

втрачають своє значення і нація поступово відмирає. Прикладом такого роду процесів часто слугує створення Європейської Спільноти з руйнацією кордонів, об'єднанням економічного і політичного життя.

На думку вчених, які визнавали однаково важливу роль декількох факторів у національному розвитку, з часом переважна більшість об'єктивних ознак нації втрачає своє значення і у своєму розвитку людство прийде до якихось безнаціональних форм об'єднання.

Помірковану позицію у поглядах на націогенез займає український соціолог М. Шаповал. Не заперечуючи інтеграційних тенденцій у сучасному світі, він вбачає подальшу можливість утворення в майбутньому «громади національних громад», в якій би органічно поєднувалися інтернаціональні та національні чинники у рівній мірі. Нація тоді не має спрямування до зникнення, а шукає можливостей до співпраці і рівноправних стосунків між національними державами.

Погляди представників суб'єктивістського напрямку щодо розвитку і майбутнього націй є більш послідовними. По-перше, націогенез передбачає проходження нацією певних етапів розвитку і переходу від культурницької фази свого існування до державницької.

По-друге, створення національної держави не є тією висхідною точкою, від якої починається занепад нації чи її розчинення серед інших етнічних організмів.

Нині серед соціологів, політиків, державних і громадських і діячів домінує ідея української нації насамперед соціально-політичної спільноти, члени якої пов'язані єдиною територією, спільними економічними і політичними інтересами і усвідомлюють себе громадянами України незалежно від їх етнічної та релігійної приналежності, мови спілкування тощо. Те, що їх єднає, сьогодні є більш вагомим, ніж те, що їх розмежовувало в минулому: це – ідея побудови власної незалежної держави особливої соціальної спільноти – Українського народу. Таке положення закріплене у Конституції України.

О. І. Бочковський передбачає консолідацію людства через об'єднання і вільний розвиток націй. Він прогнозує появу нової політичної системи – націократії, в якій вільний розвиток націй-держав створить гармонійне єднання всіх народів і де не буде жодних національних утисків і несправедливостей. Тому нація для українських, соціологів не є засудженою на загибель формою суспільства. Вона ще далеко не вичерпала усіх своїх внутрішніх ресурсів розвитку.

Синтезований чи символічний підхід до націогенезу наголошує на тому, що національний розвиток відбувається з використанням як традиційних символів і знакових мереж, так і виробництвом нових. У такий спосіб нація створює стимули до спільного життя своїх представників, адаптуючись до нових, змінених обставин. Особливу роль у співжитті членів нації нині відіграють різного роду політичні події, які набувають значення символічної вартості. В якості такої події для

консолідації нової української нації, наприклад, виступає грудневий (1991 р.) референдум з питання про незалежність. На думку О. Мотиля, він, і особливо Акт про незалежність України, вже став складовою частиною семіотично-символічної мережі тих людей в Україні (незалежно від їх походження та національності), яку вони вважають своєю. Подібні приклади свідчать про творення нової української нації у значенні держави і громадянства.

Етнічна група – це та низка культурних ознак, які відрізняють одну групу від іншої. Головні визначальні *ознаки етнічної групи* – це мова, історія або походження, релігія, а також манера вбиратися та прикрашати себе. Етнічні ознаки повністю засвоюються в процесі культурного навчання, хоча іноді їх вважають «природними».

Таким чином, соціологія займається аналізом суспільства як органічної соціальної системи, утвореної з спільнот, до яких належить і нація. Нація, в свою чергу, виступає великою етносоціальною спільнотою, члени якої свідомі своїх спільних політичних, культурних, господарських та інших інтересів.

Національні інтереси – це вибіркова скерованість нації на збереження своєї самобутньої життєдіяльності та її розвиток в усіх сферах суспільного життя у гармонії із загальнолюдськими вартостями та ідеалами.

Свій концептуальний вираз національні інтереси знаходять в національній ідеї, зміст якої зумовлений історичними епохами у житті нації та їх істотними соціальними характеристиками. Щодо суті національної ідеї, то в ній відображення й осмислення реального стану національного розвитку доведене до обґрунтування *основної мети* — досягнення національної незалежності і здобуття держави. Національні інтереси і національна ідея виступають збудником волі до практичних дій, особливо в часи національного відродження. Суть національного відродження полягає в усвідомленні нацією себе як активного дійового суб'єкта історії та сучасного світу.

4. Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства

Проблема національного відродження виступає однією з центральних в етносоціології включно з соціологією нації. Це зумовлено тим, що нині український народ, будуючи свою державу, відроджує досвід минулого з метою перетворення національного організму в масово свідому націю. Цей процес здійснюється ступенево. Професор Празького університету Мирослав Грох вважає, що він для низки центрально- і східноєвропейських країн (до яких належить й Україна) вкладається у модель, основні фази якої є наступними.

Фази національного відродження: академічна; культурницька; політична.

На першій, *академічній* фазі дана нація стає предметом уваги дослідників, які

збирають і публікують народні пісні і легенди, прислів'я, досліджують звичаї і вірування, складають словники, досліджують історію.

У другій фазі – *культурницькій* – мова, яка раніше була предметом вивчення, стає літературною і загальноживаною у науці, технічній літературі, політиці, громадському житті, побуті і взагалі в місті (бо на селі нею користувалися здавна).

Завершенням національного відродження і одночасно його *політичною* фазою є усвідомлення потреб політичного самоврядування та суверенності, висунення вимог власної держави та досягнення або реалізація цієї мети.

Своєрідність ситуації в Україні полягає в тому, що досягнення мети національного відродження – проголошення української самостійної незалежної держави – ще не означає остаточного вирішення завдань всіх трьох попередніх фаз відродження нації. В Україні не можна вважати повністю завершеною академічну фазу, бо нагромадження знань українського народу просебе лише розпочалося і триває. Йдеться не тільки про повернення та очищення від фальсифікацій наукових здобутків українських соціогуманітарних наук. Слід нарощувати науковий потенціал сучасних соціогуманітарних дисциплін з метою одержання достовірної наукової інформації про націю і державотворчі процеси в Україні.

Нині стоять і проблеми вирішення багатьох завдань культурницької фази: відродження культурних традицій, історичної свідомості, повернення в повному обсязі комунікативних функцій української мови в усіх регіонах України та на всіх щаблях суспільного життя – від Верховної Ради до школи і дошкільних закладів, досягнення структурної повноти української культури та виведення її на світовий щабель. Нарешті, не знімаються з порядку денного завдання наповнення реальним змістом політичного самоврядування і суверенності, розбудова політико-правових норм національної свідомості як в окремих осіб спільноти, так і українського народу в цілому.

Отже, специфіка національного відродження в Україні полягає в тому, що основні його фази не можна вважати завершеними із досягненням основної мети – здобуттям своєї власної держави. Консолідація української нації ускладнюється наявністю багатьох проблем етнонаціонального розвитку.

Водночас наведені проблеми, багато з яких зумовлені спадщиною радянських часів, не можуть перешкодити процесам поступової консолідації українського суспільства. Соціологи дедалі частіше фіксують факт поступового нівелювання різниць і відмінностей серед мешканців основних регіонів країни, тенденцію творення єдиної політичної нації, всі представники якої зможуть усвідомлювати себе українцями у сенсі громадянства, незалежно від своєї етносоціальної чи лінгвістичної приналежності. Цьому сприяє й виважена державна національна політика України, для вироблення якої великою мірою прислужилися й українські соціологи, досліджуючи проблеми етнонаціонального розвитку суспільства і

постачаючи матеріал для прийняття законодавчих рішень і актів у цій сфері.

Проблеми етнонаціонального розвитку української нації:

- скорочення питомої ваги українців у складі населення;
- звужена сфера вживання української мови;

- поділ населення України на три великі лінгвістичні групи: україномовних українців (40%), російськомовних українців (33-34%) та російськомовних росіян (20-21%). Навіть серед тих, хто вважає себе українцями, більше третини – російськомовні;

- існування різного ставлення до проблем державного суверенітету: прихильників входження України до міжнаціонального утворення на зразок союзу Росії та Білорусі нараховується значно більше у східному та південному регіонах, натомість в західному і частково у північному та центральному регіонах переважають прагнення до існування України як самостійної незалежної держави;

- наявність різних політичних симпатій населення у цих регіонах.

Державна національна політика базується насамперед на Конституції України, Декларації про державний суверенітет України, Акті проголошення незалежності України, Декларації прав національностей України, а також на низці спеціальних законів. Зокрема, у Законі України «Про національні меншини» визначено статус, права та обов'язки осіб, що належать до титульної нації та інших етнонаціональних груп як колективних суб'єктів. Нині українське законодавство у цій галузі, і це визнано міжнародною громадськістю, є одним з найдосконаліших у Європі.

Одним з пріоритетів державної національної політики є збереження міжетнічного миру та стабільності у суспільстві. Україна – чи не одна з республік колишнього СРСР, де не відбулося міжетнічних та міжнаціональних конфліктів та зіткнень. До інших пріоритетів цієї політики відноситься винайдення адекватних можливостей задоволення етнічних потреб як титульної нації (української), так й інших елементів етнонаціональної структури українського суспільства, тобто національних меншин, оскільки всі вони нині перебувають на стадії етнополітичного відродження.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що вивчає етносоціологія?
2. Хто запровадив і коли у науковий обіг термін «етносоціологія»?
3. Що являє собою об'єкт та предмет етносоціології?
4. Охарактеризуйте функції етносоціології і соціології нації покликані виконувати важливі соціальні функції у суспільстві.
5. Назвіть і охарактеризуйте основні підходи до визначення суті, утворення й

функціонування етносів.

6. Розкрийте сутність поняття «нація», «етнос».

7. Яку роль має етносоціологія у розбудові українського суспільства?

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ПОЛІТОЛОГІЯ

Тема 11. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

План

1. Зародження політології, її складові.
2. Об'єкт, предмет, методи політології.
3. Категорії політології та її функції.

1. Зародження політології, її складові

Термін «політологія» утворено з двох грецьких слів *politikē* і *logos*, що в перекладі означає «наука про політику». Тобто, ця наука являє собою широкий комплекс знань про політику у найрізноманітніших її проявах. На відміну від інших галузей суспільствознавства політологію цікавить природа влади, умови та технології її розподілу і здійснення в державно організованому співжитті людей.

Прийнято вважати, що як самостійна наука і навчальна дисципліна політологія конституювалась у 1857 році у США, коли у Колумбійському коледжі (згодом – університеті) було утворено кафедру історії та політичної науки та розпочалось її викладання як академічної дисципліни. У 1871 році в Парижі було засновано Вищу школу політичних наук, а згодом – її викладання розпочалось у Великій Британії, Італії, деяких інших країнах. У 1948 році за ініціативою ЮНЕСКО було організовано Міжнародну асоціацію політичних наук і вирішено, що коло змістових проблем цієї науки охоплює таке:

- політична теорія та історія ідей;
- політичні інститути (конституція; центральне, регіональне та місцеве управління; соціально-економічні функції управління; публічне адміністрування);
- партії, групи та громадська думка (політичні партії, групи та асоціації, участь громадян в адміністрації та управлінні, громадська думка);
- міжнародні відносини (міжнародна політика; політика і міжнародні організації; міжнародне право).

Будучи єдиною, інтегрованою дисципліною, політологія структурно включає такі окремі галузі знання, які зосереджуються на вивченні тих чинних сторін політичної дійсності:

- *політична філософія* вивчає світоглядні, ціннісні аспекти політики, владних відносин, визначає сутність, природу, призначення найважливіших політичних явищ: держави, влади, політичної організації та ін.;
- *політична історія* розглядає процес виникнення політичних інститутів, установ, їх зміну, еволюцію в часі політичних норм, систем;
- *політична теорія* вивчає типи і форми організації влади, звертається до аналізу суб'єктів політики, до форм участі їх у політичному процесі, аналізує природу і роль партій і т. д.;

- *історія політичних учень* досліджує становлення та розвиток політичних ідей, доктрин, теорій, основних понять, категорій політології;

- *політична психологія* вивчає суб'єктивні мотивації політичної поведінки. Люди в політиці керуються не тільки раціонально осмисленими ідеалами, але і схильні діяти відповідно до емоцій, почуттів, їх поведінка може ґрунтуватися на несвідомих установах, традиціях і т. п.;

- *політична соціологія* вивчає інтереси, зміст свідомості учасників політики, менше уваги приділяє інститутам політики, а більше розглядає поведінку груп, індивідів і його причини. Якщо політологія починає з держави і досліджує, як воно впливає на суспільство, то політична соціологія починає з суспільства і досліджує, як воно впливає на державу, інститути здійснення влади;

- *прикладна політологія* спрямована на вирішення щоденних практичних завдань політичного життя суспільства, на аналіз конкретної політичної ситуації. Вона акцентує увагу на: виробленні механізмів вирішення конфліктів; технології ведення політичних переговорів; створенні сприятливого політичного іміджу; плануванні виборчих кампаній, розробці виборчих технологій; формуванні громадської думки і т. п.

- *порівняльна (компаративна) політологія* проводить порівняльні дослідження політичних явищ і процесів різних держав, регіонів та епох. Порівняння як метод політичного дослідження є таким же давнім, як і вивчення політики. Порівняння стояло у колысці соціальних наук взагалі і політичної думки зокрема: ним користувався вже Аристотель, коли разом зі своїми учнями досліджував суспільно-політичний устрій 158 давньогрецьких міст – полісів.

2. Об'єкт, предмет, методи політології

Під об'єктом науки розуміються сторони об'єктивної реальності, що підлягають розгляду. **Об'єктом** політології є політична сфера суспільного життя, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування і розвитку та зв'язками з економічною, соціальною й духовною сферами. Політичну сферу суспільства вивчають також філософія, соціологія, право, історія та інші науки, але кожна з них має свій специфічний предмет. Своєрідність політології полягає в тому, що всі соціальні явища та політичні процеси вона розглядає крізь призму відносин політичної влади.

Предметом політології є вивчення політичної влади, її природи і сутності, зміст і механізми здійснення. При цьому влада розглядається як сутність феномену політики, що безпосередньо стосується розподілу ресурсів, забезпечення загального порядку. Політологія вивчає універсальні та специфічні закони політичного життя, спосіб організації та реалізації влади у динаміці.

Як навчальна дисципліна політологія дає знання про суб'єкти і об'єкти

політики, політичні інститути, політичні процеси, політичні організації і участь у політичному житті, політичну культуру, світовий політичний процес і міжнародні відносини тощо.

В центрі науки про політику, форми і методи функціонування політичної влади, вивчення політичних теорій і концепцій, політичних систем, політичної свідомості, інтересів і поведінки політичних суб'єктів. Влада пронизує всі політичні явища і політичні процеси, що відбуваються у суспільстві. Отже, можна дати таке визначення **політології** – це галузь знань про політику, закони функціонування і розвитку політичного життя держави і суспільства, що відбивають процес включення соціальних груп, особистостей у діяльність з вираження політичних інтересів і політичної влади. Якщо стисло, то це наука про закономірності керівництва та управління суспільними справами на основі використання публічної влади.

Методи політології. Політичні явища і процеси пізнаються за допомогою різних методів. Під *методом* розуміється сукупність логічних операцій, що дозволяють розкривати зміст предмета дослідження. У політичній науці використовуються такі методи:

- *історичний* акцентує увагу на політичних явищах і процесах в часі і просторі, аналізує політичні зміни в контексті зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього;

- *соціологічний* акцентує увагу на залежності політики від соціальних факторів: економіки, ідеології, культури, соціальної структури, на взаємодії соціальних груп, кожна з яких переслідує свої власні інтереси;

- *інституційний* вивчає взаємодію політичних інститутів: права, держави, політичних партій і рухів, аналізує формальні правила прийняття політичних рішень;

- *ціннісно-нормативний* передбачає вироблення ідеального політичного порядку і необхідність підведення під нього реально існуючих відносин. Завдяки його застосуванню, наприклад, формувався ідеал демократичного устрою;

- *антропологічний* передбачає виявлення в політиці ролі людини як біосоціальної істоти (в єдності її різних властивостей і якостей);

- *біхевіористський* виник в 20-30-х роках ХХ століття, дозволив вивчати політичну поведінку особистості і соціальних груп. Завдання політичної науки біхевіористи звели до опису спостережуваного поведінки, що розуміється як взаємозв'язок «стимулу» і «реакції»;

- *системний* дозволяє розкривати внутрішні взаємозв'язки складових частин політики і тим самим визначати можливості пристосування політичної системи до мінливих умов зовнішнього середовища. З його допомогою вдається визначити місце політики у розвитку суспільства, її найважливіші функції і можливості при

здійсненні перетворень;

- *психоаналітичний* розглядає психологічні механізми політичної поведінки, в т. ч. несвідомі установки та їх вплив на поведінку особистості, соціальної групи. Велика увага приділяється вивченню ірраціональних чинників політичної діяльності.

3. Категорії політології та її функції

Політологія має свій **категоріальний** апарат. *Категорії* – це найбільш загальні поняття, що відображають сутнісні сторони процесів і явищ дійсності.

Категорії політології можна умовно поділити на *дві групи*:

- *загальнонаукові суспільствознавчі* – використовувані як політологією, так й іншими науками: «суспільство», «соціальні групи», «інтереси», «потреби», «держава», «партія» і т. д.;

- *спеціальні політологічні* – «політична система», «політична організація», «політичні процеси», «політичні явища», «політичні режими», «політичний інтерес», «політична дія», «політичний лідер», «політична еліта», «політична свідомість», «політична культура» та ін.

Наука про політику не стоїть на місці, вона розвивається, з'являються нові категорії. У сукупності категоріальний апарат висловлює специфіку політології як науки і сприяє отриманню нового знання про що відбуваються в суспільстві політичних процесах.

Політологія виконує в суспільстві ряд соціально значущих **функцій**. Ефективна їх реалізація сприяє стабільному розвитку суспільства, досягненню громадянського миру та злагоди. До таких *функцій* належать:

- *теоретико-пізнавальна* – пов'язана з пізнанням політичної реальності, формуванням знань про природу влади, держави та інших політичних явищ і процесів, що допомагає виробленню оптимального політичного курсу, формулюванню обґрунтованих цілей та засобів його реалізації;

- *прогностична* – стосується тенденцій політичного розвитку тарозроблення варіантів розвитку політичних процесів, з огляду на чинники міжнародні, економічні, ідеологічні, культурно-ментальні тощо, що має допомагати забезпечити суспільство від негативних наслідків і неефективних дій;

- *соціалізаційна* – пов'язана з розвитком політичної культури громадян, з формуванням в них здатності адекватно представляти свої права та можливості свідомої участі в політичному житті;

- *прикладна* – покликана вказувати ефективні способи перетворення на краще політичної та інших сфер суспільства на основі врахування та узгодження інтересів суб'єктів політики.

Політологія щільно взаємодіє з багатьма соціогуманітарними науками –

історією, правознавством, економічною теорією, соціологією, філософією, етикою, соціальною психологією та іншими.

Політологія, чи політична наука, належить до таких наук, знайомство з якими входить у необхідний комплекс умов формування особистості. Знати політичний устрій суспільства – означає вміти орієнтуватися в складному ланцюзі взаємозв'язків різних боків громадського життя, з якими зв'язані держава і політична влада.

Політологія є складною, комплексною наукою з відповідною структурою, що систематизує, впорядковує різноманітні знання, отримані з допомогою власне політологічних, загальнонаукових та емпіричних методів. Ця інформація дозволяє точніше, найповніше та адекватно осягати сутність політичного, його специфіку та багато вимірність, реально оцінюватизавдання, потенційні ресурси політики у забезпеченні консолідації суспільства та гармонізації взаємодії соціальних спільностей.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. В чому полягає актуальність політології як науки?
2. Які якості майбутнього фахівця формуються під час вивчення політології в університеті?
3. Що є предметом і об'єктом політології?
4. Які методи властиві політології як науці?
5. З якими науками і у який спосіб взаємодіє політологія?
6. Чому політологію вважають комплексною наукою?

Тема 12. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

План

1. Античний період світової політичної думки.
2. Політична думка Середньовіччя та Відродження.
3. Політичні вчення періоду буржуазних революцій та Просвітництва.
4. Західна політична думка кінця XIX – XX ст.

1. Античний період світової політичної думки

У працях мислителів Давньої Греції аналізується антична соціально-політична практика. Поставало питання, якою має бути найкраща форма державного правління. Прибічником "поміркованої" цензової демократії був Демокрит. На користь аристократичного правління висловлювались Піфагор, Геракліт, Сократ.

Центральною проблемою в Платона є пошук та обґрунтування ідеальної держави. В ній мають бути три верстви: *правителі*, достоїнством яких є мудрість; *воїни*, яких від інших відрізняє хоробрість; *виробники* (ремісники, купці, землероби, актори), для яких характерно наситити свій шлунок і емоції. Такий поділ відповідає необхідності поділу праці, тому що кожен вид діяльності вимагає певних знань і навичок. Ідеальна держава Платона ієрархічна. Справедливість, як принцип досконалої держави, полягає в тому, що кожен стан займається своєю справою і має своє особливе становище. Для приборкання людського егоїзму, Платон вважав обмежити споживання тільки найнеобхіднішим, заборонити приватну власність та сім'ї.

Аристотель на основі вивчення конституцій та інших матеріалів 158 полісів вчений розробив класифікацію форм державного правління. Він запропонував два критерії для визначення правильних або неправильних форм: кількісний (править або один, або декілька, або більшість) та якісний (наскільки для даної влади властиві законність і турбота про спільне благо).

Влада одного правильна – це монархія, неправильна – тиранія. Влада небагатьох правильна – аристократія, неправильна – олігархія, влада більшості правильна – політія (ідеал для Аристотеля), неправильна – демократія, за якої при владі переважають бідні, які не мають необхідного виховання і якостей для того, щоб займатися управлінням.

Аристотель відкинув ідею Платона про ліквідацію приватної власності і сім'ї, але попереджував про небезпеку надмірної майнової нерівності у суспільстві, що призводить до суспільної нестабільності та виступів бідних проти багатих. Вихід з цього становища він пов'язував з формуванням потужного середнього класу власників, чим досягається суспільна рівновага і політична стабільність.

Визначним представником давньоримської політичної думки був Марк Тулій Цицерон. Він визначав республіку як «справу народу», підкреслюючи, що той є об'єднанням людей, пов'язаних згодою у питаннях права і спільністю інтересів.

2. Політична думка Середньовіччя та Відродження

Розвиток європейської середньовічної думки перебував під вирішальним впливом християнської релігії і римсько-католицької церкви. Один із її родоначальників – Августин Блаженний у своєму трактаті «Про град Божий» розвинув концепцію розмежування влади на релігійно-церковну і світську (державну). І хоча Августин виступав за самостійність кожної з них, однак фактично ставив духовну владу вище світської.

Ідея зверхності духовної влади над державною отримала подальший розвиток у вченні Фоми Аквінського. Хоча будь-яка державна влада має божественне призначення, не виключено, що конкретні її форми можуть

суперечити божественній волі: правителі забувають про заповіді Христа, справедливість і спільне благо. В цьому випадку церква має право на опір гріховній владі.

Епоха Відродження дала поштовх розвитку буржуазних відносин, секуляризації, становленню сучасних держав, поширенню знань. Одним із засновників сучасної політичної науки Ніколо Макіавеллі уперше розмежував суспільство і державу, запровадивши сам термін «держава» (*stato*). Макіавеллі доводив, що політика керується не моральними чи релігійними критеріями, а має власну автономну систему цінностей, головні з яких – інтереси держави. В основі дій політика – доцільність і вигода. З його роздумів випливав висновок: «мета виправдовує засоби», а в політичному лексиконі затвердилося поняття «макіавеллізм», під яким розуміють політику, засновану на зневажанні норм моралі, на інтригах і на насильстві.

Якщо у мислителів минулого головною була проблема, як використати державну владу, щоб досягти справедливості і спільного блага, то для Макіавеллі – проблема самої влади і засобів, які дозволяють цю владу завоювати, утримати і розширити. Розкриттю подібних владних технологій він присвячує свою головну працю «Державець». Серед порад, які він дає політикам, такі:

- вміти грати людськими пристрастями;
- покладатися на силу або закон;
- використовувати страх і любов, але віддавати перевагу діям на підданих через силу і страх;
- прагматично використовувати брехню і відмовлятися від обіцянок. Ідеалом для Макіавеллі виступає політик, який поєднує риси лева (силу, вміння нав'язати страх у підданих) і одночасно лисиці (хитрість, здатність до інтриг). Макіавеллі відкрито заявляє про утилітарне використання релігії. Для нього релігія – це засіб впливу в руках держави.

Проблема сутності держави знайшла продовження в працях французького мислителя Жана Бодена. Він вказав на головні ознаки держави, що відрізняють її від усіх інших форм людського спілкування: «правове управління» і суверенітет. Суверенітет – це «постійна і абсолютна влада», право творити та вимагати виконання законів. Носієм суверенітету є не народ, а монарх. Гуманізм епохи Відродження знайшов вираження у формуванні утопічного соціалізму. Ідеї цього вчення сформулювали Т. Мор у творі «Утопія» і Т. Кампанелла в «Місті сонця». Вони мріяли про знищення приватної власності, загальнообов'язкову працю, рівний розподіл суспільних благ.

3. Політичні вчення періоду буржуазних революцій та Просвітництва Новий час у Європі – епоха буржуазних революцій, остаточного визнання

розуму як основи пізнання і перетворення на краще суспільства. Основними політичними доктринами стали теорії «природного права» і «суспільного договору». Засновником концепцій вважається голландський юрист і дипломат Гуго Гроцій. На його думку, природні права визначені самою людською природою і за змістом є свободою будь-якої людини використовувати свої сили для збереження власного життя. Він виділяв природне право та волеустановлене, яке в свою чергу розділив на божественне право і людське право.

На основі концепції природного права виникла договірна теорія походження держави, що трактує її появу як результат свідомої діяльності людей. Теорія спирається на виділення двох станів людей: природного (бездержавного) і громадянського (заснованого на державній владі і юридичних законах). Цей перехід здійснюється через укладання договору між людьми. В особі держави (уряду) люди отримують безпеку і захист їхніх природних прав.

Томас Гоббс писав, що природний стан людей – це війна всіх проти всіх, яка впливає з необмеженої свободи кожного. Інстинкт самозбереження штовхає людей до укладення договору. Жертвуючи своєю свободою, вони здобувають захист з боку суверена – держави, яка, навіюючи страх своїм підданам, здатна припинити постійну війну людей. Уклавши договір, вони вже не мають права від нього відмовитися.

Джон Локк дав інше трактування природному стану і відносинам людей з державною владою після підписання договору. Він вважав, що більшість людей наслідують природним правам через свою розумність і доброту. Створивши державу (своєрідного опікуна), народ виступає як його підопічний і як його засновник. Останнє дає право народу відмінити закони, які суперечать його інтересам. Більше того, народ має право відібрати владу у правителів, які порушують природні права.

Дж. Локк вважається засновником лібералізму, адже саме його уявлення про природні права людини покладено в основі цієї політичної ідеології. До природних, невідчужуваних прав людини Локк включив:

- право на життя, що захищає безпеку людини;
- право на свободу, що знищує пригнічення людини і дає можливість визначити своє життя відповідно до своїх бажань;
- право на власність - працювати і володіти результатами своєї праці. На переконання Локка, власність має бути недоторканою від свавільних дій влади держави.

Концепцію народного суверенітету розробив Жан-Жак Руссо, який вважав, що законодавча влада не може бути передана парламенту, а повинна здійснюватися безпосередньо народом, його спільною волею. Тих громадян, які не усвідомили свого права на свободу і відмовляються підкорятися спільній волі можна змусити

бути вільними. Отже, індивід перетворюється в неподільну частину колективного цілого.

Шарль Луї де Монтеск'є розробив класичну теорію поділу влади, головні положення якої такі:

1. Кожна гілка влади відповідає за виконання певних функцій:
 - законодавча влада приймає закони, обов'язкові для всіх громадян;
 - виконавча влада відповідальна за практичне втілення законів;
 - судова влада відповідає за безпеку громадян.
2. Взаємоконтроль гілок влади, що дозволяє досягти балансу сил.

Послідовником його ідей був один із творців американської конституції Джеймс Медісон. Ефективність поділу влади він пов'язав з механізмом струмувань і противаги, що дозволяли усунути загрозу узурпації влади будь-ким.

Філософську основу теорії правової держави заклав Іммануїл Кант. Згідно з його ученням, держава – це поєднання множинності людей, що підпорядковуються праву. Але сама влада повинна бути обмежена правом, інакше вона ризикує перерости в свавілля і тиранію.

4. Західна політична думка кінця XIX – XX ст.

На початку XIX ст. виник консерватизм, який виступав проти революційних змін, за збереження органічної цілісності суспільства на основі його традицій, за порядок, підтримуваний релігійними почуттями та вірою.

Ідеї лібералізму збагачувалися Бенджаміном Констаном, який показував, що громадянська свобода розкривається в правах індивіда у вигляді свободи віросповідання і слова, свободи зборів, недоторканності особистості та власності. Алексіс де Токвіль вважав, що демократичні перетворення є універсальним процесом, викликаним утвердженням соціальної рівності. Однак постала проблема захисту індивідуальної свободи від «тиранії більшості», адже за умов демократії більшістю може бути придушена будь-яка незгода з громадською думкою. Гарантією проти цього, на думку Дж. Ст. Мілля, повинна бути абсолютна свобода думки і тому придушення дискусій несправедливе і навіть шкідливе для суспільства.

Соціалістичні учення були представлені в працях Шарля Фур'є, Роберта Оуена, Анрі де Сен-Симона, що стало вихідним моментом для комуністичної теорії К. Маркса і Ф. Енгельса. Марксистський аналіз політики включає в себе ряд положень:

- обумовленість політики економічною сферою і визнання за нею відносної самостійності, здатності впливати на економіку;
- ідея класових конфліктів, в яких проявляються протиріччя класово-антагоністичних суспільств;

- класова боротьба і революції як рушійна сила суспільних змін;
- трактування влади і політики як організованого насильства одного класу над іншим;
- боротьба за державну владу як спосіб реалізації класових інтересів;
- необхідність соціалістичної революції та диктатури пролетаріату для переходу до нового суспільства.

Вагомий внесок у теорію політики зробив Макс Вебер, збагативши її класифікацією типів легітимного панування, теорією раціональної бюрократії, концепцією плебісцитарної демократії.

У сучасній західній політології переважає погляд на політику як діяльність, спрямовану на контроль і примирення різних інтересів у межах держави. В руслі цього інтенсивно досліджуються природа громадської думки та технології її формування, суверенності й позитивної ролі особистості в суспільстві, ролі та впливу засобів масової інформації на політичне життя і політичну поведінку, плюралістичний характер політичного процесу. Основна функція плюралізму – легітимізація різноманітності, спрямована на утвердження свободи всіх соціальних і політичних груп виявляти й захищати свої законні інтереси. Політичний плюралізм у є основою для досягнення таких демократичних цінностей, як свобода, рівність, справедливість. Громадянські свободи розглядаються стрижнем демократичного ідеалу, вони домінують над державними інтересами, не можуть бути зумовлені інтересами національної безпеки.

Мислителі стародавніх цивілізацій у рамках філософського знання створили й розвивали політичні теорії, що ставили в центр уваги питання про сутність, походження, цілі, основні форми й шляхи еволюції держави, її впливу на громадян тощо. Головні серед них – пошук підвалин найкращого порядку, оптимальної форми правління, обґрунтування ідеї необхідності долучення до управління тих, хто насправді вміє управляти. За тих часів були вже виокремлені такі важливі поняття політичної науки як “влада”, “політика”, “державна”, “республіка”, “монархія”, “право”, “демократія”, “аристократія”, “свобода”, “тиранія” та інші.

За доби Середньовіччя та Відродження було сформульовано важливі теоретичні ідеї щодо походження, природи, механізмів державної влади, її взаємодії з суспільством та народом, які підготували ґрунт для розвитку раціоналістичних політичних концепцій мислителів Нового часу, політичні концепції якого відрізняються багатоаспектністю проблематики і різноманітністю парадигмальних підходів.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що було центральною проблемою у роздумах Платона про державу?
2. Що нового в учення про державу і владу подав Аристотель?
3. В чому полягає сутність концепції Августина, яка була розробленим у трактаті «Про град Божий»?
4. Хто з мислителів уперше запровадив поняття «*stato*» і для чого?
5. Яким чином характеризував сутність «природного права» і «суспільного договору» Гуго Гроцій?
6. Що нового у теорію «суспільного договору» внесли Томас Гоббс і Джон Локк?
7. Хто з мислителів уперше запропонував поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову і з якою метою це було зроблено?
8. Яким чином збагачували ідеї лібералізму Бенджамін Констан, Алексіс де Токвіль, Дж. Ст. Мілль?

Тема 13. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

План

1. Українська політична думка в X-XVIII ст.
2. Українська політична думка XIX ст.
3. Українська політична думка першої половини XX ст.

1. Українська політична думка в X-XVIII ст.

Історія політичної думки в Україні нерозривно пов'язана з політичною історією українського народу. Політичний процес спонукав формування і розвиток політичних ідей, які, в свою чергу, стимулювали державотворчі політичні дії в українському краї.

На початкових етапах своєї еволюції, особливо на першому з них – часів Київської Русі (X-XIII ст.) українська політична думка розвивалась під впливом політичної думки Візантії. Основними творами, яких відображені політичні ідеї, були «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» літописця Нестора та ін. У згаданих творах було порушено такі політичні проблеми:

- забезпечення незалежності та єдності Русі;
- утвердження рівноправного статусу Київської Русі серед інших країн світу;
- закріплення норм права і християнської моралі в суспільних і міжособистісних стосунках;
- верховенство світської влади над церковною;
- засудження князівських міжусобиць.

Важливе місце у розвитку державно-політичної думки у Київській Русі мало «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), у якому розвинена ідея необхідності політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби перед небезпекою іноземного поневолення.

Наступний етап розвитку української політичної думки пов'язаний з галицько-волинським і польсько-литовським періодами української історії (XIV – перша половина XVII ст.). Його початок збігся в часі переходом під владу іноземних держав - Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі. Становище тимчасово стабілізувалося лише з Люблінською унією 1569 р., за умовами якої більша частина України була інкорпорована до складу Польського королівства. Розвиток української політичної думки за цих умов значно загальмувався.

Руйнація української державності та територіальне розчленування України істотно вплинуло на стан і зміст політичної свідомості народу. Основними проблемами, які знайшли відображення в політичних ідеях України XVI-XVIII ст. є питання влади, походження та суті держави, розбудови української державності, прав і свобод членів суспільства. Серед багатьох імен українських мислителів та політичних діячів, у творчості яких знайшли відображення політичні погляди цього періоду, можна назвати І. Вишенського, П. Могилу, професорів Києво-Могилянської академії І. Кононовича-Горбацького, С. Яворського, Ф. Прокоповича, гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепу, П. Орлика та ін.

Видатний український полеміст І. Вишенський виступав із критикою тогочасного суспільного ладу та шляхти. Він заперечував як абсолютизм духовної влади (папи римського), так і абсолютизм світської влади (королів, царів).

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія. Її засновник П. Могила майбутнє української держави пов'язував з національно-визвольною боротьбою українського народу. На чолі цієї держави повинен був стояти сильний православний володар, вірний вірі в Бога, від якого одержав владу, і гуманний в стосунках з підданими. Визначальну роль у духовному об'єднанні народу має відігравати церква.

Національно-визвольна революція середини XVII ст. і створення козацько-гетьманської держави започаткували нову фазу розвитку української політичної думки (середина XVII – XVIII ст.). Цей період її еволюції характерний насамперед посиленою увагою до осмислення проблем міжнародних союзів і міждержавних об'єднань України з Польщею, Росією, Османською імперією, Кримським ханством та іншими суб'єктами тогочасної міжнародної політики.

Розв'язання порушених проблем було запропоновано на державному рівні Б. Хмельницьким у «Березневих статтях» 1654 р. та І. Виговським і Ю.

Немиричем у Гадяцькому трактаті» 1658 р. У першому випадку йшлося про встановлення міждержавного (передусім військового союзу) з Московією, у другому – про створення федералістського об'єднання у складі Польщі, Великого князівства Литовського і України.

Помітний внесок в історію політичної думки зробили випускники і викладачі Києво-Могилянської академії Стефан Яворський та Феофан Прокопович. Магістр філософії та вільних наук, просвітитель і поет С. Яворський відстоював рівноправність світської та духовної знаті, намагався пристосувати ряд православних догм до католицьких схем. Ф. Прокопович став ідеологом політичних і церковних реформ у Росії. Він уперше в умовах російської держави розробив концепцію освіченого абсолютизму, базуючись на теорії природного права й суспільного договору. Плідною була його думка, що форма держави залежить від розмірів її території і тому для великомасштабних держав придатною вважав монархічну форму правління.

Визначною пам'яткою української політичної думки козацько-гетьманської доби стала «Конституція прав і свобод Запорозького Війська» (1710). Вона опиралася на ідею поділу влади, передбачався незалежний військовий суд для вирішення конфліктів між загальною Радою та гетьманом, було включено положення про необхідність уникнення зловживань владою та її чесний і справедливий характер. У Конституції йшлося фактично про продовження традицій Запорізької Січі – козацької республіки, а тому цей важливий документ ставив усі стани українського народу під зверхність козацтва, яке уособлювало збройні сили, адміністративний устрій і виконавчу владу.

2. Українська політична думка ХІХ ст.

Новітній етап розвитку української політичної думки пов'язаний з лібералізацією суспільних відносин і підняттям могутньої хвилі українського національного відродження на початку ХІХ ст. Вагомий вклад у розвиток політичних поглядів зробили представники Кирило-Мефодіївського товариства. Члени цієї організації – М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, М. Куліш, Т. Шевченко та інші – були прибічниками ідеї слов'янської республіканської федерації.

Першим українським політологом слід вважати Миколу Костомарова, який досконало знав історію України, інших слов'янських народів і в своїх дослідженнях опирався на досягнення світової філософської, історичної і соціологічної думки. Русійськими силами української історії вчений вважав народні маси, їхню самосвідомість.

Дослідження політичної історії України проводили такі визначні вчені та громадські діячі, як В. Антонович і М. Драгоманов. В. Антонович (1834-1909)

висловив такі ідеї: вроджена нездатність і нелюбов українського народу до державного життя і перманентність опозиції до будь-якої форми держави; несумісність принципів демократизму з існуванням бюрократичного апарату; ототожнення демократії з народоправством, а українського народу – з трудовим селянством. М. Драгоманов (1841–1895) продовжив традиції Кирило-Мефодіївського братства. Політичний світогляд М. Драгоманова побудований на таких засадах:

- визнання за державою можливості координації соціально-економічного життя;
- ідея еволюції політичної системи Росії як засобу проведення широких політичних реформ;
- ідея культурництва, тобто переконання в тому, що визвольна боротьба має вестися лише просвітницькими засобами;
- важливість зв'язку України із Західною Європою, оскільки та виступає джерелом прогресу першої;
- ідея федерації і «громадівського соціалізму» як вирішальних умов перебудови Російської імперії на автономних началах.

Одним із представників революційно-демократичної течії у політичній думці був Іван Франко. Серед проблем, які ним розглядалися, були аграрна проблема. І. Франко був соціалістом, але не виступав за диктатуру пролетаріату, акцентуючи увагу не на класових, а на загальнолюдських вартостях. Соціалізм, за І. Франком, мав опиратися на широке самоврядування общин-повітів і країв. Мислитель виступав за рівність усіх націй і вважав, що найкращим вирішенням національної проблеми було б утворення державних об'єднань федеративно-конфедеративного типу.

Визначне місце в історії української політичної науки XIX – початку XX ст. посідає Михайло Грушевський. Його політичні погляди викладені у таких творах, як «Початки громадянства», «Хто такі українці і чого вони хочуть» та інші. Три категорії посідали головне місце в його суспільно-політичних поглядах – «народ», «державна», «герой в історії». Під «народом» він розумів «село, українське селянство». Вся історія українського народу, твердив Грушевський, це розбудження енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті. На такій історичній основі виростають ідеали українського народу: «народний ідеал справедливості», свободи, рівності та ін.

М. Грушевський був федералістом в поглядах на майбутню українську державу. Він сподівався на чесну і справедливу державну федерацію з Росією і тільки сувора політична дійсність переконала його в необхідності проголошення повного суверенітету УНР.

3. Українська політична думка першої половини ХХ ст.

Першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення, був М. Міхновський. На його думку, «державна самостійність є головною умовою існування нації». Він пропонував йти до незалежності проторованими шляхами західних країн, використовуючи творчі потенції націоналізму. Саме М. Міхновському належить гасло «Україна – для українців!», яке стало невід'ємною ознакою українського інтегрального націоналізму. В брошурі «Самостійна Україна» він чітко поставив питання про незалежну українську державу, публічно заявив про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми.

Віра в націю як найвищу суспільну цінність стала центральною в Д. Донцова, який увійшов в історію української політичної думки як авторідеології «інтегрального» націоналізму. Підставами українського націоналізму, на його думку, були:

- вольовий принцип;
- постійне прагнення до боротьби за незалежність;
- романтизм і фанатизм у національній боротьби;
- необхідність виховання нової політичної еліти;
- орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність.

Націоналістична ідеологія в творчості Д. Донцова дала поштовх тієї суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: мета виправдовує засоби. Цієї думки дотримувались Є. Коновалець, А. Мельник, С. Бандера та інші проповідники українського націоналізму.

Представником державницького націоналізму був український правник, політолог С. Дністрянський. Він відстоював ідею національно-демократичної держави. Базовими для націонал-демократичного напрямку були такі засади:

- інтерес нації та держави – найвищий критерій історичної оцінки в разі домінування суверенності нації на суверенністю держави;
- обґрунтування права українського народу на самовизначення в межах власної етнічної території;
- ідеї демократичного політичного режиму і республіканської форми правління як основи політичного ладу української нації;
- визнання національної ідеї та психології основою буття й сутності нації.

У 20-ті роки ХХ ст. з'явилися наукові твори В. Липинського (1882-1931) – видатного історика і політолога. Він заснував консервативну школу в українській політології. Доктрина українського консерватизму зводиться до таких основних положень:

- політичним ідеалом для України є спадкова монархія, очолювана

гетьманом як символом української національної ідеї;

- особливий політичний режим влади класократія є протиположним до республіканської парламентської демократії;

- суть класократії полягає у пануванні активної меншості (аристократії), що складається із кращих (за духом, здібностями, активністю) людей;

- реалізація доктрини консерватизму, де проголошується поширення консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму.

У центрі поглядів В. Липинського є концепція хлібороба-власника, з якої випливає, що монархія – це трудова держава, що спирається на організацію трудових, продукуючих класів, насамперед, на хліборобський клас. Політичне кредо В. Липинського – «до української нації через українську державу». Держава для нього – це найдосконаліша, найвища форма організації всіх духовних і матеріальних сил нації.

Закономірним наслідком розвитку української суспільно-політичної думки стало конституювання ідеї незалежності й відродження української нації та української державності, що викристалізувалися на початку ХХ століття і що стали провідними та інтегруючими для представників різних ідейно-політичних орієнтацій і громадянських рухів в Україні так і за її межами у ХХ ст.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що було у центрі уваги української політичної думки за часів Київської Русі (X-XVIII ст.)?

2. Які зміни в політичних ідеях України відбулися у XVI-XVIII ст.?

3. З якою подією пов'язана активізація суспільно-політичної думки наприкінці 40-х років XIX ст.?

4. На яких засадах побудований політичний світогляд Михайла Грушевського?

5. Які категорії посідали головне місце в суспільно-політичних поглядах Михайла Грушевського?

6. Хто наприкінці XIX ст. і яким чином обґрунтував право українського народу на самовизначення?

7. Хто є автор концепції інтегрального націоналізму?

8. Який мислитель вважається засновником ідей консерватизму в українській політичній думці? Які головні положення вони включають?

Тема 14. ПОЛІТИКА І ВЛАДА. МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

План

1. Політика як соціальне явище.

2. Сутність влади, її джерела та ресурси.
3. Ознаки та функції політичної влади.
4. Принципи організації і функціонування влади.

1. Політика як соціальне явище

На ранніх етапах розвитку людського суспільства, коли люди були об'єднані кровноспорідненими зв'язками, необхідності в політиці не було. Суспільство ще не знало тоді різкого протиставлення інтересів. Звичаї, традиції, норми релігії природним чином регулювали як процес задоволення потреб, так і підтримували цілісність соціуму. Однак, по мірі прогресу матеріального виробництва, ускладнення суспільства, зростання його багатомірності, постала проблема врегулювання суперечливих інтересів та збереження його цілісності.

Потрібною виявилась інша організація суспільства – виникла держава, яка за рахунок використання засобів примусу здатна забезпечувати необхідні загальнообов'язкові форми соціальної поведінки для усіх верств населення. Сформувалась особливий верства людей, що здійснювала владу і управління населенням, а сукупність задіяних для цього засобів, способів, прийомів і форм її постала як політика.

Існують різні концепції політики. *Соціальні* дефініції політики трактують політику як суперництво певних суспільних груп, класів і націй (Карл Маркс) чи зацікавлених груп (Артур Бентлі, Девід Трумен) з метою реалізації своїх інтересів за допомогою влади. *Правові* концепції політики вважають політику, державу похідними від права і насамперед від природних прав людини, що лежать в основі публічного права, законів і діяльності держави. Яскравий приклад правової концепції політики – теорії суспільного договору, творцями якої є мислителі Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант. Суть цих теорій полягає в трактуванні політики і насамперед держави як спеціалізованого інституту з охорони властивих кожній людині від народження фундаментальних прав: на життя, свободу, безпеку, власність тощо.

Нормативний підхід допускає розгляд політики, виходячи з ідеалів, цінностей, цілей і норм, що мають реалізуватися в процесі здійснення політики. У такому розумінні політика є видом діяльності, спрямованим на досягнення загального блага. Загальне благо включає такі цінності, як справедливість, мир, свободу та ін., мета політики – служіння цьому загальному благу, норми політики – конкретні правила, закони, що ведуть до його досягнення.

Субстанціональні визначення орієнтуються на розкриття тієї першооснови, з якої складається політика. Найпоширенішим з них є трактування політики як дій, спрямованих на владу: її створення (захоплення), утримання і використання (Макс Вебер, Гарольд Лассуел, Роберт Даль, Жорж Бурдо та ін.). Політика, – писав М.

Вебер, – це «прагнення до участі у владі або до набуття впливу на розподіл влади, або між державами, або всередині держави між соціальними спільнотами людей».

«Владні» визначення політики відображають її суть, найважливішу якість, що її конститує; ці визначення конкретизуються і доповнюються інституціональними дефініціями.

Інституціональні поняття характеризують політику через організації, інститути, де втілюється та матеріалізується влада, насамперед через найважливіший інститут - державу. Антропологічні визначення намагаються відшукати більш глибоке її джерело, що існує у природі людини. Звідси політика - це форма цивілізованого спілкування людей на основі права, спосіб колективного існування людини.

Діяльнісні визначення характеризують політику як процес підготовки, прийняття і практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень. Діяльнісна інтерпретація політики широко використовується, зокрема, у теорії політичних рішень, а також у телеологічних трактуваннях політики, у яких остання розглядається як діяльність, спрямована на ефективне досягнення колективної мети.

Як правило, розрізняють політику внутрішню, зовнішню і світову (міжнародну). *Внутрішня* політика охоплює основні напрями діяльності держави щодо регулювання взаємодії людей усередині співтовариства. Залежновід галузі суспільних відносин, яка є об'єктом політичного впливу, можна говорити про економічну, соціальну, культурну, енергетичну, національну, правову, демографічну та іншу політику. *Зовнішня* політика охоплює весь комплекс питань, пов'язаних з регулюванням відносин держави з іншими державами. Зовнішньополітична діяльність будь-якої держави спрямована насамперед на забезпечення інтересів народу (нації) у його (її) відносинах з іншими народами (націями). *Світова* політика найчастіше ототожнюється із зовнішньою, проте вона має і свій специфічний аспект, пов'язаний із забезпеченням узгодженої діяльності світового співтовариства держав щодо розв'язання проблем сучасності.

У політиці виділяють чотири рівні *суб'єктності*:

а) цілісна, організована, велика суспільна група, утворена на основі етнічної або соціально-класової диференціації (нація, суспільний клас, населення якої-небудь території, демографічна група тощо);

б) організація великої суспільної групи (державні інститути, партії, рухи, професійні спілки, організації тощо);

в) органи і ланки політичних організацій від «центру» до «місць»; г) конкретний індивід (визначна особа, звичайна людина-виборець).

Первинним суб'єктом політики є народ (соціальні групи, класи, верстви, індивіди), вторинним – створені ним політичні інститути й організації. Коли народ

демократичним шляхом формує владу, він реалізує своє суверенне право первинного суб'єкта, однак змушений підкоритися створеній ним державі уже в ролі об'єкта політики. Тобто, взаємовідносини «суб'єкт – об'єкт» мають рухомий характер.

Отже, політика виникла з необхідності підпорядковувати індивідуальні та групові інтереси всезагальному, який полягає у збереженні цілісності і єдності розширеного суспільства. У політиці, як сфері життєдіяльності людей, виявляються відмінності інтересів різних груп, які, з одного боку — стикаються, а з іншого — взаємно узгоджуються. Політика є продуктом свідомої, а часом — свавільної діяльності людей, рушійною силою якої є певний інтерес. Проте в цілому політика виражає загальне благо як суспільно інтегрований інтерес.

2. Сутність влади, її джерела та ресурси

Центральне місце у політиці посідає *влада*. Соціальна сутність влади визначається тим, що вона виникає у суспільстві, створює загальні правила поведінки і тим самим надає організованості, доцільності і розумності людським взаємодіям, сприяє інтеграції людей у спільноти та упорядковує багатоманітність людських потреб і інтересів. Забезпечуючи цілісність соціуму, влада в той же час може мати руйнівний щодо нього вплив, здійснюватися на шкоду більшості населення.

Існують різні *тлумачення природи влади*:

1. *Біхевіористська* концепція влади (Г. Лассуел, Дж. Кетлін, Ф. Гегель) виводить владні відносини з природи самої людини, розглядає її як особливий тип поведінки, за якого одні люди командують іншими, а інші їм підкоряються. Запропоновано три «моделі» політичного процесу: силову, ринкову, ігрову:

а) «силова модель» – «воля до влади»;

б) «ринкова модель» – «влада продається й купується»;

в) «ігрова модель» – «політика – це театр та поле гри». Перемагає той, хто виявляється найбільш сильним.

2. *Психологічна* концепція влади (З. Фрейд, К. Юнг). Влада – це поведінка реальних індивідів, витоки влади коріняться у свідомості та підсвідомості людей. Прагнення до влади, і особливо оволодіння нею, виконують функції суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності.

3. *Системна* концепція влади. Існування та продукування влади залежить не від індивідуальних відносин до суспільства, а від соціальної системи. Три підходи:

а) макропідхід (Т. Парсонс, Д. Істон) – влада є способом організації, посередником у політичній системі, умовою її виживання, засобом прийняття рішень і розподілу цінностей;

б) мезопідхід (М. Кроз'є, Н. Луман) – влада аналізується у співвідношенні з

підсистемами суспільства, з його організаційними структурами, влада як засіб соціального спілкування, що дозволяє регулювати групові конфлікти і забезпечує інтеграцію суспільства;

в) мікропідхід (Т. Кларк, М. Роджерс) – влада як взаємодія індивідів у рамках специфічної соціальної системи.

4. *Телеологічна* концепція (Б. Рассел). Влада – це здатність досягти поставленої мети, отримувати намічені результати.

5. *Структурно-функціональна* концепція (Т. Парсонс). Суспільство має ієрархію, яка диференціює управлінські та виконавські ролі. Влада є відношенням носіїв цих нерівноправних ролей. Функціонування влади забезпечує життєздатність самого суспільства.

6. *Реляціоністська* концепція. Влада як відносини між особами, за яких один з них впливає на іншого.

7. *Конфліктна* концепція влади. Влада як можливість прийняття рішень, що (К. Маркс, Ф. Енгельс) виходить з того, що влада носить класовий характер, а тому являє собою відносини панування та підкорення. Головне місце в системі соціальної влади посідає державна влада.

Отже, **політична влада** – здатність і можливість здійснювати певний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднання за допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства тощо.

Джерела влади: авторитет, сила, престиж, закон, багатство, знання, харизма, таємниця, інтерес.

Ресурси влади – це сукупність засобів і методів, застосування яких забезпечує вплив суб'єкта влади на об'єкт (особистість, групу, суспільство загалом) і досягнення поставлених цілей. Давньокитайський мислитель Конфуцій вважав ресурсами влади правителя його власний приклад і слідування моральним принципам. На думку Н. Макіавеллі, головними ресурсами правителя є любов і страх. О. Тофлер до традиційних ресурсів влади відносить силу, багатство, знання. Сучасні українські вчені основними ресурсами влади вважають: *економічні* – матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання, земля та її надра, гроші, нерухомість тощо; *соціальні* – здатність підвищувати соціальний статус або ранг, місце в соціальній структурі; *політико-правові* – конституцію, закони, програмні документи політичних партій; *силові* – зброю і апарат фізичного примусу, спеціально підготовлені для цього люди; *інформаційні* – знання та інформацію, а також засоби їхнього отримання та розповсюдження; *демографічні* – людину як універсальний ресурс, яка створює інші ресурси. На сучасному етапі розвитку суспільства влада прагне до розмаїття ресурсів, використання котрих забезпечуватиме максимальний вплив з боку суб'єкта. Найменш помітними для людей є використання культурно-інформаційних ресурсів, таких як знання,

інформація, засоби їхнього розповсюдження, особливо каналами Інтернету. Від того, наскільки влада ефективно використовує ці ресурси, залежить значною мірою стабільність існування влади всередині держави та конкуренція країни на міжнародній арені.

3. Ознаки та функції політичної влади

Особливостями політичної влади є те, що вона закріплює пріоритетність інтересів суб'єктів влади, які для всіх верств населення стають загальнообов'язковими. При цьому пануючий суб'єкт має перевагу (статус, авторитет, інформованість, знання та ін.). *Панування* визначається як механізм здійснення влади, який приймає форму соціальних інститутів і передбачає поділ суспільства на пануючу і підлеглі групи, виділення особливого апарату управління. Панування – це політичний порядок, при якому одні командують, а інші підкоряються, хоча перші можуть перебувати під демократичним контролем з боку других. Панування включає економічні, політичні, ідеологічні аспекти. Багато політологів вважають економічне панування найбільш важливим, бо це влада власників засобів виробництва, грошей, інших суспільних багатств. Гроші роблять сильний вплив на проведення виборчих кампаній і підсумки виборів, використовуються для підкупу політиків, для впливу на засоби масової інформації і так далі. В умовах демократії домінуючими формами панування суб'єктів мають бути політичний вплив, довіра, співробітництво, стимулювання, а також залучення народних мас до прийняття політичних рішень.

До інших проявів специфіки політичної влади можна віднести такі: вона присутня у відносинах між великими соціальними групами, державами, співтовариствами, суспільними організаціями; політична влада передбачає необхідність організаційних процедур для вираження інтересів спільної у політичній сфері, інституціональну оформленість (вираження політичного інтересу через партію, державу та інші інститути); можливість використання найрізноманітніших ресурсів (економічних, інформаційних тощо); поєднання відкритих і тінювих центрів влади, що діють приховано, поза сферою суспільного контролю; моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну від влади економічної, яка в умовах ринку передбачає плюралізм суб'єктів влади); ієрархічність відносин влади; делегування (передача) частини владних повноважень від одного суб'єкта іншому, який бере на себе відповідальність за їхнє виконання (модель: центральна влада > місцева влада); ідеологічність.

Для того щоб влада виконувала суспільні функції, була міцною і стабільною, вона повинна бути закріплена в певних інститутах, установах, формах. Тим самим відтворюються і закріплюються відносини владарювання і підпорядкування, поділ

управлінської праці, встановлюється оптимальна соціальна ієрархія, що дозволяє приймати необхідні рішення.

Політична влада існує та функціонує в різноманітних видах: як державна, партійна, регіональна, міжнародна і таке інше. Відмінність державної влади від політичної полягає в тому, що держава передбачає існування особливого апарату з притаманними йому матеріальними засобами впливу на людей, спираючись на інститути права. Політична влада може функціонувати без спеціального апарату примусу, не спираючись на інститути права, а з допомогою засобів духовно-ідеологічного, морально-психологічного впливу.

Функції політичної влади полягають у такому:

- забезпечення панування певних соціальних груп у суспільстві;
- управління суспільним життям, включаючи підтримку громадського порядку з позицій інтересів тих чи інших соціальних груп;
- підтримка цілісності та єдності суспільства;
- узгодження конфліктних зіткнень у суспільстві і мінімізація негативних наслідків від них.

4. Принципи організації і функціонування влади

Політична влада функціонує на основі **принципів** суверенітету і легітимності. Принцип *суверенітету* передбачає верховенство і незалежність державної влади, хоча вона й обмежується рамками закону. Цей принцип означає, що влада спирається на державні інститути (здійснюється через діяльність законодавчих, виконавчих та судових інститутів) та передбачає задоволення інтересів великих груп людей. Тобто, політична влада пов'язана з поняттям владної піраміди. Вона складається з вертикальних владних відносин, інститутів та норм, які гарантують збереження та стійкість відносин, розподіл ролей. Механізм влади має складну, ієрархізовану структуру, де формальним первинним суб'єктом і джерелом влади є народ. Він передає свої владні повноваження своєму офіційно опосередкованому агенту – державі, яка, в свою чергу, їх розподіляє серед «носіїв» як по «горизонталі» (законодавча, виконавча, судова гілки влади), так і по «вертикалі» (центральні, регіональні, місцеві органи влади) з тим, щоб управляти суспільними справами («об'єкт» влади) від імені суспільства і через державу («суб'єкт» влади).

Принцип *легітимності* фіксує те, чи визнає народ цю владу, наскільки збігаються оцінки влади та її дій з уявленнями більшості про справедливий характер її діяльності і служіння потребам людей. Легітимність влади – це стан, коли населення добровільно виконує ухвалені владою рішення. Макс Вебер, аналізуючи мотиви підкорення владі, виділив три основні типи її легітимності:

- 1) *Традиційний* – в її основі авторитет вождів, монархів, звичка

підкорюватися, тому що «завжди так було». Норми владарювання розглядаються як незмінні, адже вони уявляються такими, що мають божественний характер і освячені тисячолітньою традицією;

2) *Раціонально-легальний* – влада ґрунтується на визнанні встановлених юридичних норм, що регулюють відносини владарювання і підкорення, на усвідомленій необхідності в інститутах влади, на осмисленому інтересі в політичній силі або лідері, які досягли перемоги на виборах;

3) *Харизматичний* – влада ґрунтується на вірі населення в виняткові здібності політичного лідера і характеризується абсолютною легітимністю, особистою довірою і відданістю. Харизматичний тип влади переважає у перехідні часи, а також побутує в деяких африканських країнах як форма організованого політичного поклоніння.

Д. Істон на основі порівняння існуючих політичних систем виділив такі типи легітимності:

1) *Ідеологічний* – влада спирається на переконаності або вірі людей у правильність тих ідеологічних цінностей, які владою проголошені. Джерело – ідеологічні цінності.

2) *Структурний* – коли люди цінують механізми і норми існуючої системи влади. Джерело – специфічні політичні структури.

3) *Персоналістський* – виникає унаслідок морального схвалення народом осіб, що перебувають у владі (перетинається з харизматичним типом).

У реальній політиці різні типи легітимності влади у чистому вигляді не існують і доповнюють один одного. Тому доречно говорити про змішаний тип легітимності з переважанням елементів якогось з наведених вище типів. Проблеми забезпечення легітимності політичної влади в сучасній Україні пов'язані з економічною та соціальною нестабільністю суспільства, що знижує можливості влади. Вдосконалення і демократизація політичного управління передбачає пошук нових способів реалізації влади і певні.

Політична влада постає як надзвичайно складний, поліструктурний феномен, що відіграє у забезпеченні життєдіяльності суспільства найважливішу роль, виконуючи специфічні політичні функції. Політична влада виступає способом раціоналізованої регуляції суспільства, що детермінована історичними, соціально-культурними, економічними чинниками. Механізми її безпосередньої реалізації формуються в залежності від низки обставин, визначають основні параметри її діяльності, її успішність та ефективність. Вагоме значення у становленні тієї або іншої моделі функціонування влади належить таким формоутворюючим елементам як тип суб'єкта політичної влади, характер легітимації, владні ресурси і засади політики, інституціональні форми закріплення владних повноважень.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Чому поняття політики акцидентно вміщує уявлення про владу?
2. Які концепції політики вам відомі? Що і спільне і відмінне в них?
3. Охарактеризуйте ресурси влади.
4. Назвіть і коротко охарактеризуйте основні риси політичної, державної влади в умовах тоталітаризму.
5. Назвіть і коротко охарактеризуйте основні риси політичної, державної влади в умовах демократії.
6. У чому полягає проблема легітимності влади?
7. Яким чином політична влада здатна здійснювати реалізацію своєї волі?

Тема 15. ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ І ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

План

1. Сутність, структура та функції політичної системи.
2. Типи політичних систем.
3. Поняття та типи політичного режиму. Тоталітаризм, авторитаризм.
4. Демократія: сутність, принципи, ознаки.

1. Сутність, структура та функції політичної системи

Здатність суспільства реагувати на зростаючі потреби індивідів, адаптуватися до умов свого функціонування, що змінюються, забезпечується політичною системою. **Політична система** суспільства – цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних відносин, ідей, норм і традицій, спрямованих на здійснення політичної влади, керування та регулювання суспільно-політичних процесів.

Термін «політична система» був введений у політологію в 50-60-ті роки ХХ ст. американським вченим Д. Істоном. Системний підхід у політичній науці можна охарактеризувати таким чином:

а) політичне життя – це система поведінки, існування людини в тому суспільному середовищі, що її оточує, відкритому для впливу зовнішніх і внутрішніх джерел;

б) політична система – це ряд взаємодій, за допомогою яких у суспільстві розподіляються необхідні для цивілізованого життя цінності;

в) політична система має «регулюючий» і «саморегулюючий» потенціали, що дозволяють змінювати, корегувати внутрішні процеси і структури, щоб уникнути саморуйнування системи;

г) політична система динамічна і мінлива;

д) політична система може зберігати стійкість за наявності певного балансу між вхідними і вихідними діями і імпульсами.

Системний підхід дозволив більш чітко визначити місце політики в житті суспільства і виявити механізм соціальних змін у ньому. З одного боку, політика з'являється як відносно самостійна сфера, основне призначення якої – розподіл ресурсів і спонукання до сприйняття цього розподілу, в якості обов'язкового для більшості суспільств. З іншого боку, політика є частиною найбільш широкої цілісності – суспільства. Вона повинна реагувати на імпульси, що надходять у систему, запобігати конфліктам, що виникають з приводу розподілу цінностей між індивідами, групами. Отже, вважає Д. Істон, системний аналіз політичного життя базується на понятті системи, що занурена в середовище і підлягає впливу з його боку. Такий аналіз припускає, що система, щоб вижити, повинна мати здатність реагувати. Постійно підтримуючи зв'язок із зовнішнім середовищем, політична система за допомогою регулюючих механізмів виробляє відповідні реакції на імпульси, що надходять, пристосовуючись до зовнішніх умов функціонування.

Як бачимо, Д. Істон розділив основні компоненти своєї моделі на чинники (*вимоги і підтримка*), що «входять», і що «витікають» (рішення і дії), пов'язані з першими шляхом зворотного зв'язку. Вимоги він поділив на розподільні (про зарплату, робочий час, умови отримання освіти, медичні послуги тощо), регульовальні (про забезпечення громадської безпеки, контроль над ринком і виробниками тощо), комунікативні (про надання політичної інформації, про демонстрацію політичної сили та ін.), а також на зовнішні, що йдуть з середовища, і внутрішні, такі, що йдуть від самої системи. Вимоги – усього лише початковий матеріал, з якого формується кінцевий продукт, званий рішеннями. Інший вид імпульсів, що входять, – підтримка. Вона виступає в різних формах: матеріальною (виплата податків, різних обкладень, праця на громадських засадах тощо); дотримання законів і директив державної влади; активна участь в політичному житті (з метою збереження і затвердження політичних цінностей, шанобливого ставлення або пошани до влади, державної символіки тощо). На виході системи розташовуються «витікаючі» політичні рішення і дії з їх реалізації. Політичні рішення формуються на різних рівнях, стосовно конкретних умов.

Зі свого боку, Г. Алмонд вважає, що здатність політичної системи здійснювати перетворення в суспільстві й одночасно підтримувати стабільність, залежить від спеціалізації ролей і функцій політичних інститутів, що виступають як сукупність взаємозалежних елементів. Кожен елемент цілісності (держава, партія, еліти, право) виконує життєво важливу для всієї системи функцію. Отже, система може розглядатися не тільки в термінах «збереження», «зміни» і «адаптація», але і як «взаємодія» структур, здійснюючих певні функції. Усі разом вони забезпечують задоволення основних потреб системи. Виходячи з цього, він

визначив політичну систему як сукупність ролей і їхню взаємодію між собою, здійснюваних не тільки урядовими інститутами, але і всіма структурами суспільства з політичних питань.

Структурно політична система складається із підсистем, що є взаємозалежними одна від іншої і що забезпечують функціонування публічної влади. До їх числа прийнято відносити такі:

- *інституціональна* містить у собі державу, політичні партії, соціально-економічні та громадські організації і відносини між ними, які в сукупності утворюють політичну організацію суспільства. Центральне місце в цій підсистемі належить державі;

- *нормативна* містить у собі правові, політичні, моральні норми і цінності, традиції, звичаї. Через них політична система впливає на діяльність інститутів, поведінку громадян;

- *функціональна* охоплює методи політичної діяльності, засоби здійснення влади. Вона складає основу політичного режиму (згода, примус, насильство, авторитет);

- *комунікативна* включає усі форми політичної взаємодії як усередині системи (наприклад, між інститутами держави і політичними партіями), так і з політичними системами інших держав.

Функції політичної системи охоплюють такі:

1) *Агрегація інтересів* – узагальнення і узгодження претензій і вимог, перетворення їх на деяку політичну позицію, додання їй вигляду політичної платформи, політичної заяви, програми. Найчастіше ця функція здійснюється партіями, профспілками й іншими громадськими організаціями.

2) *Політична соціалізація* – залучення громадян до політичної діяльності. За допомогою політичного рекрутування заповнюються осередки в політичній системі, в його основі лежить та або інша форма відбору.

3) *Цілепокладання* – встановлення загальних цілей розвитку інших сфер суспільного життя – економічної, соціальної, духовної тощо. Закріплення цілей у політичних документах партій, конституціях і законах означає надання їм загального характеру. Політичне цілепокладання передбачає і ранжування цілей залежно від їхньої природи та реальних можливостей здійснення на стратегічні й тактичні, а також визначення пріоритетів у досягненні різних цілей.

4) *Мобілізаційна* – забезпечення максимального використання ресурсів суспільства відповідно до цілей і потреб суспільного розвитку.

5) *Політичного реагування* – тлумачення законів, припинення дій, які порушують норми, врегулювання конфліктів, накладення санкцій за порушення норм.

6) *Розподільча* – розподіл ресурсів, благ, цінностей, статусів, послуг у

суспільстві.

7) *Регулятивна* – пов'язана з потребами впорядкування й регламентації політичної поведінки та політичних відносин і полягає в утвердженні таких способів поведінки і діяльності індивідів, груп, організацій, форм їхніх взаємовідносин, які забезпечували б дотримання спільних інтересів і стійкість суспільних відносин. Здійснюється це на базі політичних норм, які впроваджують ідеали і цінності, стимули і мотиви суспільної поведінки, покликані допомогти уникненню й подоланню конфліктів та утвердженню прийнятних суспільних порядків.

2. Типи політичних систем

Одна з перших класифікацій (типологій) виходить із характеру взаємодій політичної системи із зовнішнім середовищем. За цим критерієм політичні системи поділяються на закриті і відкриті. *Закриті* політичні системи мають обмежені зв'язки із зовнішнім середовищем, вони несприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні, тобто ресурси розвитку знаходяться усередині таких систем. *Відкриті* системи активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом, успішно засвоюють передові цінності інших систем, вони рухливі й динамічні.

Досить розповсюдженою є класифікація політичних систем за політичними режимами, тобто на основі характеру і засобів взаємодії влади, особистості й суспільства. За цим критерієм виділяються *тоталітарні*, *авторитарні* та *демократичні* політичні системи.

За змістом і формами управління виділяється п'ять основних різновидів:

1. *Ліберальні* демократії, в яких прийняття політичних рішень орієнтоване на цінності індивідуалізму, свободи, власності.

2. *Комуністичні* системи чи авторитарно-радикальні, що орієнтуються на цінності рівноправності, соціальної справедливості.

3. *Традиційні* політичні системи, що спираються на олігархічні форми правління і орієнтуються на нерівномірний розподіл економічних ресурсів і соціальних статусів.

4. *Популістські* політичні системи, що переважають у країнах, які розвиваються; вони використовують авторитарні методи керування і прагнуть значної рівності в розподілі благ.

5. *Авторитарно-консервативні* політичні системи мають такі цілі: збереження соціальної й економічної нерівності, обмеження політичної участі населення.

За типом політичної культури і поділу політичних ролей між учасниками політичного процесу. Г. Алмонд виділив чотири типи політичних систем: англо-американська, європейсько-континентальна, доіндустріальна і частково

індустріальна, тоталітарна.

Для *англо-американської* політичної системи (США, Великобританія) характерний високий ступінь поділу політичних ролей і функцій між учасниками політичного процесу: державою, партіями, групами інтересів тощо. Влада і вплив розподілені між різними ланками політичної системи. Політична система функціонує в рамках однорідної культури, орієнтованої на захист загально визнаних у суспільстві ліберальних цінностей: волі, безпеки, власності тощо.

Європейсько-континентальна політична система (країни Західної Європи) відрізняється різноманітністю політичної культури, наявністю усередині національних культур протилежних орієнтацій, ідеалів, цінностей, властивих якомусь класу, етносу, групі, партії. Тому поділ політичних ролей і функцій відбувається не в масштабах суспільства, а усередині класу, групи і т. ін. Однак наявність різнорідних субкультур не заважає досягати згоди у суспільстві, оскільки є загальна культурна основа – ліберальні цінності.

Доіндустріальні й частково індустріальні політичні системи мають змішану політичну культуру. Вона складається з місцевих політичних субкультур, в основі яких лежать цінності клану, роду, громади, племені. Тому знайти згоду і компроміс тут, не вдаючись до насильства, практично неможливо. Інтеграція суспільства за допомогою насильства призводить до концентрації влади і впливу в руках вузького кола осіб.

Тоталітарні політичні системи функціонують на основі пріоритету класових, національних чи релігійних цінностей. Влада сконцентрована в руках монополюючої партії, групи осіб. Вона контролює всі сторони життєдіяльності суспільства та індивіда. Існують й інші класифікації (типології) політичних систем, але вони значно менш відомі.

3. Поняття та типи політичного режиму. Тоталітаризм, авторитаризм

Поняття «**політичний режим**» розкриває способи й механізми формування та розподілу політичної влади у політичній системі, форми взаємозв'язків суб'єктів політичного процесу. Воно висвітлює взаємодію суб'єктів політичного процесу у структурі політичної системи; способи й механізми розподілу влади у політичному просторі; характер відносин між політико-владними і політико-невладними суб'єктами, а також між політичними і неполітичними інститутами.

Сутність політичного режиму визначається тим, що у державі є пріоритетним – права держави чи права особистості; якою мірою держава визнає, гарантує, обмежує чи фальсифікує права, передбачені Загальною декларацією прав людини та різноманітними міжнародними конвенціями, що стосуються механізму реалізації сукупності політичних, громадянських, соціально-економічних і

соціально-культурних прав; чи порушує держава права людини (мотиви, форми, масштаби порушення).

Характеристика політичного режиму передбачає не тільки юридичні гарантії здійснення прав і свобод громадян, а також ступінь розвиненості структур судового і несудового захисту цих прав, ступінь зрілості інститутів громадянського суспільства, здатних не дозволити політичній владі виходити за межі правового поля.

Наступною істотною ознакою політичного режиму є розподіл влади між вищими державними органами – главою держави, урядом, парламентом, вищими судовими інстанціями. Важливе значення тут має обсяг повноважень тієї чи іншої гілки влади, а також чіткість правових меж компетенції між ними.

Політичний режим залежить також від співвідношення повноважень між державними, регіональними і місцевими владними структурами. Важливою рисою політичного режиму є відносини між державою і партіями, державою і групами тиску, між правлячою елітою та опозицією.

Важливою ознакою політичного режиму є стан ідеологічного процесу в суспільстві.

Виходячи з характеристики основних рис політичного режиму, розглянемо основні підходи до його типологізації: системний, класичний, який намагається охопити всі системні ознаки режиму; фрагментарний, що типологізує режим за конкретними проявами його основних ознак. Згідно з першим підходом до типологізації, політичний режим поділяють на тоталітарний, авторитарний і демократичний.

Тоталітарний режим ґрунтується на тотальному (лат. *totalitas* – загальність, цілісність) охопленні державою суспільного життя. Поняття "тоталітаризм" прийшло у філософсько-політичний лексикон у ХХ ст. з праць Дж. Джентіле, а у політику його ввів вождь фашистської партії Італії Б. Муссоліні. Дослідники тоталітаризму Ф. Хайек, К. Поппер, К. Фрідріх і З. Бжезінський розкрили генетичний зв'язок тоталітаризму з етатистським і соціалістичним ученнями, з існуванням масового суспільства і одномірної авторитарної особистості, кризою ліберального індустріального суспільства. Тоталітаризм – явище ХХ ст. Він виникає у кризових ситуаціях, породжених необхідністю форсувати модернізацію суспільства, де наявні, з одного боку, значна частина знедоленого населення й інтелектуалів-маргіналів, з іншого – могутні владні, технічні, психологічні можливості мобілізації мас для виходу з такої ситуації.

Для тоталітарного режиму характерні тотальний контроль держави за всіма сферами суспільства; монополізація влади в руках однієї партії, цілком підпорядкованій вождеві; повне панування єдиної ідеології, терористичний поліцейський контроль; мілітаризація суспільного життя і знищення громадянського

суспільства; проголошення принципу органічної єдності держави і народу; панування воєнної або планової економіки. «Образ ворога» завжди є найважливішим компонентом тоталітарної ідеології, що дозволяє режиму згуртувати суспільство перед загрозою як з боку саботажників, диверсантів, шпигунів усередині суспільства, так і з боку ворожого зовнішнього оточення. До тоталітарних режимів можна віднести гітлерівську Німеччину, сталінський СРСР, маоїстський Китай, Камбоджу при Пол Поті, Іран при Р.-М. Хомейні та режим Талібану в Афганістані.

Авторитарний режим характеризується зосередженням необмеженої влади в руках однієї особи або групи осіб, наступом на права і свободи громадян. Властиві такі риси як: прагнення використовувати силу у вирішенні конфліктних ситуацій і відсутність демократичних механізмів контролю за здійсненням влади; прагнення поставити під свій контроль всі потенційно опозиційні суспільні інститути – сім'ю, традиції, групи інтересів, засоби масової інформації і комунікації та ін.; перманентні, але найчастіше не дуже результативні пошуки режимом нових джерел влади (традиції і харизма лідера) і нової, здатної згуртувати еліту і суспільство, ідеології.

Однак, на відміну від тоталітарного режиму авторитаризм допускає окремі елементи демократизму, економічних свобод, існування парламентаризму, навіть боротьбу політичних партій. Якщо при тоталітарному режимі влада намагається контролювати всі без винятку сфери життя, прикриваючись гаслом органічної єдності з народом, то авторитарний режим порівняно з тоталітарним не вдається до тотального насадження ідеології з метою мобілізації народних мас на виконання «великих ідей», не передбачає примату партії й ідеології над державними інститутами, не заохочує егалітаризм і патерналізм. До авторитарних режимів можна віднести всі колишні абсолютні, а також сучасні монархії у слаборозвинених країнах (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія), військові диктатури (здебільшого в Латинській Америці), «патримоніальні тиранії», де держава є власністю сімейного клану і керується диктатурою особистої влади, а також режими суперпрезидентської влади (поширені у країнах Близького Сходу та СНД).

Демократичний режим включає сукупність ознак, протилежних тоталітаризмові: народний суверенітет, політичний плюралізм, консенсуальний тип політичної культури, правові гарантії політичних, громадянських і культурних свобод. Демократичний режим можна класифікувати за етапами розвитку демократизації – на демократичний режим першої хвилі демократизації (1896-1926 рр.), демократичний режим другої хвилі демократизації (після краху фашистського тоталітаризму – 1943-1962 рр.) і демократичний режим третьої хвилі (з'явився після 80-х років ХХ ст.).

4. Демократія: сутність, принципи, ознаки

Зміцнення демократії є прикметною тенденцією світового розвитку.

Базові принципи демократичного режиму влади є такі:

1) *народний суверенітет*, тобто первинним носієм влади виступає народ. Всяка влада від народу і делегується ним. Цей принцип не припускає ухвалення політичних рішень безпосередньо народом як, наприклад, на референдумі. Він лише припускає, що всі носії державної влади свої владні функції отримали завдяки народу, тобто безпосередньо шляхом виборів (депутати парламенту або президент) або побічно через обраних народом представників (сформований і підпорядкований парламенту уряд);

2) *вільні вибори* представників влади, які припускають наявність, принаймні, трьох умов: свободу висунення кандидатур як наслідок свободи утворення і функціонування політичних партій; свободу виборчого права, тобто загальне і рівне виборче право за принципом «одна людина – один голос»; свободу голосування, що сприймається як засіб таємного голосування і рівність для всіх в отриманні інформації і можливості вести пропаганду під час виборчої кампанії;

3) *підпорядкування меншини більшості* при чіткому дотриманні прав меншини. Головний і природний при демократії обов'язок більшості - це повага до опозиції, її права на вільну критику і права змінити, за підсумками нових виборів, колишню більшість у владі;

4) *реалізація принципу поділу влади*. Три гілки влади – законодавча, виконавча і судова – мають такі повноваження і таку практику, що два «кути» цього своєрідного «трикутника» при необхідності можуть блокувати недемократичні, такі, що суперечать інтересам нації, дії третього «кута». Відсутність монополії на владу і плюралістичний характер всіх політичних інститутів - необхідна умова демократії;

5) *конституціоналізм і панування закону* у всіх сферах життя. Закон домінує, незважаючи на осіб, перед законом всі рівні. Звідси «фригідність», «холодність» демократії, тобто вона раціональна. Правовий принцип демократії: «Все, що не заборонено законом, – дозволено».

6) наявність *конфліктуючих інтересів* і організація їх захисту з боку різних груп, які мають гарантований доступ до політичних інститутів. Розвиток і вирішення конфліктів здійснюється у згоді з правилами, які визначені заздалегідь, є ясними і доступними для всіх учасників. У цих правилах визначаються: а) особливості допуску до процедури політичної участі; б) можливі напрями діяльності, сукупність яких є визнаними стратегіями поведінки; в) критерій, що дозволяє обмежити сферу дії конфлікту. Результати демократичних конфліктів не просто різноспрямовані. Вони непередбачувані, оскільки демократія надає

можливість реалізації інтересів кожній політичній групі. Демократичний політичний режим, як видно, найповніше відповідає інтересам людини і сприяє прогресу суспільства.

Порівняльний аналіз демократичних режимів та притаманних їм форм правління становить важливий напрямок сучасної політології. Вагомий внесок його розвиток зробив голландський політолог А. Лійпхарт. Він вирізняє дві діаметрально протилежні її моделі (два типи демократичних режимів): мажоритарну або Вестмінстерську модель, взірцем якої є Великобританія, і консенсусну модель, котра може бути найвиразніше представлена через політичну систему Швейцарії.

Суть *Вестмінстерської* моделі – правління більшості (всі важливі питання вирішуються голосуванням за принципом більшості голосів). Вона, як наголошує А. Лійпхарт, є найбільш придатною для гомогенних суспільств. Суть *консенсусної* моделі – поділ влади між якомога більшою кількістю людей (через надання меншинам права вето з питань, що зачіпають їхні інтереси та через інші механізми). Консенсусна модель допоможе вирішувати проблеми гетерогенних (поділених, сегментованих, багатоскладових) суспільств.

Кожній із цих моделей відповідає певний тип взаємовідносин між виконавчою і законодавчою владами, спосіб створення урядових коаліцій, ступінь концентрації влади в законодавчих органах, ті чи інші типи виборчих систем, конституційного і державно-територіального устроїв.

Демократичні форми організації суспільства мають глибокі історичні традиції. Першою класичною формою демократії була давньогрецька, коли громадяни самі безпосередньо брали участь у підготовці, обговоренні та прийнятті рішень. Подібна форма правління являє собою *пряму демократію*. Своєрідне переосмислення та розвиток ідеї демократії отримали у XVII- XVIII ст. у творах видатних мислителів Просвітництва і лібералізму. Більше уваги стало приділятися вже не стільки тому, хто править, скільки механізму здійснення влади. Результатом цього стало опрацювання концепції *представницької демократії*, за якої громадяни беруть участь у прийнятті рішень опосередковано, вибираючи до органів влади своїх представників, покликаних виражати їх інтереси.

З XIX ст. розробляється модель *ліберальної демократії*, з якої основна увага приділяється створенню інституціональних та юридичних гарантій індивідуальної свободи, що запобігають будь-якому пригніченню особистості владою.

У деякому смислі протилежною *ідентитарна (колективістська)* модель демократії, що наголошує первинність однорідного за своїм складом народу у здійсненні влади та безумовність, абсолютність влади більшості (народу) над меншістю, в тому числі над окремою особою.

Плебісцитарна теорія демократії розвиває ідею про те, що кожний

громадянин повинен мати можливість принаймні схвалювати чи відкидати закони, які впливають на його життя, і які він зобов'язаний поважати.

Модель, за якою основною рушійною силою політики виступає не особистість і не народ, а суспільна група, – це *плюралістична демократія*. Наголошується, саме в ній формується особистість, її інтереси, ціннісні орієнтації й мотиви політичної діяльності. З допомогою групи (сімейної, професійної, етнічної, релігійної, регіональної) індивід реалізує можливість виражати й захищати свої інтереси. Звідси призначення демократії – стимулювати плюралізм, різноманітність соціальних об'єднань, надавати всім громадянам можливість відкрито й консолідовано висловлювати свої інтереси, що закріплюється у політичних рішеннях.

На необхідності участі широких верств населення не тільки у виборах своїх представників, а також у референдумах, зборах, а й безпосередньо – у процесі підготовки, прийняття та впровадження рішень, контролі їх виконання, наполягає партиципаторна модель демократії.

У реальному житті латиноамериканських, пострадянських країн склалися гібридні форми політичного режиму з елементами демократії. Серед них виділяють:

- *авторитарно-демократичний* (м'який авторитаризм) із сильною президентською владою, де президент має право самостійно формувати уряд, розпускати парламент, зміщувати голів місцевих державних адміністрацій, ліквідувати структури державного управління, мати перевагу над парламентом у формуванні судової влади. Однак при цьому режимі зберігаються всі демократичні інститути: парламент, виборча і партійна система, опозиція, органи місцевого самоврядування, судовий захист прав людини.

- *анархо-демократичний* режим, що передбачає широкі прерогативи представницької влади й органів місцевого самоврядування над виконавчими органами, а також широке застосування прямої демократії. Для анархо-демократичного режиму характерні дефіцит влади, відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, низький рівень адміністративного управління, а також поширення охлократичних настроїв у політичній діяльності;

- *олігархічно-клановий*, який ґрунтується на домінуванні у структурах політичної влади могутніх політико-бізнесових і мас-медіа угруповань, які, володіючи надприбутками, контролюють політичні структури – парламентські фракції, парти, громадські організації, а також сегменти інформаційного простору (телеканали, радіомовлення, газети тощо). Вони домоглися свого становища не в умовах конкуренції, де треба було виявити таланти, а в умовах свого монопольного становища у різних секторах економіки.

Розуміння політичної реальності як системи, де вирішальну роль відіграють взаємодії та взаємовідносини між державою, партіями, об'єднаннями, елітою, дозволяє проаналізувати динаміку владних процесів, внутрішні механізми функціонування політики, краще зрозуміти політичне життя в цілому. Політична система являє собою досить складний комплекс взаємопов'язаних та взаємозалежних структурних елементів, які через свою взаємодію забезпечують реалізацію надзвичайно важливих для суспільства функцій.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що нового для розуміння сфери політики дало застосування системного підходу?
2. Що таке політична система і яка її структура?
3. Які функції виконує політична система?
4. Які типи політичних систем ви знаєте і яким чином ви можете охарактеризувати політичну систему сучасного українського суспільства?
5. В чому полягають відмінності між тоталітаризмом і авторитаризмом?
6. Які принципи властиві демократичного режиму?

Тема 16. ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ. ПРАВОВА ДЕРЖАВА

План

1. Сутність, основні концепції походження та функції держави.
2. Форми державного правління.
3. Форми державного устрою.
4. Правова держава: поняття, ознаки принципи функціонування.

1. Сутність, основні концепції походження та функції держави

Держава розуміється як організація політичної влади, яка поширюється на всю територію країни і її населення і володіє для цього спеціальним апаратом управління, видає обов'язкові для всіх постанови і володіє самостійністю при вирішенні внутрішніх і зовнішніх справ.

Існує декілька концепцій походження держави.

Теологічна – пояснює виникнення держави, а також всі її рішення, діями і санкціями божественної волі. На монарха покладені основні обов'язки з поширення вчення Божого, з покарання ворогів, що творять зло, і зі створення умов для благочестивого життя людей.

Патріархальна – розглядає державу як продукт сім'ї, яка розрослася до розмірів держави, при цьому влада правителя тлумачиться як влада батька в сім'ї, а відносини між підданими і володарями – як сімейні відносини.

Договірна – засновується на тому, що виникненню держави передують природний стан суспільства і людини, який характеризується необмеженою свободою. Тільки після укладання суспільного договору безмежна свобода була введена в розумні межі шляхом створення держави як організації, покликаної забезпечити баланс різних суспільних інтересів, права і свободи особистості.

Психологічна – виходить з того, що держава існує через наявність у людини психологічних потреб жити в межах організованого суспільства, у відчутті необхідності колективної взаємодії або через схильність більшості до підпорядкування.

Класова (марксистська) концепція трактує державу класову за походженням (з'являється разом з поділом суспільства на класи) і за суттю (орган класового панування: орган пригнічення одного класу іншим).

Теорія завоювання (насильства) розглядає походження держави як результат завоювання сильними племенами слабких. Аналогічним чином тлумачиться і походження класової експлуатації. Для підтримки порядку і придушення опору знадобилося створення державних органів і прийняття законів. Подібне тлумачення держави було обґрунтовано австрійським політичним соціологом соціал-дарвіністського напрямку Л. Гумпловичем.

Органічна – проводить аналогію між державою і живим організмом як у структурі, так і в функціях. Всі елементи держави взаємопов'язані і доповнюють один одного. Порушення цієї гармонії призводить до хвороби всього організму і навіть до його смерті. Цей погляд на державу обґрунтував англійський соціолог Г.Спенсер.

Держава має свої **специфічні риси**, які відрізняють її від усіх інших форм об'єднання людей (роду, сім'ї), інститутів і організацій (партій, рухів тощо). *Найбільш суттєвими з них є такі:*

1) *Відділення публічної влади від суспільства*, коли комплекс влади не збігається з усім населенням і з'являється прошарок професійних управлінців. Це відрізняє державу від родоплемінної організації, заснованої на принципах самоуправління. Здійснення публічної влади вимагає певної організації – спеціального апарату (чиновників, суддів, армії тощо). Сучасна держава поєднує професійний апарат управління з представницькою системою, яка формується через вибори;

2) *Територіальний поділ населення*. Закони і повноваження державних органів поширюються на людей, які проживають у контурі кордонів державної території, держава будується на основі територіальної спільності людей, а не за принципами кровнородинних зв'язків або релігійними принципами, правда, в історії були приклади, коли кордони держави не були чітко визначені, наприклад, кочова імперія, створена Чингізханом;

3) *Суверенітет*. Це така властивість державної влади, яка виражається в її верховенстві і незалежності стосовно будь-яких інших влад всередині країни, а також у сфері міждержавних відносин. Виділяють внутрішній суверенітет, що означає право влади приймати або змінювати закони, обов'язкові для всього населення, і зовнішній суверенітет (в контексті міжнародних відносин), який передбачає свободу держави від контролю ззовні)

4) *Монополія* на легальне застосування сили, фізичний примус. Діапазон державного примусу простягається від обмеження свободи до фізичного знищення людини. Для виконання функцій примусу у держави є спеціальні засоби (зброя, тюрми тощо), а також органи – армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

5) *Монопольне право на стягнення податків і зборів* з населення. Податки необхідні для утримання апарату управління і для матеріального забезпечення державної політики.

6) *Організація суспільного життя на правових засадах*. Без права, законодавства держава не в стані ефективно керувати суспільством, забезпечувати безумовну реалізацію рішень, що приймаються. В будь-якому сучасному суспільстві є багато суб'єктів влади (сім'я, церква, партії тощо), однак, вищою владою, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій і установ, є держава. Лише їй належить право на видання законів і норм, що мають загальнообов'язковий характер.

7) *Претензія на представництво суспільства в цілому і захист загальних інтересів і спільного блага*. Ніяка інша організація не може представляти і захищати всіх громадян і не володіє для цього необхідними засобами.

Місце і роль держави в політичній системі суспільства розкривається в її **функціях**. Традиційно їх ділять на внутрішні і зовнішні. До внутрішніх відносяться такі:

- *економічна* – захист існуючого способу виробництва, регулювання через правові механізми взаємовідносин між суб'єктами ринку, стабілізація економіки і створення стимулів для економічного росту, регулювання «природних» монополій (зв'язок, енергетика). Питання про межі державного втручання в економічну сферу є одним з найскладніших у сучасній теорії і практиці. Сучасна держава повинна використовувати правові й економічні важелі (податки, пільги, кредити) для регулювання економічних процесів;

- *соціальна* – задоволення потреб людей в роботі, житлі, підтримці здоров'я, надання соціальних гарантій соціально вразливим групам населення (молоді, пенсіонерам, безробітним, сиротам, інвалідам, багатодітним сім'ям тощо). Держава цією функцією коригує негативні наслідки ринкової конкуренції, регулює нерівність в доходах;

- *правова* – забезпечення законності і правопорядку;
- *політична* – забезпечення політичної стабільності, вироблення політичного курсу, що відповідає потребам максимально широких верств населення або потребам підтримки політичного панування класу власника;
- *освітня і культурно-виховна* – ці функції спрямовані на формування умов для отримання освіти, а також умов для задоволення культурних потреб населення;
- *екологічна* – охорона природного середовища. До зовнішніх функцій належать такі:
 - *захист інтересів держави на міжнародній арені;*
 - *забезпечення оборони країни;*
 - *розвиток співробітництва і інтеграції з іншими країнами та регіональними структурами.*

2. Форми державного правління

Під **формою правління** розуміють організацію верховної державної влади, особливо вищих і центральних її органів, структуру, компетенцію, порядок утворення, тривалість їхніх повноважень, взаємовідносини з населенням, ступінь участі останнього в їх формуванні та функціонуванні.

Форми правління розрізняються залежно від того, здійснюється верховна влада однією особою чи колегіально від імені народу. У зв'язку з цим і виділяють монархічні та республіканські форми правління.

У *монархії* (термін «монархія» грецького походження й означає «єдиновладдя») вищі повноваження державної влади здійснюються одноособовим правителем, який отримує владу у спадок і, як правило, довічно. Розрізняються монархії абсолютні та конституційні, що, у свою чергу, поділяються на дуалістичні і парламентські.

Абсолютна монархія являє собою різновид монархічної форми правління, що характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повнотидержавної влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також духовної (релігійної) влади в руках монарха. Донині збереглося вісім абсолютних монархій: Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія. В абсолютних монархіях правитель здійснює усю повноту законодавчої та виконавчої влади.

Дуалістична монархія є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентської. При дуалістичній монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх фактично зберігає значні владні повноваження у сфері виконавчої влади, що ставить його в центр усієї політичної системи цієї держави. Так, в дуалістичній монархії уряд несе відповідальність безпосередньо перед монархом. У наш час дуалістична монархія існує в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Парламентська монархія являє собою форму правління, при якій монарх – це номінальний глава держави, у якого немає реальних владних повноважень. Фактичні повноваження державної влади здійснюють парламент і утворений ним уряд. Конституція формально відносить до компетенції монарха широке коло питань, але він не має права вирішувати їх самостійно. За монархом закріплюються представницькі функції, його постать символізує велич держави, її історію та кращі традиції. Ця форма правління існує в Великобританії, Іспанії, Швеції, Норвегії, Данії, Голландії, Бельгії, Японії та деяких інших країнах.

Республіка (від лат. *respublica* – суспільна справа) – це форма правління, що характеризується виборністю вищих представницьких органів влади. Це означає, що в республіці народ так чи інакше, але обов'язково бере участь у формуванні органів державної влади, які обираються на певний строк. Виняток роблять тільки для судових органів у деяких країнах, де судді, щоб забезпечити їх фактичну незалежність, обираються чи призначаються довічно. У більшості країн установлюється додаткове обмеження щодо того, скільки разів можна бути обраним на ту чи іншу посаду. Інакше кажучи, в республіці реалізується принцип змінюваності.

Республіканське правління засноване на принципі поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Парламент займається законотворчою діяльністю, а уряд та інші виконавчо-розпорядчі органи організують їх виконання. Судові органи покликані здійснювати правосуддя. Посадові особи в республіці несуть відповідальність за свої дії або бездіяльність. Отже, республіканській формі правління притаманні такі ознаки, як *колегіальність, розподіл державно-владних повноважень, виборність, відповідальність, відносна короткостроковість виконання повноважень*.

Сучасна практика державного республіканського будівництва знає два основні види республіки – президентську і парламентську, а також змішану (напівпрезидентську) республіку.

У *президентській* республіці, зразком якої є США, існує чітке розмежування повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади. Тут найбільш послідовно проведений в життя принцип поділу влади, а відносини між гілками влади будуються на основі механізму стримувань і противаг.

І законодавча, і виконавча влада у президентській республіці формуються безпосередньо народом. Главою виконавчої влади є президент, який поєднує виконавчі повноваження з функціями глави держави, не несе політичної відповідальності перед парламентом. Уряд формується президентом і відповідальний перед ним. Головна ознака цієї форми правління – відсутність відповідальності виконавчої влади перед парламентом за проведену політику.

Парламент займається винятково законотворчістю, не втручається у

формування уряду і здійснення виконавчої влади. Парламент несе відповідальність тільки перед виборцями, тому тут неможливий достроковий розпуск парламенту. Президент не має права законодавчої ініціативи і не втручається в законодавчий процес.

Парламентська республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту в системі органів державної влади, перед яким уряд несе політичну відповідальність. У парламентських республіках парламент не тільки здійснює законодавчу діяльність, але й формує уряд, який відповідальний перед парламентом, тобто парламент має право висловити уряду недовіру чи відмовити в довірі.

Головна ознака парламентської республіки – політична відповідальність уряду перед парламентом. Він формується тільки парламентським шляхом з лідерів партії, що одержали більшість у парламенті, і залишається при владі доти, доки він має у своєму розпорядженні підтримку парламентської більшості. Особливістю цього виду республіки є наявність посади прем'єр-міністра, якого обирає (призначає) парламент.

В парламентській республіці президент, якого обирає парламент, є лише номінальним главою держави, в основному виконує представницькі функції. До парламентських республік можна віднести Австрію, Італію, Індію, Молдову, Німеччину, Фінляндію, Туреччину, Угорщину, Чехію, Словаччину, Естонію і деякі інші країни.

Змішана республіка як форма правління сполучає в собі ознаки і президентської, і парламентської республіки. Але таке співвідношення буває різним, залежно від цього виділяють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки. Від президентської республіки запозичується посада президента, який обирається народом, володіє певними виконавчими повноваженнями. Від парламентської республіки береться парламентська відповідальність виконавчої влади. Для змішаної республіки характерним є те, що президент і парламентська більшість можуть конкурувати між собою при формуванні уряду. Президент бере безпосередню участь у призначенні глави уряду, має ряд повноважень, що дають йому можливість активно втручатися в політичний процес. До цих країн належать Ірландія, Ісландія, Португалія, Фінляндія, Польща, Україна та інші.

3. Форми державного устрою

Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого і її територіальних складових. Розрізняють дві основні форми – унітарну і федеративну.

Унітарною (франц. *unitaire* – єдиний, від лат. *unitas* – єдність) є така держава,

територія якої складається з адміністративних або політико- адміністративних одиниць. Для унітарної держави властиві такі ознаки: по-перше, тут є єдина конституція, норми якої застосовуються на всій території країни без будь-яких вилучень або обмежень. По-друге, єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких також поширюється на територію всієї країни. По-третє, єдина система права. Місцеві органи управління зобов'язані застосовувати у відповідних адміністративних і політико- адміністративних одиницях нормативні акти, які приймаються центральними органами державної влади. Їхня власна нормовстановлююча діяльність має сутопідлеглий характер. По-четверте, єдина судова система, яка здійснює правосуддя на всій території країни, керуючись єдиними нормами права; судові органи, що створюються в територіальних одиницях, є ланками єдиної централізованої судової системи. По-п'яте, єдине громадянство. Населення унітарної держави має єдину політичну належність. Ніякі адміністративно- територіальні одиниці власного громадянства мати не можуть. Унітарна форма державного устрою є переважаючою у світі. Унітарні, зокрема, більшість держав Європи, Латинської Америки та Африки.

Федерація – це союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю. Федеративна форма державного устрою має такі характерні ознаки:

1) Територія федеративної держави в політико-адміністративному плані не є єдиним цілим. Вона складається з територій суб'єктів федерації. У деяких федераціях поряд з державними утвореннями наявні такі територіальні одиниці, які не є суб'єктами федерації і не входять до їх складу. Прикладом може бути федеральний округ Колумбія в США з розташованою у ньому столицею держави Вашингтон.

Державні утворення, які складають федерацію, не є державами у повному розумінні слова, оскільки вони не мають такої обов'язкової ознаки держави, як суверенітет, тобто верховенства на своїй території і незалежності у зовнішніх зносинах. Верховенство на території суб'єктів федерації мають центральні (федеральні) органи державної влади. Суб'єкти федерації не можуть мати власної грошової одиниці, армії, виступати суб'єктом міжнародного права. У разі порушення загальнофедеральної конституції або загальнофедерального законодавства центральна влада має право застосування примусових заходів стосовно суб'єктів федерації. За суб'єктами федерації не визнається право одностороннього виходу (сецесії) з союзу (виняток становили лише СРСР і ЧССР, конституції яких таке право передбачали, проте правового механізму виходу не існувало).

2) У більшості федеративних держав поряд із загальнофедеральною конституцією і загальнофедеральними законами діють конституції і закони

суб'єктів федерації. При цьому забезпечується верховенство федеральної конституції і федеральних законів. Суб'єкти федерації наділяються правом видання законодавчих актів у межах конституційно встановленої для них компетенції. Ці акти діють лише на території суб'єкта федерації й повинні відповідати федеральному законодавству.

3) У федеративній державі поряд із федеральною системою органів законодавчої, виконавчої та судової влади існують системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади суб'єктів федерації. Порядок їх організації і компетенцію визначають, як правило, конституції суб'єктів федерації. Загальною закономірністю є те, що організація органів влади суб'єктів федерації майже завжди копіює федеральну форму правління.

4) Відмінною ознакою федеративного державного устрою є двопалатна структура союзного парламенту. В минулому були однопалатні парламенти при федеративному державному устрої. Нині двопалатна структура парламенту прийнята майже в усіх федеративних державах. При цьому верхня палата забезпечує представництво суб'єктів федерації.

5) У більшості федерацій поряд з федеральним громадянством існує і громадянство суб'єктів федерації. Тут ідеться не про подвійне громадянство, а про два рівні громадянства однієї держави. Передумовою отримання громадянства суб'єкта федерації є наявність загальнофедерального громадянства. Наявність громадянства суб'єкта федерації впливає на зміст правового статусу громадянина всередині країни, але в міжнародно-правовому плані всі громадяни федеративної держави мають єдиний статус.

Ще однією формою державного устрою є *Конфедерація* – це союз держав, за якого вони зберігають свій суверенітет у повному обсязі. Конфедеративна форма об'єднання держав характеризується такими основними ознаками:

- 1) конфедерація утворюється на основі відповідних договорів;
- 2) суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу з неї;
- 3) суверенітет у конфедерації належить державам, які входять до її складу;
- 4) до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань: війни і миру, зовнішньої політики, формування єдиної армії, системи комунікацій тощо;
- 5) у конфедерації утворюються тільки ті державні органи, які необхідні для вирішення завдань, особливо виокремлених за договірними актами;
- 6) постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних повноважень;
- 7) суб'єктам конфедерації належить право відмови у визнанні або в застосуванні актів союзної влади та ін.

4. Правова держава: поняття, ознаки принципи функціонування

Правова держава – це держава, у якій організація й діяльність державної влади в її взаєминах з індивідами і їхніми об'єднаннями заснована на праві і йому відповідає. Ідея правової держави спрямована на обмеження влади (чинності) держави правом; на встановлення правління законів, а не людей; на забезпечення безпеки людини в його взаємодіях з державою. Основні ознаки правової держави:

1) Здійснення державної влади відповідно до принципу її поділу на законодавчу, виконавчу, судову з метою не допустити зосередження всієї повноти державної влади в або одних руках, виключити її монополізацію, узурпацію однією особою, органом, соціальною верствою, що закономірно веде до «жахуючого деспотизму» (Ш. Монтеск'є).

2) Наявність Конституційного Суду – гаранта стабільності конституційного ладу – органа, що забезпечує конституційну законність і верховенство Конституції, відповідність їй законів і інших актів законодавчої й виконавчої влади.

3) Верховенство закону й права, що означає: жоден орган, крім вищого представницького (законодавчого), не вправі скасовувати або змінювати прийнятий закон. Всі інші нормативно-правові акти (підзаконні) не повинні суперечити закону. У разі ж протиріччя пріоритет належить закону. Самі закони, які можуть бути використані як форма легалізації сваволі (прямій протилежності права), повинні відповідати праву, принципам конституційного ладу. Лише відповідним рішенням Конституційного Суду чинність неправового закону підлягає призупиненню, і він направляється в Парламент для перегляду.

4) Зв'язаність законом рівною мірою як держави в особі його органів, посадових осіб, так і громадян, їхніх об'єднань. Держава, що видала закон, не може саме його й порушити, що протистоїть можливим проявам сваволі, свавілля, уседозволеності з боку бюрократії всіх рівнів.

5) Взаємна відповідальність держави й громадянина: громадянин відповідальний перед державою, але й держава несе відповідальність перед громадянином за невиконання взятих на себе зобов'язань, за порушення прав і свобод

6) Реальність закріплених у законодавстві основних прав людини, прав і свобод особи, що забезпечується наявністю відповідного правового механізму їхньої реалізації, можливістю їхнього захисту найбільш ефективним способом – у судовому порядку.

7) Реальність, дієвість контролю й нагляду за здійсненням законів, інших нормативно-правових актів, слідством чого є довіра людей державним структурам, обіг для дозволу сугубо юридичних суперечок до них, а не, наприклад, у газети, на радіо й телебачення.

8) Правова культура громадян – знання ними своїх обов'язків і прав, уміння ними користуватися; поважне відношення до права, що протистоїть «правовому

нігілізму» (віра в право чинності й невір'я в чинність права).

Держава є складноорганізованим утворенням, що включає значну кількість важливих елементів, взаємодія між якими забезпечує виконання управлінських, координуючих, інтеграційних, контролюючих функцій заради досягнення загального блага. Уявлення про правову державу асоціюються з двома фундаментальними ознаками: порядком у державі та захищеністю громадян. Кожна людина може по праву розраховувати на передбачуваність, послідовність, надійність прийнятих рішень, має свої права та обов'язки, чітко визначені закони. У своїй завершеній формі така настанова дістала реалізації у вигляді політичної демократії та її найважливіших інститутів, діючих згідно з принципами політичного та ідеологічного плюралізму, парламентаризму, конституціоналізму, виборності посадових осіб тощо.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що таке держава і які головні концепції її походження?
2. Що розуміють під формою правління і на підставі чого виділяють різні форми правління?
3. В чому полягає відмінність в утворенні та функціонуванні органів влади за умов монархії і республіки?
4. Які розрізняють дві основні форми державного устрою?
5. В чому полягає відмінність між унітарною і федеративною державою?
6. Що таке правова держава і які основні її ознаки ?
7. Чому правовий нігілізм є антиподом правової культури громадян?

Тема 17. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

План

1. Сутність, походження, типи та функції політичних партій.
2. Сутність та типи партійних систем.
3. Громадсько-політичні організації та рухи.
4. Громадянське суспільство.

1. Сутність, походження, типи та функції політичних партій

Одним із головних інститутів політичної системи будь-якої демократичної держави є партії. Політична партія (від латинського – частина) – організована група однодумців, яка виражає і представляє інтереси частини народу або певної соціальної групи чи кількох груп і має на меті реалізацію та досягнення цих інтересів шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Слово «партія» латинського походження воно означає частини більшої спільноти або цілісності. Існує думка, що партії виникли тоді, коли з'явилася політика, тобто в рабовласницькому суспільстві. Формування політичних партій у сучасному розумінні відбувається наприкінці XVIII – XIX ст., з виникненням і в результаті буржуазних революцій в Європі та Америці парламентів і парламентаризму як форми і принципу організації та здійснення державної влади. Масові партії виникають у другій половині XIX ст. Виникнення масових партій сприяли два основних чинники: розширення виборчих прав і розвиток робітничого руху. Останнім часом з'явилися універсальні партії, які найбільш динамічно зростали і стали перспективними у Європі і Америці. Наприкінці XIX ст. сталися великі зміни в соціальному і політичному житті суспільства в суспільній орієнтації людей. Партії почали звертатися до всіх груп населення.

В основі класифікації політичних партій можуть бути різні критерії: соціальні засади, ідейні, світоглядні цінності, принципи організації та ін. Виходячи з природи соціальних засад, можна виділити партії, які представляють інтереси: окремих класів (наприклад, буржуазні, робітничі, селянські, поміщицькі та ін.); окремих соціальних прошарків і груп (наприклад, інтелігенції, дрібної буржуазії, селян-фермерів та ін.); кількох класів і соціальних груп (наприклад, політичні партії, що виникли на основі національно-визвольних рухів.

За світоглядними позиціями певною мірою розрізняють: ідейно- політичні, або так звані світоглядні партії, які у своїй діяльності керуються певними ідейними принципами; прагматичні, або так звані партії для виборів, які не мають ідеологічних програм і головна їхня мета – мобілізація якнайбільшої частини електорату (виборців) для перемоги на виборах.

У свою чергу, серед ідейно-політичних партій можна виділити:

- *консервативні* – Консервативна партія Великобританії, Християнсько-демократичний союз (ХДС, Німеччина) – політичні партії, які прагнуть зберегти суспільно-політичний лад, що існує;

- *реформістські* (всі соціал-демократичні та соціалістичні партії Європи), які орієнтуються на значні зміни та перетворення того чи іншого ладу, але за умови збереження його засад;

- *революційні* – марксистські, або марксистсько-ленінські політичні партії (свого часу такою партією була КПРС), які відкидають існуючий політичний лад і ставлять за мету його повалення і заміну іншим ладом;

- *реакційні* політичні партії, що орієнтуються на часткове або повне повернення до старого ладу.

За принципами організації розрізняють:

- *кадрові* партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову

підтримку привілейованих прошарків суспільства;

- *масові* партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності;

- партії, які будуються на принципах *індивідуального членства*, формально закріплених у статуті, формах і умовах вступу до партії, партійній дисципліні та ін.;

- партії, в яких *немає інституту офіційного членства*, а належність до партії визначається, наприклад, через голосування за її кандидатів на виборах;

- партії, які допускають *колективне членство*, в тому числі профспілок, трудових колективів та ін.

Політичні партії розрізняють також за місцем, яке вони займають у системі державної влади, а також за ставленням їх до правлячого режиму. Тут можна виділити правлячі й опозиційні партії, легальні та нелегальні, партії-лідери і партії аутсайдери, партії, які правлять монополюю і які правлять у складі коаліції.

Основними функціями політичних партій є: представництво соціальних інтересів; соціальна інтеграція; політична соціалізація; створення ідеологічних доктрин; боротьба за державну владу й участь у її здійсненні; вироблення політичного курсу; формування громадської думки; залучення до своїх лав.

2. Сутність та типи партійних систем

Залежно від багатьох обставин, а надто від характеру наявного політичного режиму, в кожній країні складається певна партійна система. Партійна система – це сукупність партій (правлячих та опозиційних), які тісно пов'язані між собою та з державою і які беруть участь у здійсненні державної влади. Під терміном «партійна система» розуміють:

- право партій на формування власної системи правління;

- сукупність політичних сил, представлених у парламенті, або таких, що прагнуть до представництва в ньому;

- сукупність відносин між легальними діючими політичними партіями, що виявляються у суспільній боротьбі або суперництві за владу в суспільстві;

- сукупність політичних партій, що існують у країні незалежно від форм діяльності та ступеня інституціоналізації, згідно з чинним законодавством. Найбільш поширена типологія партійних систем ґрунтується на кількісному критерії – кількості партій, які реально борються за владу або здійснюють вплив на неї. Відповідно вирізняють: однопартійну, двопартійну та багатопартійну системи. Ця типологія належить М. Дюверже, який виокремлює також «систему двох з половиною партій» – проміжний варіант між двопартійною та багатопартійною системами, коли сили двох партій врівноважуються.

Типологія партійних систем Дж. Сарторі базується на якісних критеріях і охоплює:

1. *Однопартійну* систему, що має такі ознаки:

- існування тільки однієї легальної партії та заборона утворення інших;
- зрощення партійного апарату з державним;
- тоталітарний політичний режим.

2. Систему з *гегемоністською* партією – існує декілька партій, але одна є постійним політичним гегемоном.

3. Систему *домінуючої* партії – домінуюча партія демократично співіснує з іншими партіями.

4. *Двопартійну* систему, яка характеризується такими рисами:

- наявність кількох політичних партій;
- існуванням двох партій, значно пріоритетніших за інші;
- формуванням складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах;
- впливовою опозиційною партією, яка програла вибори;
- демократичним політичним режимом.

5. Систему *поміркованого (обмеженого) плюралізму*:

- наявність у країні багатьох політичних партій;
- репрезентація в парламенті лише кількох партій;
- репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій;
- відсутність позасистемної опозиції;
- демократичний політичний устрій.

Залежно від механізму формування уряду вирізняють декілька варіантів системи обмеженого плюралізму: *однопартійне правління* – уряд формується партією, яка дістала абсолютну більшість голосів на парламентських виборах; *двоблокова коаліція* – уряд формується одним із двох блоків, що перемогли на виборах; *мультипартійна коаліція* – уряд формується з представників декількох партій на основі їх пропорційного представництва в парламенті за результатами виборів.

6. Систему *крайнього (поляризованого) плюралізму*:

- наявність багатьох політичних партій;
- гострота ідеологічного розмежування між ними;
- присутність серед опозиційних партій позасистемних;
- формування уряду партіями центру;
- наявність двосторонньої деструктивної опозиції;
- демократичний політичний режим.

7. Партійну систему *атомізованого плюралізму*:

- наявність і незначна впливовість усіх партій;
- присутність серед опозиційних партій позасистемних;

- формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції;
- демократичний або авторитарний політичний режим. Існують два різновиди атомізованої системи:
 - система крайнього плюралізму – уряд формується або на широкій коаліційній основі, або за позапартійними критеріями;
 - авторитарна псевдопартійність – багато партій ведуть боротьбу, але реальна влада і контроль над ситуацією в країні перебуває в руках військової верхівки.

3. Громадсько-політичні організації та рухи

Громадсько-політичні організації та рухи – це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення і захисту їхніх багатогранних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхніх статутах. Суспільні рухи і громадські організації не ставлять перед собою мету завоювати державну владу. На відміну від політичних партій вони ніякими своїми структурами не входять до державних інститутів, проте, будучи частиною політичної системи суспільства, можуть здійснювати істотний вплив на неї, зокрема в разі зміни правлячих сил і навіть характеру влади.

Громадські організації та суспільні рухи об'єднують людей різнопартійної приналежності, різних ідеологічних переконань для досягнення певних цілей. У цьому полягає ще одна відмінність їх від політичних партій, щоб об'єднують людей лише певної ідеологічної орієнтації і виключають їх членство в інших партіях.

Останнім часом значно активізувався процес утворення масових організацій і рухів, поживилась і їх діяльність. Причини активності зумовлені такими обставинами: наростання кризових явищ і процесів у різних сферах людського життя; загрозою війни з застосуванням зброї масового знищення; дедалі більшим руйнуванням життєвого середовища людини - виникнення екологічної катастрофи; реакцією - відповіддю на наступ консервативних сил у різних країнах сучасного світу; актуалізацією гуманістичних цінностей та ідеалів у суспільній свідомості й боротьбою за їхнє практичне втілення в життя; зростаючим культурним рівнем широких верств населення; стрімким розвитком усіх видів комунікацій, які полегшують спілкування людей та сприяють їхньому об'єднанню.

Громадські організації та рухи виникають із природної потреби сучасної людини бути співучасником у справах суспільства. Оскільки в повсякденному житті людина не може займатися справами суспільства, це за неї роблять громадські об'єднання. Вони звільняють людину від необхідності бути постійним учасником суспільно - політичного життя, самостійно вирішувати безліч проблем. Ціна, яку платить людина за краще відображення й задоволення власних проблем та інтересів організацією, полягає в обов'язку коритися встановленим в ній

правилам. У такий спосіб обмежується довільний характер поведінки людини. Відзначають, що громадські об'єднання виникають здебільшого знизу, але іноді за ініціативою згори, створюються для реалізації різних потреб і суспільних інтересів та діють в інтересах своїх членів. Свідченням колективістського характеру діяльності громадських організацій та рухів є їхня масовість, характер внутрішньої структури.

Громадські організації та рухи надають широкі можливості для суспільної ініціативи мас, виявлення їхнього самоврядування, завдяки демократичним принципам їхнього устрою. Громадські об'єднання, найчастіше, реалізують себе у вигляді формальних і неформальних організацій і громадських рухів.

Громадські організації і рухи мають різноманітні функції. Їх можна поділити на дві групи: функції, що їх громадські організації і рухи виконують відносно системи влади в державі; функції, виконувані щодо інтересів членів цих організацій та рухів.

У першій групі можна відокремити дві основні функції: опозиційну і творчу. Із другої групи функцій можна відокремити захисну і допоміжну.

Щоб розібратися в широкому спектрі громадських об'єднань, треба зупинитись на їхній типології. Насамперед можна їх поділити на традиційні і нові.

До традиційних громадських організацій і рухів відносять: профспілкові, жіночі, молодіжні, економічні, освіти й культури, наукові й науково-технічні, творчі, оборонні, спортивні, туристські та інші. До нових соціальних організацій та рухів належить: екологічні, альтернативні, громадської ініціативи, національні.

Громадські організації та рухи можна класифікувати за інтересами чи діяльністю: за економічними інтересами – кооперативні, споживчі спілки та інші; за суспільно-політичними інтересами розрізняють організації культурного, гуманітарного релігійного напрямів; за методами діяльності та правового статусу: легальні та офіційні, напівлегальні та неформальні (наприклад, мосонська ложа); за місцем діяльності, за місцем докладання сил у структурі політичної влади: любі самоврядні організації, які добиваються урядових дотацій; за видами діяльності: економічні, освіти і культури, опікунські, охорони здоров'я, природи конфесійні, оборонні, спортивні, туристські. Громадські організації та рухи виконують важливу роль у політичній системі, в суспільно-політичному житті в цілому. Вони є своєрідною з'єднувальною ланкою між функціонуванням державних органів і відповідними діями населення країни. Громадські об'єднання надають велику допомогу владним структурам у виконанні функцій управління. Громадські організації та рухи привертають увагу широких мас населення до гострих проблем, пропонують способи вирішення проблем, вимагають від держави їх вирішення. Громадські об'єднання часто є здоровою альтернативою негативним процесам, виступають за вирішення соціальних, гуманітарних, національних, екологічних

проблем, розгортають рух за здоровий спосіб життя. Вони, виконуючи свої функції, сприяють розвиткові активності та ініціативи широких верств населення.

4. Громадянське суспільство

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і стосунків, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, приватних інтересів і потреб.

Громадянське суспільство має складну структуру і включає економічні, духовні, релігійні, етнічні, родинні й інші стосунки та інститути, не опосередковані державою. Воно охоплює виробниче і приватне життя людей, їх традиції, звичаї, сфери освіти, науки, культури, що знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави.

Ознаки громадянського суспільства такі:

Базисом громадянського суспільства є багатоукладна ринкова економіка, плюралізм форм власності, самостійність суб'єктів господарювання. Важливою умовою функціонування цивільного суспільства є також наявність розвиненої соціальної структури, що відображає різноманіття різних груп і шарів. *Соціальною основою* складає так званий середній клас, що включає найбільш активну частину населення. Духовна сфера громадянського суспільства передбачає *плюралізм* в області ідеології, реальну *свободу слова*, друку, сумління, досить високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особи.

Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи і формується переважно знизу, спонтанно як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави у вільних громадян-власників, готових узяти на себе господарську і політичну відповідальність.

Співвідношення між правовою державою і громадянським суспільством полягає у такому.

- Формування і розвиток інститутів цивільного суспільства йде одночасно і в тісному зв'язку із формуванням політичних інститутів правової держави. Громадянське суспільство і держава нерозривно зв'язані між собою і передбачають одне одного. Громадянське суспільство виступає як сфера реалізації приватних інтересів і потреб – індивідуальних і колективних, часто протилежних один одному. Держава ж як виразник волі всього населення покликана примирити, поєднати ці інтереси, забезпечити консенсус з головних питань суспільного життя.

- Взаємини між громадянським суспільством і державою носять складний, часто конфліктний характер. Система громадянського суспільства, що саморозвивається, постійно відчуває тиск з боку держави. В умовах тоталітарних режимів відбувається етатизація (одержавлення) суспільства, фактичне знищення або крайнє звуження незалежності громадського життя від держави. При

демократичному режимі держава і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери. Вирішення суспільних проблем здійснюється шляхом компромісу між державою і суспільством. Дійсно демократичний політичний режим можливий лише там, де є громадянське суспільство.

Ознаки громадянського суспільства виявляються у таких аспектах:

1) визнання автономної особи головним суб'єктом, а її прав і свобод, честі і гідності – вищими соціальними цінностями; вміння протистояти сваволі держави;

2) самореалізація прав вільних і рівноправних громадян через такі інститути, як сім'я, церква, різні об'єднання, засоби масової інформації тощо;

3) добровільне формування інститутів – громадських об'єднань (прибуткових і неприбуткових) на засадах самоорганізації і самоврядування (знизу, а не конструюванням згори за наказом держави) та регулювання внутрішніх відносин відповідно до корпоративних норм, які створює кожний з них; забезпечення самоорганізації суспільства за допомогою координації;

4) задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів людини та її добровільних об'єднань на засадах співпраці, що відбувається поза безпосереднім втручанням держави;

5) наявність рівних можливостей громадян та їх об'єднань вільно і безпечно розпоряджатися своїми силами, здібностями, майном, власністю;

6) урегульованість і упорядкованість суспільних відносин, завдяки яким діяльність автономних осіб та їх об'єднань відбувається в межах історично сформованих соціальних норм і принципів (моральних, релігійних, звичаєвих), при опорі на чинне право і власну правосвідомість;

7) є середовищем формування норм права в результаті багаторазового повторення одних і тих самих суспільних відносин, що вимагають формального упорядкування, тобто виробляє соціальний стандарт поведінки у межах фактичних відносин, а завдяки визнанню його державою цей соціальний стандарт доводиться до статусу юридичного, стає нормою права;

8) слугує соціальним джерелом побудови правової держави. Структура громадянського суспільства є складною. Вона охоплює економічні сфери та інститути (приватна власність, вільна праця, підприємництво); організацію і діяльність об'єднань громадян (громадських союзів, політичних партій, профспілок, творчих асоціацій, релігійних громад, соціальних рухів тощо), що добровільно сформувалися; сферу освіти, виховання, науки, культури, сім'ї, систему засобів масової інформації тощо.

Головним суб'єктом громадянського суспільства є автономна особа:

- суб'єкт, що усвідомлює себе вільним членом суспільства згідно з розумінням свободи, прийнятими в цьому суспільстві;

- суб'єкт, вільний економічно, наділений економічними правами і свободами,

у тому числі правом приватної власності («суб'єкт-власник»), і має право вибору форм і видів трудової діяльності, зокрема підприємницької;

- суб'єкт, вільний ідеологічно і політично, тобто який має можливість бути членом політичної партії чи об'єднання, опозиційних щодо існуючої державної влади; має право брати або не брати участь у виборі органів державної влади і місцевого самоврядування;

- суб'єкт, що усвідомлює свою відповідальність перед суспільством;

- суб'єкт, захищений законом від прямого втручання і свавільних обмежень з боку держави.

Громадянське суспільство виправдовує свою назву не тим, що складається з громадян, а тим, що створює належні умови для реалізації їх можливостей для самореалізації. Головною передумовою свободи людини і всього суспільства є власність в усьому розмаїтті форм і видів, насамперед приватна власність, що виконує соціальну функцію.

Власність покликана:

1) забезпечити добробут усіх;

2) відкрити економічний простір для власного збагачення на основі зростання інтенсивності праці, здібностей, творчої ініціативи і підприємливості.

Вільна праця та її належні умови – неодмінний елемент громадянського суспільства. Переваження в державі так званого «середнього класу» – один з показників сформованого в ньому громадянського суспільства.

Партії виступають важливим елементом політичної системи суспільства. Вони представляють основні конкуруючі моделі політичної діяльності, альтернативні політичні програми, артикулюючи різноманітні інтереси громадян. У демократичному суспільстві партії сприяють оптимізації взаємодії громадянського суспільства і держави. Партійні системи можуть бути досить різноманітними, але перевагу мають демократичні багатопартійні системи. Громадсько-політичні об'єднання своєю активністю сприяють розв'язанню тих конкретних проблем, які залишилися поза сферою діяльності владних структур. Громадянське суспільство як форма самоорганізації, діяльності всіх соціальних спільностей та індивідів є необхідною умовою розбудови правової держави та запровадження демократії.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Поясніть сутність поняття «партія» та «політична партія».
2. За якими критеріями класифікують партії? Наведіть приклади.
3. Розтлумачте значення терміну «політична система».
4. Якою є найбільш поширена типологія партійних систем?

5. Назвіть і коротко охарактеризуйте типологію партійних систем Джованні Сарторі.

6. Назвіть і коротко охарактеризуйте громадсько-політичні організації та рухи.

7. У чому полягає сутність громадянського суспільства, які його ознаки?

8. Які ознаки характерні головному суб'єкту громадянського суспільства?

Тема 18. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

План

1. Сутність і структура політичного процесу.

2. Типологія політичного процесу.

3. Політична діяльність і політична поведінка.

4. Політична культура: сутність, структура, види, функції.

1. Сутність і структура політичного процесу

Політичний процес є сукупною діяльністю всіх суб'єктів політики, за допомогою якої відбувається формування, розвиток і функціонування політичної системи суспільства в певних тимчасових і просторових межах. Поняття «політичний процес» охоплює різні форми, способи і напрями політичної діяльності різних суб'єктів.

Характер і конкретний зміст політичного процесу визначається особливостями політичної системи і існуючого режиму. Демократичній системі відповідає тип політичного процесу, відмінний широтою участі громадян в управлінні державою, забезпеченні прав і свобод особи. Тоталітарна система припускає інший тип політичного процесу, що виключає реальне політичній участь і свободу соціального і політичного вибору.

За своєю структурою політичний процес складається з суб'єктів – носіїв політичної дії та об'єкту – мети, яка повинна бути досягнута. Політичний процес включає також засоби, методи, ресурси, виконавців.

Політичний процес охоплює як цілеспрямовані свідомі зусилля суб'єктів політичної діяльності (індивідів, соціальних груп, політичних партій, державних органів і ін.), так і взаємодії, які виникають спонтанно, незалежно від волі і свідомості учасників процесу. Така сукупність цілеспрямованих іспонтанних дій суб'єктів і учасників політичного процесу виключає будь-яку чітку заданість або приреченість політичного процесу в розвитку подій і явищ.

В ході реалізації своїх ролевих функцій і позицій суб'єкти і учасники політичного процесу демонструють свою функціональну значущість, здатність відтворювати, розвивати, змінювати або руйнувати елементи політичної системи. Таким чином, політичний процес розкриває як поверхневі, так і глибинні зміни, що

відбуваються в політичній системі, характеризує її перехід від одного стану до іншого.

З погляду структури політичний процес складається з ряду *етапів*, що послідовно відбуваються і циклічно відтворюються:

- конституювання, утворення політичної системи;
- відтворення компонентів і ознак даної системи;
- ухвалення і виконання політико-управлінських рішень;
- контроль функціонування і напрями розвитку політичної системи.

Основні етапи політичного процесу виражають динаміку розвитку політичної системи, внаслідок чого в ній відбуваються зміни і перетворення. Тому в кожному новому циклі політична система не копіює себе, а, збагативши новими властивостями (наприклад, поява виборчої системи або нового законодавства, політичних блоків, партій і т.д.), реалізує політичні зміни. Це означає, що здійснюється повторення на новий лад того, що існувало раніше, і тим самим відбувається самовідтворення політичної системи:

- повторюються і закріплюються, видозмінюються і оновлюються історичний тип політичної системи, її класова природа, зв'язки з іншими підсистемами суспільства;

- відтворюються політичні відносини і інститути, політичні норми і цінності, символи, мова;

- відтворюються самі учасники політичного процесу як виразники певних політичних позицій, носії відповідних поглядів, виконавці тих або інших політичних ролей.

Результат політичного процесу залежить від сукупності незалежних змінних (наявність ресурсів, сприятливих або несприятливих умов, тобто зовнішнього оточення; від втручання несподіваних, випадкових чинників і т.д.) і залежних, укорінених в самому політичному процесі засобів, методів, виконавців і т.д. і відносин між ними. На політичний процес усередині окремих країн справляє значний вплив зовнішній чинник, міжнародні та світогосподарські відносини і зв'язки, вся сукупність реалій геополітичного характеру.

2. Типологія політичного процесу

Політичні процеси в політологічній літературі класифіковані по різних підставах. Залежно від об'єкту прояву політичної волі вони підрозділяються на *внутрішньополітичні* і *зовнішньополітичні*. Так, внутрішньополітичні процеси залежать від форми правління і державного пристрою держави, правлячої еліти, типу лідерства і т.п. Фундаментом внутрішньополітичного процесу будь-якої країни є співвідношення соціально-економічних устроїв, соціальна структура суспільства, що склалася, ступінь задоволеності населення своїм положенням.

Зовнішньополітичні процеси визначаються соціально-економічною природою, інтересами і метою держави, балансом сил в світі і в конкретних регіонах і т.п.

Залежно від термінів протікання політичні процеси розрізняються на *тривалі*, наприклад, перехід від тоталітарного до демократичного режиму, і *порівняно короткострокові*, наприклад, вибори.

Залежно від значущості для суспільства політичні процеси можна розділити на *базові* і *периферійні*. Базові процеси припускають різноманітні способи включення широких верств населення (безпосередньо або через представницькі органи - партії, рухи і ін.) в політичні відносини з державою з приводу реалізації тих або інших соціально-політичних вимог. Базовими також можна назвати політичні процеси, в результаті яких ухвалюються політичні рішення, інтереси великих соціальних спільнот, що зачіпають, суспільство в цілому або процеси, направлені на розвиток і зміну політичної системи. Периферійні політичні процеси можуть розвиватися на регіональному або місцевому рівні соціально-політичної взаємодії, вони можуть розкривати динаміку формування окремих політичних асоціацій (партій, блоків, груп тиску і т.д.).

З погляду публічності протікання розрізняють *явний (відкритий)* і *латентний (прихований)* політичний процес. Відкритий - характеризується тим, що інтереси груп і громадян виявляються в програмах партій, рухів, у використуванні ЗМІ для обговорення суспільно значущих проблем і т.п. Політичний мітинг з вимогами відставки уряду - явний (відкритий) процес. Рішення уряду про збільшення податкового мита на імпортовані товари - також відкритий процес. Латентний процес – це приховані дії державних установ, особливо з секретними функціями, наприклад, розвідка. Лобіювання якогось закону в законодавчому органі держави - тіньовий процес. В політичних системах низки країн, приміром, у Великій Британії, навіть є таке поняття як «тіньовий кабінет».

Основні види політичних процесів.

У політологічній літературі прийнято розрізняти наступні види політичних процесів: революція, контрреволюція, повстання, бунт, заколот, путч, політична кампанія, пряма дія в політиці.

Революція – це докорінне перетворення громадського порядку, створення нової політичної системи, заснованої на інших принципах легітимності. Революція виникає як наслідок наростання суперечностей в суспільстві. У зв'язку з тим, що не всі члени суспільства розділяють погляди з новою владою, може відбутися контрреволюція. Контрреволюція - політичний процес, в якому беруть участь групи, що прагнуть до скинути нову політичну еліту і відновити колишні порядки.

Реформа – це поступове перетворення економічного і політичного ладу при збереженні його основ і влади правлячої еліти. В ході проведення реформ

першочергове значення має забезпечення їх суспільної підтримки, досягнення згоди щодо змісту, типів і методів перетворень. Успіх реформ залежить від своєчасності їх проведення.

Повстання – масовий виступ проти даної влади, існуючого ладу. Мета повстання, як правило, декларативна і нечітка, знаходить обґрунтування в примітивній програмі і гаслах. Будь-якому повстанню властивий певний рівень організованості. Цілеспрямованість і організованість відрізняють повстання від бунту.

Бунт – ця масова стихійна дія, що має високий ступінь інтенсивності. Бунт – це майже завжди у відповідь реакція на екстраординарні дії представників пануючих політичних груп або державних органів. За ступенем інтенсивності до бунту близький *заколот*, який виникає в результаті продуманої, цілеспрямованої підготовки із сторони певної групи осіб. Звичайно він носить озброєний характер, спираючись на частину армії. З розширенням складу учасників заколот втрачає організованість і цілеспрямованість, набуває якостей бунту і затухає. Якщо заколот не одержує масової підтримки, він стає *путчем*, тобто виливається в озброєні дії вузької групи осіб, що позбавлені серйозної перспективи.

Політична кампанія – це система колективних дій, направлених на зміну структури влади, перерозподіл політичних повноважень, формування органів влади. Її успіх в значній мірі залежить від підтримки з боку населення.

Ряд політичних процесів охоплює безпосередній вплив громадян на органи політичної влади шляхом проведення мітингів, демонстрацій і страйків. *Мітинг* – збір людей, присвячений обговоренню тієї або іншої проблеми. При проведенні мітингів необхідно враховувати той чинник, що він може стати ареною протистояння різних політичних сил, місцем різних ексцесів. Це вимагає від організаторів мітингу і владних структур чіткої організації, продуманого сценарію, готовності до різних варіантів розвитку подій.

Демонстрація – цей масовий хід прихильників певної ідеї або вимоги, вираз підтримки або протесту проти акції властей. Вона вимагає попереднього планування, підготовки: реклами в газетах, офіційного дозволу властей, виготовлення транспарантів, розподілу ролей, маршруту руху і ораторів.

Страйк – припинення роботи з метою економічного або політичного тиску на владу. Завдяки страйку в короткий час до активної політичної позиції може залучитися величезна маса людей.

3. Політична діяльність і політична поведінка

Людина є первинним суб'єктом політики, що характеризується:

- різноманітною участю у політичному житті;
- різними можливостями впливу на владу;

- неоднаковою мірою політичної активності.

Проблема особи як суб'єкта політичної діяльності не зводиться тільки до умов, в яких реалізуються її політичні функції. Багато що залежить від політичної активності людини, від ступеня реалізації нею своєї ролі як суб'єкта політики. В цьому відношенні зазвичай виділяють два аспекти - участь пересічних громадян у суспільно-політичному житті і політичну діяльність осіб, для яких політика стає практично професійним заняттям.

Політична діяльність - це свідомо, цілеспрямована діяльність людей або великих суспільних груп щодо реалізації своїх політичних інтересів, цілей, що передбачає участь в управлінні державними та суспільними справами.

Для позначення дій пересічних громадян у сфері політики застосовується поняття «політична поведінка». **Політична поведінка** – це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (соціальних спільнот, груп.) на діяльність політичної системи. Політичну поведінку можна поділяють на політичну участь і політичне відчуження.

Політична участь – цей вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів і процес вироблення політичних рішень. До політичної участі можна віднести:

- дії по делегуванню повноважень (електоральна поведінка);
- активістську діяльність, спрямовану на підтримку кандидатів і партій у виборчих кампаніях;
- відвідування мітингів і участь в демонстраціях;
- участь в діяльності партій і груп інтересів.

Політичні режими справляють значний вплив на політичну участь. В авторитарних режимах значна частина населення усунена від політичної участі, тоді як в демократичному суспільстві участь - цей дієвий засіб самовираження громадян, забезпечуваний інститутами правої держави, і виконує функції соціалізації і виховання громадян.

Потреба в політичній участі залежить від конкретної обстановки і особистих якостей індивіда. Форми політичної участі залежать від властивостей індивіда (підлога, вік, рід занять, освіта і тощо), вид режиму правління, вид конкретної соціально-економічної ситуації. Для політичної участі характерні дві форми:

- пряма, реалізована в безпосередніх діях індивідів (мітинги, демонстрації, страйки, референдуми і т.п.);
- непряма, що характеризується їх включенням у політику через вибраних представників, партії, суспільні організації і рухи.

Політична участь може бути *організованою*, наприклад, діяльність політичних партій і *неорганізованою*, наприклад, заколот, а також *систематичною*, наприклад, вибори, і *періодичною*, наприклад, демонстрації. У сучасному

суспільстві повинні бути створені рівні можливості для політичної участі всіх громадян.

Політичну поведінку особи може характеризувати не лише як активну позицію, але і як відчуження. **Політичне відчуження** – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, що панують над людиною, пригнічують її. Політичне відчуження фіксує наявність розриву між суспільством і людиною, воно проявляється у безсиллі індивіда впливати на розвиток політичних подій, у сприйнятті людиною політичних інститутів як ворожих її інтересам. Політичне відчуження зумовлене такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-які владні структури, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні. Проявами відчуження є конформізм, соціальна апатія, абсентеїзм, відсутність інтересу до політичних знань, подій, відмова від виконання громадянського обов'язку як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

4. Політична культура: сутність, структура, види, функції

Уперше термін «політична культура» вжив в XVIII столітті німецький просвітитель І. Гердер. **Політична культура** є сукупністю цінностей, установок, переконань, орієнтацій і символів, що їх виражають, які є загальноприйнятими і які служать упорядкуванню політичного досвіду і регулюванню політичної поведінки всіх членів суспільства. Вона включає не тільки політичні ідеали, цінності і установки, але і чинні норми політичного життя.

Політична культура – це сукупність засобів, каналів, моделей поведінки, через які здійснюється входження людини в політику та його діяльність в ній. Політична культура служить каналом взаємодії особи і політичної влади. Її основне призначення полягає в залученні людей до політичної системи і політичної діяльності. Політична культура є сукупністю позицій, цінностей і кодексу поведінки, що стосується взаємних відносин між владою і громадянами.

Структурно політична культура є єдністю:

- політичних знань;
- політичної свідомості, політичних переконань і цінностей;
- політичних дій.

Отже, до політичної культури можна віднести: знання політики, фактів, зацікавленість ними; оцінку політичних явищ, оцінні думки, що стосуються того, як повинна здійснюватися влада; емоційну сторону політичних позицій, наприклад, любов до батьківщини, ненависть до ворогів; визнання в даному суспільстві зразків політичної поведінки, які визначають, як можна і як слід поводитись у сфері політики.

Політична культура – це складова частина духовної культури суспільства, вона нерозривний пов'язана з її іншими формами. Так, політична культура органічно пов'язана з правовою культурою, моральністю, ідеологією. Політичну ідеологію можна розглядати як ядро політичної культури, оскільки саме ідеологія визначає зміст і об'єм прав, вибір етичних норм і принципів в політичній теорії і практиці.

У процесі розвитку політичної культури сформувалися і розвиваються її функції. Вони є тими напрямками, по яких політична культура входить в життя побут людей. Саме за допомогою функцій вона стає реально відчутною, зрозумілою, а, отже, практично значущою і досяжною. Політична культура виконує такі основні **функції**:

- *пізнавальну* (засвоєння громадянами необхідних суспільно-політичних знань і формування в них компетентних політичних поглядів і переконань);

- *комунікативну* (сприяє трансляції наступним поколінням політичних знань, цінностей, навичок);

- *нормативно-ціннісну* (орієнтує індивідів, груп, суспільство в цілому на певні норми, стандарти, цінності, установки політичного мислення і поведінки; фіксує ієрархію політичних цінностей);

- *виховну* (формує політичну свідомість і навички політичної діяльності, адекватні даній політичній системі);

- *мобілізаційну* (організовує громадян на виконання певних політичних і соціальних завдань);

- *інтеграційну* (формує широку і стійку соціальну базу даного політичного устрою, об'єднує підтримуючі політичні сили);

- *регулятивну* (забезпечує ефективний вплив громадян на політичний процес).

Будь-яка політична культура відображає інтереси, суспільне положення і особливості історичного розвитку відповідної соціальної спільності, нації, регіону і інших суб'єктів політичного життя. В сучасній політології для аналізу і порівняння політичних культур широко використовується їх типологія, запропонована американськими політологами Г. Алмондом і С. Вербой. Вони виділяють три основні **типи** політичної культури:

- *патріархальна* політична культура, її основною ознакою служить відсутність в суспільстві, де вона панує, інтересу до політичної системи;

- *підданська* політична культура, що характеризується сильною прихильністю до існуючим в країні політичних інститутів і режиму влади, що поєднується з низькою індивідуальною активністю населення;

- *активістська* політична культура з такими її сутнісними рисами, як зацікавленість в політичній системі і активна участь в ній.

У сучасному суспільстві панують і взаємодіють два основні типи політичної культури: підданська і активістська, або політична культура участі.

На підставі такого критерію, як ступінь узгодженості у взаємостосунках політичних субкультур, можна виділити два типи політичних культур - фрагментарну (різнорідну) і інтегровану (однорідну). *Фрагментарна* політична культура характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою країни, соціальною роз'єднаністю, високим ступенем конфліктності, застосуванням насильства, відсутністю ефективних процедур залагоджування конфліктів. Цей тип культури панує в більшості африканських і латиноамериканських країн, частково в Північній Ірландії і Канаді. В його основі лежить помітна соціокультурна, конфесійна, національно-етнічна і інша фрагментація суспільства.

Інтегрована політична культура відрізняється наявністю порівняно високого ступеню консенсусу (від лат. *consensus* – згода, однастайність) з основоположних питань політичного пристрою, низьким рівнем конфліктності і політичного насильства, лояльністю по відношенню до існуючого режиму. Ці характеристики застосовні до політичної культури більшості західних країн.

Відносно сучасних цивілізованих суспільств при визначенні типу політичної культури критерієм доцільно вибрати тип політичного режиму. Політичний режим завжди породжує відповідну йому модель політичної культури, що характеризується певними ознаками. В чистому вигляді ці моделі функціонують рідко, частіше зустрічаються змішані форми. Можна виділити наступні більш менш крупні моделі політичної культури: демократичну, авторитарну і тоталітарну.

Найважливішими особливостями *демократичної моделі* є:

- ідея індивідуальної свободи, самоцінності кожного індивіда і невідчужуваності його основних прав;
- відношення громадян до приватної власності як до необхідної умови суверенітету і самореалізації особи;
- суспільне визнання плюралізму у всіх сферах життя, толерантність до інакомислення, прагнення основних груп населення до консенсусу відносно головних цінностей і ідеалів;
- утвердження в свідомості населення принципу виборності влади, необхідності поділу її на законодавчу, виконавчу і судову гілки;
- ідея громадянського суспільства як системи зацікавлених груп, що домінують над державою та її інститутами, як віддають державі стільки повноважень, скільки вважають за потрібне;
- домінування в більшості населення установки на досягнення політичної мети тільки демократичними засобами, в ході виборчого процесу, і неприйняття

стихійних і насильних дій.

Тоталітарно-авторитарна модель політичної культури ґрунтується на пріоритеті колективного над індивідуальним, повному підкоренні державі. Важливою особливістю тоталітарної політичної культури є всякого роду культ – вождя, боротьби, щасливого майбутнього. Культ політичних керівників закономірно витікає з характерної для тоталітарних систем сакралізації влади (надання влади «священного змісту»). За своєю суттю він такий же атрибут язичницького ідолопоклоніння, як пам'ятники і мавзолеї. Культ боротьби орієнтує на конфронтацію, застосування силового тиску, виховання таких якостей як нетерпимість до щонайменшого інакомислення і непримиренність. Прагнення до компромісу і консенсусу взаємодіючих сторін розглядається як ознака слабкості. Невід'ємними елементами тоталітарної моделі політичної культури є культ майбутнього і покладання надії на соціальне чудо. Ці два елементи знаходяться практично в стані єдиного цілого, оскільки прорватися в майбутнє можна.

У тоталітарній політичній культурі закріплюється принцип беззаперечного підкорення людини так званим «вищим інтересам». Людина розглядається як гвинт величезного механізму і в чисто інструментальному ракурсі - як робоча сила, трудовий ресурс, «людський чинник».

Істотна особливість тоталітарної моделі політичної культури – заперечення (а в екстремальних варіантах - знищення) багатьох традицій духовної культури. Вона втілювалася по-різному - в перейменуванні міст і вулиць, в обмеженні доступу до певних видів літератури, у відмові від культурної спадщини в мистецтві, від народних звичаїв, ніби перешкоджаючих складанню нових культурних традицій.

Якщо за основу класифікації узяти соціальну структуру суспільства, то можна дійти висновку, що кожен соціальний прошарок, клас, кожна соціальна спільність людей має свою політичну субкультуру.

Політична культура – продукт природно-історичного розвитку. При цьому велику роль у формуванні політичної культури кожної країни відіграють такі чинники, як геополітичне положення; соціальна і політична структура суспільства; характер суспільних відносин; політичні традиції; особливості національної культури і національної психології.

Основні чинники формування політичної культури полягають у цілеспрямованій духовно-ідеологічній, освітньо-просвітницькій діяльності держави, політичних партій, церкви, засобів масової інформації, суспільно-політичних організацій і рухів; у стихійній дії на рівні буденної свідомості в крузі друзів, в сім'ї, трудовому колективі і т.д.; у залучення громадян до суспільно-політичного життя суспільства.

Названі вище чинники впливають в свідомість громадян, реалізуються в

процесі політичної соціалізації. **Соціалізація** – процес засвоєння індивідом соціальних норм і культурних цінностей, властивих суспільству, в якому він живе. Політична соціалізація є частиною загальної соціалізації, а її специфіка полягає в тому, що при цьому індивідом засвоюються норми і цінності переважно політичної культури, зразки політичної поведінки, знання і уявлення про політичну сферу суспільства.

Процес політичної соціалізації починається в ранньому дитинстві і триває протягом всього життя індивіда. В ході соціалізації людина засвоює найбільш значущі елементи політичної культури, що дозволяє їй стати повноправним суб'єктом політичного процесу. Можна виділити три показники, які визначають відповідні рівні сформованості політичної культури особи. Показником першого рівня політичної культури особи є політичне пізнання, що включає наступні елементи:

- міра уваги до політичних подій;
- володіння інформацією і наявність власної думки;
- рівень компетентності у сфері політики.

Наступний, другий, більш високий рівень – це відношення до політики і політичної системи. Тут важливі наступні моменти:

- оцінка діяльності властей;
- частота обговорення політичних проблем з друзями, родичами, знайомими;
- рівень національної гордості за політичну систему країни, за її успіхи в різних областях, за положення країни на міжнародній арені.

Показник третього, найвищого рівня – це ступінь участі в політичному житті суспільства. Даний рівень політичної культури передбачає:

- рівень політичної активності особи;
- форми участі в політичному житті;
- участь в державній політиці або в органах місцевого самоврядування;
- глибина віри людей в те, що вони здатні справляти вплив на політичні рішення і вибір методів такого впливу.

Високий рівень політичної культури, як правило, може бути лише у тих, хто безпосередньо бере участь в політиці, і ніж більш це бере активну участь, тим рівень політичної культури вище.

Зробимо висновок. Політичний процес фіксує плинний, змінний, динамічний і мобільний характер політичного життя й політичної діяльності, розкриває рух, трансформації та еволюцію політичної системи у часі та просторі. *Політична культура* постає як обумовлений ціннісними уявленнями суб'єкта про політику та втілений у практиці кодекс його поведінки, стиль політичної діяльності, його системи зразків політичної дії.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Що таке політичний процес?
2. З яких етапів складається політичний процес?
3. Які основні види політичних процесів вам відомі?
4. В яких основних проявах соціальної активності індивіда реалізується його політична участь?
5. В чому полягає вплив політичного режиму на політичну участь громадян?
6. Що таке політичне відчуження і якими причинами воно зумовлене?
7. В чому полягає сутність політичної культури і які структурні елементи вона включає?
8. В чому полягає відмінність між тоталітарно-авторитарною і демократичною моделями політичної культури?

Тема 19. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

План

1. Поняття виборчої системи та її типи.
2. Демократичні принципи проведення виборів.
3. Типові порушення виборчого процесу.

1. Поняття виборчої системи та її типи

Виборча система – це сукупність правил і прийомів, які забезпечують участь громадян у формуванні представницьких органів влади. Вона базується на виборчому праві – сукупності юридичних норм, які регулюють участь громадян у виборах органів влади, організацію і проведення виборів, відносини між виборцями і представницькими органами. У більшості країн світу проводяться загальнонаціональні парламентські і президентські вибори, вибори до органів місцевого самоврядування, деяких місцевих посадових осіб – суддів, присяжних, шерифів та ін.

Ідея виборності покликана забезпечити народний суверенітет і представництво всіх зацікавлених соціальних спільностей і груп населення в системі влади через політичні партії. Вибори є одним з провідних інститутів легітимізації наявної політичної системи й політичного режиму. Успішне проведення виборів і визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою здатності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами.

Існують такі головні типи виборчих систем: мажоритарні і пропорційні. В основі *мажоритарної* системи лежить принцип більшості (переможцем на виборах

вважається кандидат, який набрав найбільше голосів). Виборчі округи тут є одномандатними, тобто від кожного округу обирається один депутат. Мажоритарна система має свої різновиди. При мажоритарній системі *відносної* (простої) більшості обраним вважається той кандидат, який отримав голосів виборців більше, ніж будь-який з його суперників. Мажоритарна система *абсолютної* більшості передбачає, що обраним є той кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, які брали участь у голосуванні (50% плюс один голос). Якщо жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, то проводиться другий тур виборів, в якому, як правило, беруть участь два кандидати, які домоглися кращих результатів, і переможцем з них вважається той, хто набрав більше голосів.

Пропорційна система передбачає голосування за списками партій, що означає виділення багатомандатного округу (округом є вся територія країни) або кілька округів. Зміст цієї системи полягає в тому, що партія може отримати в парламенті ту кількість мандатів, яка пропорційно відповідає кількості поданих за неї голосів. Існує багато різновидів пропорційної систем – голосування може відбуватися як у загальнодержавному, так і по регіональних округах, списки кандидатів від партій можуть бути закритими або відкритими. В сучасній Україні діє пропорційна система.

І мажоритарна, і пропорційна система мають як переваги, так і недоліки. Приміром, при мажоритарній системі часто трапляються диспропорції між набраними голосами і отриманими мандатами, існує спокуса переважання регіональних (місцевих) інтересів над загальнонаціональними тощо. При пропорційній системі послаблений зв'язок кандидата у депутати з виборцями і одночасно є залежність його від партійної фракції у парламенті. Крім того, на роботу парламентарів справляє свій вузькогоспичний вплив партійна верхівка. Певним чином через поєднання елементів пропорційної і мажоритарної системи, коли застосовуються різні варіанти змішаної системи, вдається знайти рівновагу між ними.

2. Демократичні принципи проведення виборів

Основні демократичні **принципи** проведення виборів:

- *вільні вибори*. Це означає, що ніхто не може бути примушений до здійснення волевиявлення;

- *загальне виборче право*. Принцип загальності виборчого права дозволяє всім громадянам держави брати участь у виборах, окрім тих, яким це не дозволяється законом. Виборче право може бути активним (право обирати) і пасивним (право бути обраним). В більшості країн для участі у голосуванні (активне виборче право) встановлюється вік – 18 років, але може бути і менше (16 років, Бразилія), або

більше (20 років, Марокко). Для пасивного виборчого права вік має бути дещо вищим; 21 рік, 26 років, 35 років. Існують і такі обмеження пасивного виборчого права, як невиборність (певні посадові особи не мають права брати участь у виборах) та несумісність (заборона обіймати виборчу та державну посаду).

Крім вікового цензу, існує і ряд інших виборчих цензів: осілості, статі, майновий, моральний. Ценз осілості – це вимога, за якої виборче право надається тільки тим громадянам, які проживають у виборчому окрузі: США – 1 міс, Німеччини – 3 міс, Франції – 6 міс, Канади – 12 міс. і т.д. Ценз статі забороняв брати участь у виборах жінкам. Спочатку ценз статі було скасовано у Новій Зеландії (1893), Австралії (1902), Фінляндії (1906). У країнах-піонерах загального виборчого права жінки дістали право голосу лише після Другої світової війни (Франція – 1944 р., Швейцарія – 1971 р., а в деяких країнах іще пізніше: Іспанія – 1977 р., Португалія – 1975 р.).

- *рівність виборчих прав*. Це означає, що: а) кожен виборець має рівне число голосів; б) в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розділені на соціальні чи якісь інші групи; в) закон встановлює однакові вимоги для висунення кандидатів і проведення агітації.

Принцип рівності може бути порушений внаслідок куріальних виборів, коли певна соціальна група має у парламенті фіксоване представництво (наприклад, національні меншини). Але, з іншого боку, куріальні вибори дозволяють репрезентувати інтереси малих соціальних спільнот у парламенті. Інколи принцип рівності порушується внаслідок утворення виборчих округів – виборча географія чи геометрія.

- *пряме виборче право*. Воно означає, що громадянин голосує безпосередньо за партію чи кандидата. Але інколи вибори бувають і непрямими. Непрямі вибори бувають 2 видів:

а) виборці обирають виборчу колегію, яка потім робить вибір (наприклад" президента США);

б) багатоступеневі вибори. В даному разі низові представницькі органи обираються громадянами, а потім вони обирають депутатів вищих рівнів (СРСР, Куба, Ангола).

- *таємне голосування* – полягає у неможливості контролю за волевиявленням виборця.

- *обов'язковість і періодичність виборів* – означає, що у країні вибори відбуваються через певний термін, визначений Конституцією і законами про вибори.

Політичні вибори не обмежуються самим тільки голосуванням. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур для формування керівних органів у державі. Головні *процедури* виборчої кампанії такі:

- *призначення дати виборів.* У більшості країн вибори проводять у встановлені законом строки. У парламентських республіках вибори за звичайних умов проводяться, коли спливає строк повноважень загальнонаціонального парламенту. Такі вибори називають черговими. Однак у випадках, визначених законом, парламент може бути розпущений. Тоді призначаються позачергові вибори;

- *утворення виборчих округів та виборчих дільниць.* Вибори проводяться по виборчих округах, які визначаються та встановлюються центральною владою в державі. Виборчим округом називають визначену сукупність виборців певної території, які обирають одну або іншу визначену кількість депутатів. Округ, від якого обирається один депутат, називається одномандатним (уніномінальним), коли ж одразу обирається декілька депутатів – багатомандатним (поліномінальним);

- *формування виборчих комісій.* Функція безпосереднього проведення виборів належить виборчим комісіям. Найчастіше утворюється така система виборчих комісій: Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії;

- *складання списку виборців;*

- *висування та реєстрація кандидатів.* Виборчий процес починається з процедури висування й реєстрації кандидатів. У світі існує кілька способів висування кандидатів:

а) реєстрація через подання у відповідні органи заяви, підписаної самим кандидатом (інколи потрібно, щоб така заява була скріплена підписами певної кількості виборців);

б) висування кандидатів від імені партій, зборів громадян;

в) висування кандидатів, здійснюване у тому порядку, що й обрання (наприклад, первинні вибори, «праймеріз» в США).

В деяких країнах для того, щоб зареєструватись, потрібно внести грошову заставу. Дана норма була введена для того, щоб не давати можливості брати участь у виборах безвідповідальним кандидатам. Грошова застава залишається на користь держави, якщо кандидат не набирає встановлений законом відсоток голосів. Для висунення до парламенту Франції грошова застава – 1000 франків, Канади – 200 канадських доларів, Великобританії – 500 фунтів стерлінгів.

Від моменту реєстрації претендента на обрання на виборну посаду у відповідній окружній комісії для нього формально починається виборча кампанія. Відтепер він набуває статус кандидата в депутати і дістає право на проведення агітаційної кампанії. Статус кандидата обумовлено законом про вибори;

- *передвиборна пропаганда і агітація.* Починається передвиборна пропаганда і агітація з моменту реєстрації кандидата і закінчується напередодні голосування. У

день голосування забороняється будь-яка передвиборна агітація. В різних країнах різним є термін, коли забороняється оголошувати в ЗМІ результати соціологічних досліджень та опитувань громадської думки про рейтинг партій, виборчих блоків, окремих кандидатів;

- *голосування*. Кульмінаційним пунктом усієї виборчої кампанії є голосування. Голосування може бути очним, коли сам виборець безпосередньо голосує, і заочним, коли його волю реалізують інші особи (за довіреністю), можливе голосування поштою. Такою формою голосування у Великобританії, Німеччині, Данії користуються приблизно 10% виборців.

Голосування може бути обов'язковим і необов'язковим. У більшості країн світу участь у голосуванні вважається особистим правом виборця, який може вільно розпоряджатися ним на свій розсуд. Разом з тим існує і практика обов'язкового голосування. Законодавством деяких країн (Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Італія, Нідерланди та ін.) голосування розглядається як громадянський обов'язок виборця і за його невиконання накладаються адміністративні санкції. За неявку на вибори суд може позбавити громадянина прав виборця. А в такому разі він не матиме права працювати на державній та муніципальній службах. Можливий грошовий штраф: Єгипет – 1 долар США, Туреччина – 14 доларів США, Люксембург – за повторну неявку – 240 доларів США, Бельгія – 25 франків. Можливе тюремне ув'язнення від одного місяця до року (наприклад, Мексика, Пакистан, Греція). В Італії неучасть у голосуванні призводить до морального осуду.

- *підрахунок голосів та визначення результатів*. Це одна із важливих стадій виборчого процесу. Адже недаремно вважають: «Не має значення, як голосують, усе залежить від того, як рахують голоси». Підрахунок голосів виборців залежить від виборчої формули і обумовлений законодавством. Слід відзначити, що існують виборчі системи, за яких підрахунки голосів робити дуже важко (наприклад, система альтернативного голосування, яка діє в Австралії, система обмеженого голосу в Японії).

3. Типові порушення виборчого процесу

Інколи вибори визнаються такими, що не відбулися. В такому разі проводиться повторне голосування. Але досить часто реальне волевиявлення спотворюється порушеннями при підрахунку голосів.

Класифікація таких порушень охоплює такі випадки:

а) *купівля чистих бюлетенів*. Вперше виникає в американській практиці. Сутність полягає в тому, щоб за певну плату виборець вніс і опустив в урну попередньо відмічений бюлетень, а свій чистий віддав "покупцю". А відтак цикл повторюється знову;

б) *заміна урн для голосування*. Метод, який кардинально вирішує результати голосування. Його сутність полягає в тому, що до підрахунку голосів виборчу урну замінюють на іншу, вже заповнену потрібними бюлетенями. Заміна можлива при перенесенні урни чи вимиканні світла. В основному метод використовується в сільській місцевості;

в) *перепис результатів голосування*. Перепис можливий як на рівні протоколів, так і на рівні бюлетенів. І відбувається, як правило, там, де спостерігачі не вимагають копії протоколів результатів голосування на дільницях;

г) *вкидання потрібних бюлетенів*;

д) *маніпуляції при підрахунках*;

е) *ліквідація (виймання) бюлетенів*. Виймання бюлетенів робиться двома способами. По-перше, методом фізичного знищення бюлетенів, коли ліквідуються непотрібні бюлетені. І, по-друге, методом псування бюлетенів шляхом проставлення в бюлетені додаткової помітки. В такому разі, як відомо, бюлетень стає недійсним.

Окремо слід пригадати використання **адміністративного ресурсу** – реалізація особою, яка перебуває на державній службі, своїх владних можливостей з метою надання не передбачених законом переваг або обмежень суб'єктам виборчого процесу та суттєвий вплив в силу своїх повноважень на весь хід виборів. Це проявляється через участь у виборчій кампанії державних чиновників на стороні одного з кандидатів; примус державними службовцями підприємців, керівників підприємств до перерахування певних грошових сум як у різні благодійні фонди, так і безпосередньо у виборчий фонд кандидата; перешкоджання представниками влади реєстрації кандидатів шляхом тиску на них або їхній бізнес, родину; формування списків кандидатів, підтримуваних виконавчою владою; фальсифікацію результатів виборів тощо. В електоральній практиці є ряд методик виявлення таких порушень і протидії їм, що успішно застосовується в виборчій кампанії.

*Головне соціальне призначення виборів – адекватне відображення волі та позиції громадян, забезпечення представництва основних соціальних груп в органах влади. Відповідати цьому призначенню вибори спроможні, якщо вони ґрунтуються на демократичних принципах. Головним регулятором виборів є **виборча система** – впорядкована сукупність норм, правил та прийомів, що визначають форми й методи утворення представницьких виборчих органів державної влади. Всі основні типи виборчих систем мають свої переваги й недоліки. Їхня ефективність залежить від конкретної політичної системи, політичної культури, ін. чинників, які слід враховувати під час підготовки та ухвалення виборчого законодавства.*

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з

теми

1. Чому потрібні вибори за умов демократії?
2. Що таке виборча система і які є головні типи виборчих систем?
3. Які переваги і недоліки властиві мажоритарній і пропорційній системам?
4. Який тип виборчої системи на цей час чинний в Україні?
5. В чому полягають основні демократичні принципи проведення виборів?
6. Які можливі основні порушення виборчого процесу?

Тема 20. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ

План

1. Суть політичного конфлікту й розвиток «теорії конфліктів».
2. Типи й функції політичних конфліктів. Технології розв'язання політичних конфліктів.
3. Політичні конфлікти і кризи при переході від тоталітарного до демократичного суспільства.

1. Суть політичного конфлікту й розвиток «теорії конфліктів»

Політичний конфлікт (лат. *conflictus* – зіткнення) – зіткнення протилежних поглядів, інтересів, позицій. Політичний конфлікт - протистояння різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх намаганні реалізувати свої інтереси та цілі, пов'язані з владою і впливом на неї. **Політичний конфлікт** – це різновидність конкурентної боротьби за розподіл ресурсів, цінностей, статусу. Конфлікт – одна із форм взаємовідносин у політичній системі, її стосунків з іншими суб'єктами політики.

Виділяють два основні види об'єктивно існуючих протиріч суспільства. З одного боку, конфлікти, породжені соціально-економічними та побутовими потребами, з іншого – зумовлені відношенням до влади та її політики. В основі кожного конфлікту лежить протиріччя, але воно не завжди переростає в конфлікт. Найчастіше до конфлікту призводить неможливість задоволення базових потреб (їжа, власність, житло, одяг, суспільні ресурси). Конфлікти дають сигнал суспільству і владі про наявні розбіжності, незбіг позицій, стимулюють дії, які сприяють подоланню збудження в політичному житті.

Конфлікт по-різному оцінюється відомими дослідниками. Так, Р. Дарендорф трактує конфлікт як невідповідність між правами соціальних груп на доступ до соціальних благ і можливостями реалізувати ці права. Л. Козер вважає конфлікт як боротьбу за цінності й право на певний статус, володіння могутністю, ресурсами. К. Болдуінг констатує, що конфлікт є такою ситуацією, у якій сторони доводять до відома неузгодженість своїх потенціальних позицій або станів.

У політичній науці є багато підходів до вивчення конфліктів. Для класового

підходу (К. Маркс і Г. Маркузе) головне, яку роль відігравала класова боротьба на різних етапах історії. У психологічному підході (Т. Адорно, З. Фрейд) робиться акцент на психофізіологічних характеристиках учасників конфлікту. Прибічники соціобіологічного напрямку (С. Вільсон, А. Гелен) дотримуються теорії природного відбору і природної агресивності людини. При функціональному підході (Т. Парсонс) конфлікт трактується як дисфункціональний процес у суспільстві. Представники діалектичного підходу (Г. Зіммель, Р. Дарендорф) пояснюють конфлікт як поширене соціальне явище, що є позитивним для соціальних систем.

У середині ХХ ст. вивчення політичних конфліктів виділилося в окремий напрям – конфліктологію. Широку популярність отримали концепції «загальної теорії конфлікту» (К. Болдуінг, США), «позитивно-функціонального конфлікту» (Л. Козер, США), «теорії принципів переговорів» (Р. Даль, А. Рапопорт, США), «конфліктної моделі суспільства» (Р. Даренфорд, Німеччина).

К. Болдуінг вважає, що конфлікт не можна відділити від суспільного життя. Конфлікти є специфічним видом соціального впливу, де сторони усвідомлюють своє протистояння і виявляють своє ставлення до нього. Вони свідомо організовуються, визначається стратегія і тактика боротьби. Але їх можна і потрібно долати. Сутність концепції «позитивно-функціонального конфлікту» Л. Козера в тому, що вона визнає соціальну нерівність у суспільстві, яка викликає напруження між групами та індивідами. Політичний конфлікт Л. Козер зводив «до того, що є, і тим, що мало б бути відповідно до почуттів відомих груп і лідерів». За концепцією «конфліктної моделі суспільства» Р. Дарендорфа суспільство постійно піддається змінам. Конфлікт існує всюди, і його потрібно розв'язувати, інакше він перетвориться у злякисну пухлину. Він запропонував технологію регулювання конфліктів як офіційне їх визнання і відкрите врегулювання за допомогою владних можливостей. Позитивна роль конфліктів, згідно з Р. Дарендорфом, особливо відчутна в сучасну епоху, оскільки непримиренні конфлікти належать до політичного контексту ХХІ ст.

2. Типи й функції політичних конфліктів. Технології розв'язання політичних конфліктів

Політична наука всебічно підійшла до типології конфліктів. *Конфлікти класифікуються:*

- за характером протиріч: антагоністичні й неантагоністичні, внутрішні й зовнішні;
- за сферами прояву: економічні, духовні, зовнішньополітичні тощо;
- за часом протікання: затяжні, середньотермінові, швидкоплинні;
- за рівнем відкритості: відкриті й латентні (приховані);

- за масштабами дії: локальні, регіональні, національні, глобальні, планетарні;
- за формами прояву: мирні, немирні, військові, дипломатичні;
- за кількістю учасників: двосторонні й багатосуб'єктні;
- за характером регулювання: системні, позасистемні, інституалізовані та неінституалізовані;
- за наслідками: позитивні й негативні, конструктивні й деструктивні;
- за внутрішнім характером: ендогенні й екзогенні;
- за джерелами: конфлікт цінностей, інтересів, ідентифікації, ідеологій.

На думку українських авторів (О. Валевський, А. Ішмуратов), конфлікт необхідно типологізувати за двома макрополітичними вимірами: а) між соціально-політичними групами, які мають владу, й тими групами, які позбавлені влади; б) всередині соціальних і політичних груп, які мають владу, але прагнуть ще більшого впливу. Виділяють таку типологію:

- за характером конфліктної поведінки: як самоціль і як стратегія досягнення політичних цілей;
- за ознаками участі політичних суб'єктів: «громадянин» – «влада», «ліві» - «праві»;
- за характером протікання конфлікту: гостра сутичка, військове зіткнення, дебати в парламенті, політична гра.

Американські політологи К. Болдуінг та А. Рапопорт пропонують цікаву типологію соціально-політичних конфліктів:

- дійсні конфлікти (які реально відбуваються в політичній сфері);
- приховані (латентні) конфлікти (які непомітні);
- фальшиві конфлікти (ті, що не мають об'єктивної основи);
- випадкові (які виникли із перехідних, другорядних обставин);
- заміщальні (які відображають прояв прихованих конфліктів, що не виходять на відкриту політичну арену).

Джерела політичних конфліктів переважно вбачають у соціальних чи позасоціальних факторах. Однак основна увага надається соціальним факторам. Серед них виділяють три основні причини, які лежать в основі політичної конфронтації. Перша – це різні форми суспільних відносин, які визначають розбіжність статусів суб'єктів політики, інтересів і потреб у владі, нестачу ресурсів. Друге джерело політичних конфліктів вбачають у розходженнях групі об'єднань у базових цінностях і політичних ідеалах. Третім джерелом політичних конфліктів вважають різні процеси ідентифікації громадян, їх приналежності до етнічних, релігійних та інших об'єднань. Такі конфлікти характерні перш за все для нестабільних, перехідних суспільств, у тому числі й України. Останнім часом усе більше політологів обстоюють концепцію переваги людських потреб у політичних конфліктах.

Українські теоретики посилено розробляють теорію етнополітичних конфліктів, що важливо для багатоетнічного українського суспільства. Зокрема, Ю. Римаренко виділяє три типи міжнаціональних конфліктів:

1) етноконфлікти психологічних стереотипів, які виникають між лідерами, що формулюють відповідні гасла досягнення певних цілей і привілеїв;

2) етноконфлікт ідеологічних доктрин, визначальною рисою якого є консолідація етноконфліктної спільноти навколо якоїсь ідеї;

3) етноконфлікт політичних інститутів (часто в етноконфліктах політичні інститути (партії, рухи, об'єднання) виступають безпосередніми учасниками).

Найпоширенішим є конфлікт ідентичності, коли суб'єкт політики ототожнює себе не з суспільством (державою), а з етнічною спільністю. Міжетнічні конфлікти найбільш руйнівні, вони завдають великих матеріальних і людських втрат. Протистояти міжетнічним політичним конфліктам може лише політика переваги загальнолюдських цінностей.

Особливим типом виступають військово-політичні конфлікти. Д. Даллес один із різновидів конфліктів сформулював як «балансування на грані війни». Р. Лебоу обґрунтовує тип конфлікту «виправдання ворожості», який характерний провокаційною діяльністю проти потенційного противника, висуненням заздалегідь неприйнятних вимог.

Більшість політологів поділяють багаторівневі моделі розвитку конфліктів. Зокрема, Е. Москаленко виділяє такі стадії визрівання і розвитку конфліктів:

1) гармонія відносин між державами, коли немає суперечностей;

2) міцний мир передбачає високий рівень співробітництва водночас з усвідомленням конфліктних інтересів;

3) стабільний (холодний) мир (1 стадія конфлікту) – відносини обмеженого спілкування в рамках загального порядку;

4) нестабільний мир (холодна війна) (2 стадія конфлікту) – з'являється напруженість і підозри між сторонами;

5) криза (3 стадія конфлікту) – рівень конфлікту з конфронтацією між мобілізованими збройними силами;

6) війна (4 стадія конфлікту) – відкрита боротьба збройних сил;

7) постконфліктна криза (5 стадія конфлікту) – припинення військових дій, перемир'я;

8) постконфліктний нестабільний мир (6 стадія конфлікту);

9) стабільний мир чи перемир'я (7 стадія конфлікту) – відновлення співробітництва між групами.

Політична наука чітко виділяє «сторони конфліктної ситуації».

«Учасник» – особистість, група, інституція, які необов'язково усвідомлюють цілі конфлікту.

«Суб'єкт» – лідер, група, організація, які можуть створити конфліктну ситуацію. Вони мають усвідомлені інтереси й можуть впливати на інших.

«Посередник» – третейський суддя (особа, організація, держава). Основна вимога – його мають поважати всі учасники конфлікту.

Для розв'язання конфлікту, за переконанням фахівців, необхідно:

- а) локалізувати конфлікт, не допустити долучення до нього нових учасників і факторів;
- б) позбавитися спрощення проблеми, яка стала причиною конфлікту;
- в) не втрачати часу на роздуми щодо припинення конфлікту;
- г) використовувати наявний досвід врегулювання подібних конфліктів;
- д) вести лінію на якнайшвидше досягнення консенсусу, який є найефективнішим методом розв'язання проблеми.

3. Політичні конфлікти і кризи при переході від тоталітарного до демократичного суспільства

Політична наука напрацювала деталізовані теорії розв'язання політичних конфліктів. Американські політологи Р. Фішер та У. Юрі обґрунтували теорію «переговорів по суті». В її основі особлива увага до чотирьох основних пунктів: люди, інтереси, варіанти, критерії. Важливо вирішувати конфліктну проблему з урахуванням таких категорій, як сприйняття, емоції, спілкування.

Політична наука пропонує такі методи розв'язання політичних конфліктів:

- метод «уникнення конфлікту, шляхом тимчасового зникнення з політичної арени, уникнення зустрічей з конфліктуючою стороною»;
- метод підміни конфлікту (переміщення його в іншу площину);
- метод часткової конфронтації;
- метод пристосування;
- метод відкладення конфлікту;
- метод примирення;
- метод переговорів;
- метод третейського розбору або арбітражу;
- альтернативний метод.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Проаналізуйте, від чого залежать насильницькі й ненасильницькі конфлікти в суспільному житті? Проаналізуйте вітчизняні теорії конфліктів.

2. Наведіть приклади «урядового», «парламентського», «системного» конфліктів, визначте їх різницю.

3. Гострою проблемою нових незалежних держав після розпаду СРСР є

суспільно-політична нестабільність. Як, на Вашу думку, допоможе вирішити цю проблему розвинута «національна ідея»?

4. Опишіть подібність і відмінність понять «конфлікт», «криза», «катастрофа».

5. Чому там, де є люди, неминучі конфлікти?

6. Які рівні конфліктів Вам відомі?

7. Чим відрізняються внутрішньополітичні конфлікти від зовнішньополітичних?

8. Чи кожен страйк є політичним конфліктом?

9. Як відрізняються етнополітичні конфлікти від соціальних?

10. Визначте політичну складову міжконфесійних конфліктів.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна література

1. Батаєва К., Бурлачук В., Степаненко В. Історія української соціології : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2025. 392 с.
2. Варнавська І., Черемісін О. В. Політологія : навчально-методичний посібник. Одеса : Гельветика, 2021. 210 с.
3. Горбач О. Н., Демчишак Р. Б. Політологія : навчальний посібник. Одеса : Гельветика, 2025. 260 с.
4. Демиденко Н. Політологія : навч. посіб. / МВС України ; Сумс. філ. Харків. нац. ун-ту внутр. справ. ; Каф. гуманітар. дисц. Суми : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2022. 318 с.
5. Зубченко О. С. Електоральна соціологія : підручник. Київ : Ліра-К, 2023. 386 с.
6. Іванець Т. А. Соціологія міжнародних відносин : навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2021. 232 с.
7. Лісовський П. М., Лісовська Ю. П. Політологія : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2021. 228 с.
8. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Соціологія. Вступ до спеціальності : навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти. Київ : Каравела, 2022. 302 с.
9. Лобанова А. Соціологічні та політологічні студії: підручник для студентів вищих закладів освіти / ред. А. С. Лобанова. Київ : Каравела, 2023. 520 с.
10. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс : підручник. Київ : Каравела, 2023. 408 с.
11. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2024. 544 с.
12. Опанасюк Т. Соціологія у визначеннях, таблицях, схемах, завданнях : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2023. 268 с.
13. Пачковський Ю. Ф. Соціологія і психологія : навч. посібник. Київ : Каравела, 2023. 760 с.
14. Піча В. Соціологія : підручник. Київ : Каравела, 2023. 296 с.
15. Політика у публічному управлінні: навчальний посібник / І. С. Бондар, В. Г. Горник, С. О. Кравченко, В. В. Кравченко. Київ : Ліра-К, 2020. 200 с.
16. Політологія : курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПІ «Агроінженерія» спеціальності 208 «Агроінженерія» денної форми здобуття вищої освіти / уклад. А. І. Зінченко, Д. О. Конопляник. Миколаїв : МНАУ, 2023. 123 с.
17. Політологія : навчальний посібник (для студентів усіх форм навчання) / уклад. : Л. М. Мельник, І. А. Дужа, І. М. Грек. Біла Церква : БНАУ, 2022. 494 с.
18. Політологія: плани семінарських занять, ключові поняття, питання для

- контролю і самоконтролю, творчі завдання, вправи, тести для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Агроінженерія» спеціальності 208 «Агроінженерія» денної форми здобуття вищої освіти / уклад.: А. І. Зінченко, Д. О. Конопляник. Миколаїв : МНАУ, 2023. 105 с.
19. Пономаренко Т. Соціологія: курс лекцій : навч. посіб. / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ, Сум. філ. Суми : ФОП Цьома С.П., 2024. 303 с.
20. Степаненко В. Історія української соціології. XIX-XXI : навчальний посібник / ред. В. Степаненко, К. Батаєвої. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 566 с.
21. Фурман А. В., Біскуп В. С., Морщакова О. С. Загальна соціологія : хрестоматія. Київ : Ліра-К, 2020. 354 с.
22. Шабанов М. О. Сучасні політичні режими: концептуальні засади та практичний вимір : навч. посіб. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 142 с.
23. Шергін С. О. Політологія міжнародних відносин : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2025. 256 с.
24. Юрій М. Ф. Основи політології : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2022. 340 с.

Додаткова література

1. Біліченко О., Крижова В. Інтелектуальний капітал України. *Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: національні, глобалізаційні, євроінтеграційні аспекти* : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.(м. Миколаїв, 15-16 листопада 2023 р.). Миколаїв : МНАУ, 2023. С. 4-10.

2. Борко Т. М., Домарацька О. Глобальні світові виклики: еколого-економічні проблеми суспільства пов'язані з повномасштабним вторгненням. *Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: національні, глобалізаційні, євроінтеграційні аспекти* : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.(м. Миколаїв, 15-16 листопада 2023 р.). Миколаїв : МНАУ, 2023. С. 18-21.

3. Конопляник Д. О. Аналіз державного фінансування політичних партій в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: національні, глобалізаційні, євроінтеграційні аспекти* : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.(м. Миколаїв, 15-16 листопада 2023 р.). Миколаїв : МНАУ, 2023. С. 55-62.

4. Конопляник Д. О., Астраханцева В. О. Забезпечення продовольчої безпеки в Україні як фактор підтримки добробуту населення. *Продовольча безпека України в умовах післявоєнного відновлення: глобальні та національні виміри. Міжнародний форум* : доповіді учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 28-30 травня 2025 р.) / Міністерство освіти і науки України ; Миколаївський національний аграрний університет. Миколаїв : МНАУ, 2025. С.

347-349. DOI: <https://doi.org/10.31521/978-617-7149-86-5-116>

5. Конопляник Д. О. Законотворча діяльність парламенту України у галузі аграрної політики в умовах воєнного стану: теоретичний аспект. *Продовольча безпека України в умовах війни і післявоєнного відновлення: глобальні та національні виміри. Міжнародний форум* = Food security of Ukraine in the conditions of the war and post-war recovery: global and national dimensions. International forum : доповіді учасників міжнародної науково-практичної конференції, 01-02 червня 2023 р., м. Миколаїв / Міністерство освіти і науки України ; Миколаївський національний аграрний університет. Миколаїв : МНАУ, 2023. С. 372-375.

6 Конопляник Д. О. Інформаційна діяльність молодіжних організацій парламентських партій в Україні у мережі «Facebook»: порівняльний аналіз. *Розвиток українського села – основа аграрної реформи в Україні* : матеріали Причорноморської регіональної науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу (м. Миколаїв 16-17 квітня 2025 р.) / Обліково-фінансовий факультет. Миколаїв : МНАУ, 2025. С. 36-39.

7. Конопляник Д. О., Гайдай Д. О. Партнерство між громадою, державою та приватним сектором у забезпеченні продовольчої безпеки. *Продовольча безпека України в умовах війни і післявоєнного відновлення: глобальні та національні виміри. Міжнародний форум* = Food security of Ukraine in the conditions of the war and post-war recovery: global and national dimensions. International forum : доповіді учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 30-31 травня 2024 р.) / Міністерство освіти і науки України ; Миколаївський національний аграрний університет. Миколаїв : МНАУ, 2024. С. 188-190. DOI: <https://doi.org/10.31521/978-617-7149-78-0-59>.

8. Конопляник Д. О. Перспективи фінансування політичних партій з державного бюджету України у 2025 році. *Трансформація фінансової системи України: тенденції та перспективи розвитку* : матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 21-22 листопада 2024 р. Миколаїв : МНАУ, 2024. С. 26-27.

9. Потриваєва Н. В., Бардовська Д. Соціально-економічний розвиток держави: фінансові та інноваційно-інвестиційні аспекти. *Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: національні, глобалізаційні, євроінтеграційні аспекти* : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.(м. Миколаїв, 15-16 листопада 2023 р.). Миколаїв : МНАУ, 2023. С. 77-80.

10. Стамат В., Лесік М. Внутрішньо-групові конфлікти та соціальнопсихологічний клімат в колективі. *Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: національні, глобалізаційні, євроінтеграційні аспекти* : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.(м. Миколаїв, 15-16 листопада 2023 р.). Миколаїв : МНАУ, 2023. С. 99-103.

11. Шевчук О., Конопляник Д. Інформаційний напрям зовнішньополітичної стратегії КНР щодо США у постбіполярну епоху. *Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2025. Vol. 09. P. 132-140. URL: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2025.09.132>

Інформаційні ресурси

1. Scott J. A Dictionary of Sociology [Електронний ресурс] / John Scott // University of Oxford. 2015. URL : <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199683581.001.0001/acref-9780199683581>.
2. Oxford Learner's Dictionaries. Оксфордские словари для студентов <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
3. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/all>.
4. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://portal.rada.gov.ua/>
5. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245427142 –
6. Український Центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: www.useps.org.
7. Київський Центр соціальних і маркетингових досліджень. URL: www.socis.kiev.ua
8. «Політична думка», політологічне Інтернет-видання. www.politdumka.kiev.ua
9. Бібліотека Конгресу США. URL: <http://lcweb.loc.gov>.
10. Національна Бібліотека Франції. URL: <http://www.bnf.fr>.

Законодавчо-нормативні акти

1. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII : станом на 11 берез. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
2. Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР : станом на 24 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр#Text>
3. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII : станом на 1 січ. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
4. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
5. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 15 квіт. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
6. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI : станом на 15 квіт. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
7. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 1 лют. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

Навчальне видання

СОЦІОЛОГІЯ І ПОЛІТОЛОГІЯ:

Курс лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Агроінженерія» спеціальності 208 «Агроінженерія»
денної форми здобуття вищої освіти

Укладач:

Конопляник Дмитро Олегович

Технічний редактор: Д.О. Конопляник
Комп'ютерний набір і верстка: Д.О. Конопляник

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 11,1 Тираж 20 прим. Зам. №

Надруковано у видавничому відділі Миколаївського національного аграрного
університету

54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкт видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.